

ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજી વિરચિત

રામચરિતમાનસ

અયોધ્યાકાંડ

ભાવાત્મક પદ્યાનુવાદ

- શ્રી યોગેશ્વર

NOTICE

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

e-book

Title : Ayodhya-kand
Language : Gujarati
Version : 2.0
Pages : 185
Created : March 1st 2008.

*

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

*

1. આરંભ

યસ્યાઙકે ચ વિભાતિ ભૂધરસુતા દેવાપગા મસ્તકે ।
 ભાલે બાલવિધુર્ગલે ચ ગરલં યસ્યોરસિ વ્યાલરાટ્ ॥
 સોઙયં ભૂતિવિભૂષણઃ સુરવરઃ સર્વાધિપઃ સર્વદા ।
 શર્વઃ સર્વગતઃ શિવઃ શશિનિભઃ શ્રીશંકરઃ પાતુ મામ્ ॥

જેના અંકમહીં હિમાલયસુતા ભાગીરથી મસ્તકે
 ભાલે કલેન્દુ રહે ગળે ગરલ ને સોહે ઉરે પન્નગ;
 દેવોના પણ દેવ નાથ સહુના જે ભસ્મથી ભૂષિત
 સર્વવ્યાપક ચંદ્રવર્ણ શિવ સૌ સંતાપના નાશક;
 તે કલ્યાણસ્વરૂપ શંકર સદા કલ્યાણ મારું કરો,
 રક્ષો સર્વસ્થળે મને સુખ ધરો કલેશો બધાથે હરો.

પ્રસન્નતાં યા ન ગતાભિષેકતસ્તથા ન મમ્લે વનવાસદુઃખતઃ ।
 મુખાંબુજશ્રી રઘુનંદનસ્ય મે સદાસ્તુ સા મંજુલમંગલપ્રદા ॥

પ્રસન્નતા ના અભિષેકથી ધરી
 ના કાંતિ જેની વનદુઃખથી મરી;
 મુખાંબુજશ્રી રઘુનાથની એ
 રહે સદા મંગલ સર્વનું કરી.

નીલાંબુજશ્યામલકોમલાંગં સીતાસમારોપિતવામભાગમ્ ।
 પાણૌ મહાસાયકચારુચાપં નમામિ રામં રઘુવંશનાથમ્ ॥

નીલાંબુજ શ્યામલ કોમલાંગ ધારેલ સીતા શુભ વામભાગ;
 હાથે મહાસાયક ચારુચાપ શ્રીરામ વંદું રઘુવંશનાથ.

*

શ્રીગુરુચરણકમળરજે કરી મનમુકુરસુધાર
 વિમળ વર્ણવું રામચશ આપનાર ફળ ચાર.

રામ વિવાહ કરી પુર આવ્યા, અભિનવ મંગલ આનંદ લાવ્યા;
 ચૌદ ભુવનના ભૂધર ભારી, વરસ્યા સુકૃતમેઘ સુખવારિ.

સિદ્ધિ-સંપદા સરિતા સોહી, મળી અવધઅર્ણવમાં મોહી;

પુનરનારી મણિગણ જેવાં શુચિસુંદર અમૂલ્ય અતિ એવાં.
 નગરવિભૂતિ કહી ન શકાય, રચના વિરંચિની જ જણાય;
 નીરખી રામચંદ્ર મુખચંદ અનુભવતા સુખ સર્વ અનંત.
 જોઇ ફળી મનોરથવેલ બની માત સુખશાંતિછલેલ;
 રામ રૂપગુણ શીલ સ્વભાવ નૃપમાં જગવતાં નવભાવ.
 મહેશને પ્રાર્થે બધાં રાખીને અભિલાષ
 જીવતાં જ દે રામને રાજા પદ યુવરાજ.

*

2. રામના રાજ્યાભિષેકનો વિચાર

એક દિવસ દશરથ મહારાજ રાજસભામાં સહિત સમાજ
 હતા વિરાજ્યા મંગલમૂળ સુકૃતમૂર્તિ સાક્ષાત અમૂલ.
 નૃપ રહેતા અનુગ્રહ અભિલાષી, લોકપાલ પણ મૈત્રી રાખી;
 ત્રિભુવનમાં ત્રણ કાળમહીં ભાગ્યવાન વધુ અન્ય નહીં.
 મંગલમૂળ રામ સુત જેના વખાણ કેમ કરાયે તેનાં;
 હાથમાં લઈ ભૂપ મુકુર કરવા લાગ્યા ઠીક મુકુટ.
 શ્વેત શ્રવણ પાસેના કેશ દઈ રહ્યા ઘડપણ સંદેશ,
 કહી રહ્યા કરવા યુવરાજ સજાવતાં રઘુવરને સાજ.
 ઉત્તમ જીવનલાભને સહજરૂપે લેવા
 સંકલ્પ કર્યો દશરથે ઉદાત્ત પદ દેવા.
 શુભ દિવસે શુભ અવસરે વસિષ્ઠ પાસ જઈ
 રાજાએ સંકલ્પની કથા સમસ્ત કહી.

મુનિવર, સુણો યોગ્ય છે રામ સર્વપ્રકારે, દાસ તમામ
 મંત્રી પુરજન દુશ્મન મીત રામનાં સદા ગાતા ગીત.

રામને બધા પ્રિય માને, મારા સમાન નિજ જાણે,
 આશીર્વાદ આપનો એ, પ્રિયતમ છે સર્વતણા તે.

ગુરુપદરજ જે ધારે શીશ બનતા તે વૈભવના ઇશ,
સ્વાનુભવ મળ્યો મુજને એ પામી પૂજી પદરજને.

પદરજથી છે સર્વ મળ્યું, દુર્લભ કાંઈ નથી રહ્યું.
હવે એક મનમાં છે આશ, ફળશે અનુગ્રહ પામી ખાસ;
વર્ષા કરો અનુગ્રહની જીવન રહે કૃતાર્થ બની.

મુનિ બોલ્યા તમ નામયશ છે અભિમત દાતાર;
અનુસરે તમારા સદા ફળને રાજ, વિચાર.

ગુરુને જાણી પૂર્ણ પ્રસન્ન બોલ્યા હર્ષિત ભૂપ વચન,
યુવરાજ ચહું કરવા રામ, કહો ઉચિત કરવાને કામ.

મુજ સંનિધિમાં ઉત્સવ થાય, દર્શક ધન્ય બની સૌ જાય;
ઇચ્છા અન્ય થઈ સંપૂર્ણ, પ્રભુપ્રસાદ ના રહે અપૂર્ણ.

પછી શરીર રહે કે જાય હર્ષશોક ના એનો થાય;
સતાવે નહીં પશ્ચાતાપ; આપો આદેશ મને આપ.

મુદિત મને મુનિરાજ વદ્યા, રામ તમારા પુત્ર બન્યા,
સામાન્ય નથી માનવ તે, સ્વામી ચરાચરતણા છે.

વિમુખ જીવ જેથી પસ્તાય, ભજન વિના સંતાપ ન જાય,
પુનિત પ્રેમના અનુગામી તમે તે રહ્યા પ્રભુ પામી.

ઘટે વિલંબ નહીં હવે પૂર્ણ કરી દો કાજ,
તે જ સુદિન મંગલ બને જ્યારે એ યુવરાજ.

*

પ્રસન્નચિત્ત નૃપે કર્યો પ્રવેશ હર્ષ્યમહી,
સેવક સચિવ સુમંત્રને મંગલ વાત કહી.

સુયોગ્ય લાગે પંચને મત જો આ મારો
કરો રામને તિલક તો દિન નીરખી ન્યારો.

મંત્રી મુદીત બન્યા સુણી નૃપની પ્રિય વાણી,

મનોરથરૂપી છોડ પર સીંચાયું પાણી.

મંત્રીઓ બોલ્યા તમે વિચાર્યું મંગલ કામ,
હવે વાર કરવી નથી, પ્રસન્ન અમે તમામ.

સચિવશબ્દ સુણતાં બન્યા વધુ પ્રસન્ન રાજા,
વધતા વેલાને મળી જાણે શુભ શાખા.

કહ્યું એમણે હોય જે મુનિવરનો આદેશ
અનુસરો તરત એહને, કરો પ્રમાદ ન લેશ.

*

મુનિવર હરખી વદ્યા મુદ્રવાણી, લાવો સકળ સુતીર્થનું પાણી;
ફૂલમૂળ ઔષધિ ફળપાન દોર્યું વિવિધ વસ્તુ પ્રતિ ધ્યાન.

ચામર મૃગચર્મ વસ્ત્ર અનેક સાદાં ગરમ ને રેશમી છેક,
મણિગણ મંગલ વસ્તુ વિશેષ કરવા મંગાવી રાજ્યાભિષેક.

વેદવિહિત બતાવી વિધાન પુરમાં રચવા જણાવ્યું વિતાન;
આંબા સોપારી ને ફળસાથ કહ્યું કેળને રોપવા કાજ.

ચારુ મણિમય ચોક પુરાવો, વેગે સકળ બજાર સજાવો;
પૂજો ગણપતિ ગુરુ કુળદેવ કરો ભૂદેવકેરી સેવ.

ધ્વજપતાક તોરણ કળશ સજો અશ્વ રથ નાગ
કહ્યું મુનીશે સમય છે બનવાને બડભાગ.

જેને સોંપ્યું કામ જે, રામચરણમાં રાગ
રાખી તેણે તે કર્યું બનતા રહી સજાગ.

સુણી રામનો રાજ્યાભિષેક વાદ્ય વાગવા લાગ્યા અનેક;
રામસીતાનાં મંગલ અંગ ફરકયાં સૂચવી શુકન અનંત.

બોલ્યાં બંને રોમાંચિત પ્રેમે, માનો કે માનો ના પણ કેમે
થશે ભરતનું શુભ આગમન, પ્રેરે વિશ્વાસ એવો શુકન.

કોણ ભરતસમું પ્રિય જગમાં, પ્રેમ વહેતો એની પણ રગમાં;

રહે ફર્મને અંડવિચાર તેમ ભાવ ભરીને અપાર
કરે રામ ભરતને યાદ માણે સ્નેહકેરો મધુસ્વાદ.

સમાચાર મંગલ સુણી હરખ્યો રાણીવાસ,
જેમ ચંદ્રવૃદ્ધિથકી સાગર વીચિવિલાસ.

જેણે પ્રથમ કહ્યા સમાચાર તેણે મેળવ્યાં વસ્ત્ર અપાર
વળી આભૂષણો અણમોલ; રહ્યો પુરસ્કારનો ના તોલ.

રાણી પ્રેમપુલકિત અનુરાગી માની પોતાને બડભાગી
લાગી સજવા સુમંગલ કળશ; શમી પ્રાણની જાણે તરસ.

પૂર્યો ચોક સુમિત્રાએ ચારુ મણિમય આંગણ કરતાં ન્યારું ;
બની કૌશલ્યા આનંદે લીન, દાન દીધાં બોલાવીને દીન.

પૂજી ગ્રામદેવી દેવનાગ રાખી બાધા બનવા બડભાગ;
કહ્યું દેવા માટે વરદાન જેથી રામનું હો કલ્યાણ.

વિધુવદની ને કોકિલવચની નારી ગાવા લાગી સહસજની,
મૃગશાવકનચની રસીલી મંજુ ઉત્તમ વધારે રતિથી.

રાજયાભિષેકને સુણી હરખ્યો સકળ સમાજ,
વિધિને અનુકૂળ માનતાં માંડયો સજવા સાજ.

*

૩.રામનો પ્રતિભાવ

વસિષ્ઠ મુનિને મોકલ્યા ભૂપે રઘુવર પાસ
પ્રાસાદમહીં એમના શિક્ષા દેવા ખાસ.

ગુરુપદ કર્યા પ્રણામ શ્રીરામે આવી દ્વાર,
લાવ્યા ભવને સાદર પૂજી વિવિધ પ્રકાર.

અર્ધ્ય સહિત સન્માનતાં ને ષોડશ ઉપચાર
સીતા સાથ નમી કર્યા પ્રગટ મધુર ઉદગાર.

સેવકસદને આગમન સ્વામીતણું સદાય
મંગલમૂળ અમંગલનાશક તેમ ગણાય.

ભલે પધાર્યા એટલે; તોપણ કરવા કાજ
સેવકને બોલાવવો ઘટે રાખવા લાજ.

પ્રભુત્વ છોડી પ્રભુ સ્વયં આવ્યા સ્નેહ કરી
પવિત્ર તેથી ઘર થયું; આજ્ઞા કરો વળી.

સ્વામીની સેવામહીં સેવકનો છે લાભ;
કરીશ પાલન વચનનું પડે ભલેને આભ.

સ્નેહસભર શબ્દો સુણી બોલ્યા મુનિવર, રામ!
સૂર્યવંશભૂષણ કહો વચન કેમ ના આમ ?

ગુણ સ્વભાવ રઘુવીરના વળી વર્ણવી શીલ
બોલ્યા પુલકિત પ્રાણથી મુનિવર વચન વસિષ્ઠ.

કરી અભિષેકની તૈયારી રાજા દશરથે ઉમંગ ધારી,
છચ્છે યુવરાજપદને દેવા લ્હાવ જીવતાં જીવનનો લેવા.

કરો સંયમ સંપૂર્ણ આજે એથી કાર્યની સિદ્ધિને કાજે;
ચાલ્યા મુનિવર એવું બોલી દ્વાર નવજીવનનું ખોલી.

જાગ્યો રામના મનમાં વિચાર જન્મ્યા એકીસાથે અમે બાળ,
કર્ણવેધ ઉપવીત વિવાહ કર્યા ઉત્સવ સાથ રસાળ,

છતાં અભિષેક શાને મારો કરવા કરતાં વડીલ વિચારો;
વંશ વિમળ છતાં ત્રુટિ એક થાય જ્યેષ્ઠ સુતનો અભિષેક.

પ્રેમપૂર્ણ હિતકર વળી રઘુવરનો એ ખેદ
કુટિલતા હરો ભક્તની ભાંગી મનના ભેદ.

પ્રેમાનંદે મગ્નશા આવ્યા ત્યાં લક્ષ્મણ;
રઘુકુળકમળ શશીસમા રામે કહ્યાં વચન.

*

4. મંથરાની દુર્બુદ્ધિ

વાગ્યાં વાજાં વિવિધ પ્રકાર, રહ્યો આનંદનો નવ પાર;
થયું ભરતતણું આગમન, કહ્યાં જનતાએ સ્નેહવચન.

હાટ-ઘાટ-વાટ-ગૃહે સઘળે થઇ વાત રહી આખા નગરે,
કાલે મંગલ મુહૂર્ત ક્યારે થશે ઉત્સવ અમૂલ્ય જ્યારે.

રામ રાજે સીતાની સાથ જોઇ હૈયું રહેશે ના હાથ;
હશે સ્વર્ણસિંહાસન કેવું ભાગ્યવંત સુદુર્લભ જેવું.

ઇચ્છે ચોર ના ચાંદની રાત, ગમી દેવોને તેમ ના વાત,
તેથી શારદાને બોલાવી બોલ્યા ઉદ્ભેગવાળી વાણી.

વિપત્તિ અમ દેખી કરો માતા, એવું આજ
રામ જાય વનમાં બને સિદ્ધ સકળ સુરકાજ.

*

સરસ્વતીએ સુણતાં વાત થવા સરોજ વિપિન હિમરાત
પ્રગટ કર્યું પોતાનું દુઃખ, દેવોની પણ શમી ન ભૂખ.

ફરી પ્રાર્થના રહ્યા કરી લાગશે નહીં દોષ જરી;
રામ હર્ષશોકથકી મુક્ત, નથી તમારાથી એ ગુપ્ત.

જાણો રઘુવર પરમ પ્રભાવ અવિદ્યાતણો સદા અભાવ;
સુખદુઃખ પામે કર્મે જીવ બને બદ્ધ પોતે કે શિવ.

અયોધ્યાપુરી તરફ ગયાં સરસ્વતી મનમાં જ વદ્યાં,
મંદબુદ્ધિ છે દેવતણી, વિવેક તેથી કર્યો નહીં.

નિવાસ ઉચ્ચ નીચ વ્યવહાર, મલિનતાતણો છે ના પાર,
પરવિભૂતિ પેખી ન શકે, ચિત્ત યોગમાં ના જ ટકે.

ભાવિ કર્મનો કરી વિચાર, રામતણું માહાત્મ્ય અપાર
સમજી આવ્યાં અવધપુરી ગ્રહદશા હતી જ્યાં અધુરી.

દાસી કૈકેયીતણી હતું મંથરા નામ

બુદ્ધિ તેની ફેરવી કરવા અપયશકામ.

નગરતણો શણગાર ને મંગલ વાદ્યવધાવ
જોઈ બોલી મંથરા શાનો આ છે ભાવ?

રામતિલકની સાંભળી વાત જલી મનમાં,
દુર્બુદ્ધિ દાસીતણું મન બગડયું ક્ષણમાં.

રાતોરાત બગાડવા કામ વિચાર કર્યો,
ભીલડી-મને મધપુડો લેવા લોભ થયો.

કૈકેયી પાસે ગઈ ઉદાસ બનતાં તે,
દીર્ઘ શ્વાસ લેતી રહી સારી અશ્રુને.

કારણ પૂછ્યું તે છતાં ઉત્તર આપ્યો ના,
કૈકેયી ત્યારે વદી અચરજથી હસતાં.

બોલકણી છે એટલે કર્યો લક્ષ્મણે દંડ ?
તોપણ દાસી મંથરા રડતી રહી અખંડ.

કાળી નાગણ જેમ એ છોડી શ્વાસ રહી,
ત્યારે રાણીએ કહ્યું બોલે કેમ નહીં ?

રાજા લક્ષ્મણ રામ ને શત્રુઘ્ન ભરત તેમ
કુશળ સર્વ છે કે નહીં, પીડા પામી કેમ?

મંથરા વદી રામ સિવાય કુશળ કોણ છે આજ જરાય
બનવાના છે જે યુવરાજ રાજાકેરા પુણ્યપ્રતાપ.

કૌશલ્યાને વિધિ અનુકૂળ, થઈ અહંકારે ચકચૂર.
શોભાથી ન થયો સંતોષ, જાગ્યો મારા મનમાં ક્ષોભ.

પુત્ર તમારો છે પરદેશ વિચાર તેનો કરો ન લેશ;
સૂઈ રહ્યાં છો સુખની સેજ, જાણો ભૂપ-કપટ ન સહેજ.

સુણી મંથરાની મધુ વાણ જાણી મલિન એહનો પ્રાણ,

બોલી રાણી સખત બની, વાણી વદતી મલિન ઘણી.

ફરી એમ બોલીશ તો દંડ કરીશ કરાળ,
ખેંચી જીભ કઢાવતાં લગાડીશ ના વાર.

કાણાં લૂલાં ફૂબડાં કુટિલ એમની ચાલ,
મલિન માનવાં, તે મહીં સ્ત્રી ને દાસી ખાસ.

*

શિખામણ તને આપી મેં પ્રિય કરવા પ્રિયવચના છે;
સ્વપ્ને પણ ના તુજ પર ક્રોધ, બોલે વચનો બની અબોધ.

શુભ દિન મંગલ તે જ હશે જ્યારે પણ અભિષેક થશે.
તારા શબ્દો સત્ય થશે સુખ એથી ના અધિક કશે.

સૂર્યવંશની રીત જ એ સ્વામી શ્રેષ્ઠ જ બંધુ બને;
નાનો સેવક રહે બની, કથા નથી એ કપટતણી.

કાલ રામનો હો અભિષેક તો માગી લે વસ્તુ વિશેષ.
કૌશલ્યાસમ માત બધી રામ માનતા પ્રિય અદકી,

સ્વભાવથી જ કરે પ્રેમ, મુજને યાહે વિશેષ તેમ.
પરીક્ષા કરી પ્રીતતણી, શંકા મુજને રહી નહીં.

વિધાતા ફરી જન્મ દે તો વર માગું એક,
રામ પુત્ર હો પુત્રવધુ વૈદેહી હો નેક.

ભરત-શપથ તુજને કહે કપટ તજી સત તું,
આહલાદતણા અવસરે શોક કરે છે શું!

વદી મંથરા રીસભરી કડવી લાગે વાત ખરી,
સારું કહેતાં દુઃખ થયું તમને, ઉર સાશંક બન્યું.

સત્યાસત્ય કહેતા જે લાગે છે તમને પ્રિય તે;
કડવી હું જ એક લાગું મૌન રાખવા તો માગું.

કરી કુરૂપ મને વિધિએ; પરવશ સમજે છે સહુએ;

વાવ્યું છે તે રહી લણી, આખું છે તે રહી ગ્રહી.

કોઇ નૃપ હો શું નુકશાન, વળી થવાનું શું કલ્યાણ;
દાસીની રાણી ન થઇશ, નરકથકી સ્વર્ગે ન જઇશ.

જોઇ અહિત શકું ન જરી તેથી જ રહ્યો પ્રાણ બળી;
કરી એટલે થોડી વાત, ભૂલ થઇ તો કરજો માફ.

ગૂઢ સાંભળી મધુર ને કપટ વચન રાણી
માયાવશ અરિને રહી સુહૃદ પરમ જાણી.

મિષ્ટ ગીતથી હોય કો સંમોહિત મૃગલી
સંમોહિત તેવી બની બુદ્ધિ તજી સઘળી

રાણી સાદર પૂછવા લાગી વારંવાર;
દાવ સફળ જાણી થઇ દાસી મુદિત અપાર.

ભાવિ પ્રમાણે સર્વની ચંચળ બુદ્ધિ ફરી;
સાડાસાતી અવધની દાસી વદી વળી.

તમે રામને પ્રિય પ્રિય તમને સીતારામ
સાચી વાત કહી છતાં વીત્યા દિવસ તમામ.

સમય ફરે તો મિત્ર પણ શત્રુબરાબર થાય,
સૂર્ય કમળકુળ પોષતો જલવિણ ભરખી જાય.

શોક્ય તમારા મૂળને ઉખેડવા માગે,
વાડ ઉપાયતણી કરો કામ તો જ લાગે.

નિર્ભર છો સોહાગ પર, જાણો વશ નૃપને,
મુખના મીઠા મલિન મન લાગે એ મુજને.

સરળ સ્વભાવ તમે, ચતુર કૌશલ્યા ગંભીર,
સાધી એણે વાતને પોતાની; અતિધીર

ભરતને નૃપે મોકલ્યા મોસાળે સ્નેહે

કૌશલ્યાની પ્રેરણા એની પાછળ છે.

કૌશલ્યાને ખૂંચતાં તમે અહર્નિશ ખૂબ,
કપટી ચતુર હૃદયતણો ભાવ ન જાણો ગૂઢ.

ચાહે નૃપ તમને અધિક દેખી શકે ન એ,
પ્રપંચથી તેથી રચ્યો અભિષેક દિવસને.

તિલક રામનું ઉચિત છે સૌને વળી ગમે,
આહલાદ થતો સાંભળી ખબર બધીય મને.

કિન્તુ ભાવિકેરો કરી શાંત તટસ્થ વિચાર
ભય લાગે છે, દૈવની લીલાનો ના પાર.

એમ કુટિલતાથી કર્યું દુષિત રાણીમન,
વિરોધની વાતો કહી દ્વેષે કરી મગન.

*

5. કૈકેયીની કુબુદ્ધિ

અંતે જાગી ગયો વિશ્વાસ, બની કૈકેયી છેક હતાશ,
પૂછ્યું શપથ સાથે એણે ફરી, જાણે ભાવિએ બુદ્ધિને હરી

બોલી મંથરા પૂછો ફરી શું, સમજી ન શકો જે કહું હું?
હિતાહિતને તો પશુ પણ જાણે પછી માનવ કાં ના પ્રમાણે?

રાજતિલકની ચાલી તૈયારી પૂરા પખવાડિયાથી ભારી,
ખાઉં પહેરું છું રાજ્યે તમારા કહ્યા તેથી વિચારોને મારા.

સત્યકથનનો લાગે ના દોષ, થયો મુજને તો એથી સંતોષ;
કહ્યું અસત્ય હોય લગાર દંડ દે તો વિધાતા કરાળ.

કાલે કરાતાં રાજ્યાભિષેક વરસી રહેશે વિપત્તિ વિશેષ;
બન્યાં દૂધની મક્ષિકાના જેવાં, મળ્યું દૂધ ના, ના રહ્યાં એવાં.

સેવા કરતાં સુખસહિત શકશો ગૃહે રહી;
વિકલ્પ બીજો છે નહીં, સાચી વાત કહી.

કૌશલ્યા દુઃખ આપશે, ભરત સેવશે કેદ,
સચિવશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ થશે, સમજી લેજો ભેદ.

*

સુણી મંથરાની કટુ વાણી વદી કાંઈ શકી ના રાણી;
ડરી તેમ બની ગઈ મ્લાન, કંપ્યો કદલીપેઠે એનો પ્રાણ.

થયું ભીનું પ્રસ્વેદે તન, શંકા-કુશંકાએ ચઢ્યું મન;
દાબી દાસીએ દાંતે જીભ, કહ્યું ધારવા માટે ધીર.

કહી કપટકથાઓ કરોડ, લીધો રાણીના મનડે મરોડ;
ફર્યું ભાગ્ય અપ્રિય લાગ્યું પ્રિય, ગમ્યું શિવને બદલે અશિવ.

માની બગલીને હંસિની શાણી બોલી કરતાં પ્રશંસા રાણી;
આંખ જમણી મારી રોજ ફરકે, રાતે સ્વપ્ન અમંગલ ચળકે.

ડાબુ જમણું ના કાંઈ જાણું, બધું મારા જ હિતનું માનું;
મારો સરળ છે છેક સ્વભાવ, પાપતણો ના પ્રભાવ.

આજ સુધી ના અન્યનું અમંગલ કર્યું મેં,
છતાં કયા પાપે ધર્યું અસહ્ય દુઃખ દૈવે.

રહી પિયરે જન્મ વિતાવું, જીવી શોક સેવામાં ના આવું;
શત્રુને વશ જીવવું બનતાં એથી મરવું જ્ઞાની શુભ ગણતા.

સુણી રાણીવચનો એવાં દીન, બોલી મંથરા કુત્રિમ બિન્ન,
ઓછું આણી બોલો શાને એવું, થશે સૌભાગ્ય દ્વિગુણિત જેવું.

વધે ચંદ્રકળા રોજ જેમ સુખ વધશે તમારું તેમ,
તાક્યું હશે અમંગલ જેશે ફળ મળશે અમંગલ એને.

પૂછી જોયું મેં જ્યોતિષીઓને, ભૂપ ભરત થશે કહ્યું સૌએ;
આપો આજ્ઞા બતાવું ઉપાય, કર્યા વશ તમે સ્નેહે રાય.

તારા કહેવાથી પડું ફૂવામાં પણ હું;
પતિ સુતને છોડી શકું, અશક્ય નથી કશું.

કૈકેયી બોલી દ્રવે મારા દુઃખથી તું
પોતાના હિત ખાતર તો ન કરું શું હું?

*

બલિદાનની બકરી બનાવી, યુક્તિ રાણીને સઘળી જણાવી;
છળરૂપી છરી ઘસી દ્વેષે ઉર-પથ્થર પર સવિશેષે.

બલિદાન-પશુ ચરે ઘાસ રાખે મૃત્યુનો ભય ના ખાસ,
જાણી શકી કૈકેયી ના તેમ સમીપસ્થ સંકટ ગણી ક્ષેમ.

વાતો સુણતાં કોમળ લાગી, હતી અંતે કઠોર અભાગી;
પાયું સોમલ મધમાં ઘોળી, આપી દાસીએ ઘેનની ગોળી.

કહી વાત તમે મને ત્યારે ગૂઢ રહસ્ય ખોલેલું જ્યારે,
બોલી મંથરા થાપણાં એ માગો વરદાન બંને ધ્યારે.

માગી વરદાનમાં રાજા પાસે રાજ્ય પુત્ર ભરતને કાજે;
માગો રામ માટે વનવાસ, હરો કૌશલ્યાકેરો ઉલ્લાસ.

રાજા રામના શપથ લે જ્યારે વર માગજો અફર ત્યારે;
વીતી જશે જો આજની રાત જશે હાથથી તો બધી વાત.

કહ્યું પાપિણીએ પછી કરી કુઠારાઘાત
પ્રાણથીય પ્રિય સમજજો મારી સઘળી વાત.

કોપગૂઢે જાઓ કરો સજગ રહીને કામ,
રાજાનો વિશ્વાસ ના કરશો કળે તમામ.

જાણી દાસીને પ્રાણસમાન કર્યા બુદ્ધિમતાનાં વખાણ;
કોઈ અન્ય નથી હિતકારી, મને દૂબતીને તે ઉગારી.

વિધિ પૂરે મનોરથ મારો ગુણ ભૂલું નહીં તો તારો,
તને આંખની પુતળી બનાવું બોલી કૈકેયી સાદર આવું.

બીજ વિપદા વર્ષાઋતુ દાસી, ધરા કુમતિ કૈકેયીની ખાસી,
ઊગ્યા કપટજલે અંકુર, વર પર્ણ દુઃખ થશે ફળ.

સૂતી કોપગૃહે રાજરાણી, કુમતિએ સુખ પર પાણી;
થતો ઉત્સવ નગરે અપાર, રહી યોજના ગુપ્ત કરાળ.

પ્રમુદિત પુરજન વિચરતાં સજી મંગલાચાર,
આવાગમનથકી થતી ભીડ ભૂપદરબાર.

બાલસખા હરખી જતા રઘુનંદનની પાસ,
આદર પામી એમનો કરતા પ્રશસ્તિ ખાસ.

રઘુવર જેવા કોણ છે સ્નેહશીલવાળા
વળી શીલ ને સ્નેહનું પાલન કરનારા?

જવાનું જે જે યોનિમાં કર્માનુસાર થાય
સ્વામી ત્યાં રામ જ બને, સેવક બની વસાય.

અંત સુધી સંબંધ એ અખંડ નિત્ય રહે,
સંનિધિમાં શ્રીરામની સુખનાં સ્ત્રોત વહે.

સૌના અંતરમાં હતો એવો શુભ અભિલાષ,
કેકેયીના પ્રાણમાં દાહ થતો પણ ખાસ.

કુસંગને પામી થતો કોનો નથી વિનાશ?
નીચ વિચારે ના રહે ચતુરાઈ-અવકાશ.

સાંજસમે આનંદ નૃપ રાણી પાસ ગયા,
નિષ્કુરતાની પાસ જ્યમ સજીવ સ્નેહ-દયા.

*

કોપભવનના નામથી નૃપ સાશંક બન્યા,
ભયને લીધે ચરણ ના આગળ શીઘ્ર વધ્યાં.

બાહુબળથકી જેમના નિર્ભય ઇન્દ્ર હતો,
નિશ્ચિત હતા રાજવી સઘળા અન્ય અહો !

નૃપશિરોમણિ દશરથ રીસાઈ સ્ત્રી છે
એવું સુણતા મ્હાનમુખ ઉદ્વિગ્ન બન્યા તે.

એવો કામનો મહિમા અમાપ વ્યાખ્યો ચરાચરમાં પ્રતાપ;
સહે વજ્ર ત્રિશૂળ કઠોર તને તલવારને જે ધોર

તેય કંદર્પબાણે મરે છે શસ્ત્ર-સુમન દેખીને ડરે છે;
બલી નિર્બળ જ્ઞાની-અજ્ઞાની રંક-રાયની બુદ્ધિ હરે છે.

ચાલ્યા સભય પ્રિયાની પાસ, દશા દેખીને થયા નિરાશ;
સૂતી કેકેયી પર્યંક છોડી ધારી જીર્ણ વસ્ત્રોની જોડી,

શ્રેષ્ઠ ભૂષણ સઘળાં ત્યાગી બની હોય જાણે કે વૈરાગી;
ભાવિ વૈધવ્યસૂચક વેશ રહ્યો સૌભાગ્યનો ના લેશ.

બોલ્યા રાજા મુદ્દલ મંદ વાણી, પ્રાણપ્રિયા છે શાને રીસાણી,
સ્પર્શ સ્નેહથી કરવા લાગ્યા, નવ મોહનિદ્રાથી જાગ્યા.

હાથ પતિનો હઠાવવા લાગી રાણી પીડા દઇ વણમાગી,
રોષે ભરી ભુજંગભામિની જેવી જોઇ રહી કામિની.

વરદાનોની વાસના રસના નાગણની
વર છે એના દાંત બે, ડસવાને ચહતી.

ભાવિવશ છતાં ભૂપ એ કઠોર અભિનયને
કામદેવ કૌતુકસમો સમજ્યા મુગ્ધમને.

સુલોચના સુમુખી કહે કારણ કોપતણું,
પિકવચના ગજગામિની; રાજા વધા ઘણું.

અહિત કર્યું કોણે કહે, કોને મસ્તક બે,
યમ કોને ગ્રસવા તથા મરવા કોણ ચહે?

તારો દુશ્મન દેવ કો હોય તેને મારી શકું હું તોય;
કીડા-મંકોડાશાં નરનાર કરું ગણના નહીં સંસાર.

તારું મુખ મધુ ચંદ્રશું ઓર, મન મારું બન્યું છે ચકોર;
જાણે સ્નેહાળ મારો સ્વભાવ, અનુરાગતણો ન અભાવ.

પ્રાણ પુત્ર પ્રજા પરિવાર રાજ્ય જીવન તારું રસાળ;
નથી કપટ કરીને કહેતો, શત રામના શપથ ભલે હો.

રેલી હાસ મનગમતું માગ, સજી ભૂષણ જાડયથી જાગ;
શુભાશુભનો કરીને વિચાર પ્રિયા, શીઘ્ર કુવેશ ઉતાર.

શપથ સુણી હસતાં ઊઠી કૈકેયી મતિમંદ,
વિલોકતાં મૃગને કરે જેમ કિરાતિની ફંદ.

સજવા લાગી એમ એ પ્રમદા ભૂષણને;
સુહૃદ સમજતાં નૃપ વદ્યા ભૂલી દૂષણને.

મનમાન્યું તારું થયું બધું ભામિની હે,
નગરમહીં પ્રતિગૃહ મહામંગલ ઉત્સવ છે.

કાલ રામ બનશે યુવરાજ, સુલોચના સુંદર સજ સાજ;
સુણતાં ફટયું હૃદય કરાળ તોડે ધરતી જેમ વરાળ.

પ્રગટ સ્તેનસ્ત્રી રડે નહીં પીડા એણે એમ સહી;
નૃપે ચાતુરી ના જાણી નીતિનિપુણ જો કે જાની.

સ્ત્રીચરિત્રનો સિંધુ અપાર, સમજે એનો કોણ જ સાર,
કોટિ કુટિલ મણિ મળ્યા ગુરુ, પાઠ છળથકી કર્યા શરૂ.

શેષ પછી વિદ્યા શું રહે; બોલી રાણી કપટસ્વરે,
માગ માગ પ્રિય એમ કહો કિન્તુ આપો કે ન ગ્રહો.

બે વરદાનો આપવા પૂર્વે તમે કહ્યું,
મેળવવાને એમને મન સાશંક બન્યું.

બોલ્યા તરત હસીને રાજ, યાદ કર્યા વરદાનો આજ,
સ્વભાવ વિસ્મૃતિનો મારો, ભૂલ્યો પ્રસંગને ન્યારો.

દોષ મને એનો ના દે, બમણાં વરને માગી લે;
રઘુકુળરીતિ સદા વખણાય, પ્રાણ જાય પણ વચન ન જાય.

નવ અસત્યસમ પાતકપુંજ, ગિરિસમ હોય કોટિ ના ગુંજ;
સત્ય મૂળ સૌ સુકૃતતણું વેદપુરાણે કહ્યું ઘણું.

શપથ રામના લીધા આજ કરવા માટે તારું કાજ;
રામ સુકૃત ને સ્નેહતણી અવધિ રહ્યા અણમોલ બની.

કુવિચારરૂપી વિહંગને મુદ્રા તરત કરવા
ખોલ્યું પીંજર પ્રબળ હો દાવ નવલ રમવા,

કેકેયી તેમજ વદી કુમતિ હસી સપ્રેમ
કરે કુઠરાઘાત કો કોમળ હૃદયે જેમ.

ભૂપ મનોરથ વન સુભગ, સુખ સુવિહંગસમાજ;
રાણી જાણે ભીલડી, વચન ભયંકર બાજ.

*

6. કેકેયીનાં વરદાન

સુણો પ્રાણપ્રિય, માગતી મનગમતું વરદાન,
રાજતિલક હો ભરતને, સત્ય કરી દો વાણ.

બીજું વર બે હાથને જોડીને માગું,
મનોરથ કરો પૂર્ણ એ કઠોર છો લાગું.

ચૌદ વરસ વનમાં વસે રામ તપસ્વીવેશ
ઉદાસીન સવિશેષ હો રાગ ન રાખે લેશ.

વચન સુણીને નૃપતિના હૃદયમાં થયો શોક,
ચંદ્રકિરણસ્પર્શે કરે ચકવો જ્યમ અફસોસ.

રાજા ખૂબ ગયા ગભરાઈ, વાણી કેમે કરી ના વદાઈ;
બાજે તેતરને પકડ્યું હો, તાડે તડિત પ્રહાર થયો કો,

એવા મ્લાન બની ગયા ભૂપ, માથે હાથ રાખી બેઠા ચૂપ,
શોકે આંખને બંધ કરીને, શોક બેઠો શરીર ધરીને.

કલ્પવૃક્ષ મનોરથકેરું ફળ્યું ના ફળ્યું ત્યાં તો અનેરું
નાશ પામ્યું હાથિણીના હાથે, તૂટ્યું શીર ભયંકર સાથે.

કેવા અવસરે આ થયું કેવું, નાશ પામેલા યોગી જેવું;
સિદ્ધિ સમયે અવિદ્યા આવે યોગભ્રષ્ટ કરે થયું એવું.

ભરબાદ બન્યો હું કરી નારીનો વિશ્વાસ,
વિપત્તિ જડથી અવધનો સ્ત્રીએ કર્યો વિનાશ.

દેખી રાજાની દશા કૈકેયી જલદી
બોલી ઊઠી શબ્દને ક્રોધથકી તપતી.

ભરત તમારો પુત્ર ના, તમને ના પ્યારો ?
વેશ્યાની પેઠે તમે હાથ ગ્રહો મારો ?

વચન બાણ જેવા બધાં તમને લાગ્યાં જો,
વચનો વદતાં કેમ ના વિચાર કરતાં તો ?

આપવા કહ્યું વર ભલે ના મુજને આપો,
સત્ય તજીને જગતમાં અપયશને સ્થાપો.

વર દેવા માટે કહ્યું સત્ય-વખાણ કરી,
કોડી ત્યારે માગશે એવી આશ ધરી ?

બલિ દધિચિ શિબિએ તજી તન તેમજ ધનને
પાળ્યાં પૂર્વે વચનને દ્રઢ રાખી મનને.

અતિકટુ શબ્દ કહી રહી કૈકેયી પ્રજાળી,
દાઝ્યા ઉપર સતત રહી જાણે નમક ભરી.

ધર્મધૂરંધર નૃપ ધરી ધીર ઉઘાડી આંખ
બોલ્યા, તોડી કુરતાસહિત વિહગની પાંખ.

અતિક્રોધિત કૈકેયી કેવી ક્રોધથકી ભરી કૃપાણ જેવી;
મૂઠ કુબુદ્ધિ દુષ્ટતા ધાર, ચઢી મંથરાડુપી સરાણ.

નૃપને થયું કઠોર કૃપાણ લેશે હરી ખરેખર પ્રાણ;
કઠિન કરી ઉરને એથી બોલ્યા નૃપ વચન વિવેકી.

પ્રિયા, કુવચન કહે કાં આમ હણી પ્રેમવિશ્વાસ તમામ,
ભરત-રામ બે મારે આંખ સત્ય કહું શંકરની શાખ.

દૂત મોકલું કાલ સવાર બંનેને માટે તત્કાળ;
શોધી સુદિન સજીને સાજ અર્પણ કરું ભરતને રાજ.

રાજ્યલોભ ના રામને ખૂબ ભરત પર પ્રીતિ,
હું લઘુ-જ્યેષ્ઠ વિચારતાં કરી રહ્યો નૃપનીતિ.

શપથ સેંકડો રામના લેતાં સત્ય કહું
માતાએ ના રામની મુજને કશું કહ્યું.

પૂછ્યા વગર તને કર્યું મંગલ સઘળું મેં
મનોરથ બધાએ બન્યા નિષ્ફળ તેથી છે.

ક્રોધ તજી સજ મંગલ સાજ, ભરત હવે બનશે યુવરાજ;
એક વાતનો છે અફસોસ વર માગ્યું તે અન્ય અયોગ્ય.

એની આંચે ઉર આ બળે, ક્રોધ સત્ય પરિહાસ જ કરે ?
રામદોષ કહે તજતાં રોષ, રામ સાધુ દે સૌને તોષ.

તુંય વખાણ કરતી સ્નેહ, હવે થતો મુજને સંદેહ,
જેનો સ્વભાવ અરિ-અનુકૂળ તે ક્યમ કરે માત-પ્રતિકૂળ.

વિનોદ ક્રોધ તજી દઇ કરતાં માગ વિવેક,
આંખ ભરી જોઉં હવે ભરત રાજ-અભિષેક.

મીન જીવતું વારિવિહીન મણિવિણ ફણિ જીવે છો દીન,
છળ તજી કહું સહજપણે, રામ વિના નવ શાંતિ મને.

જીવન મારું રામાધીન થશે રામવિણ પ્રાણવિહીન
સુણતાં વચન કુમતિ અતિ અનલે બળી, આહુતિ ધૃતની મળી.

બોલી, કોટિ ઉપાય કરો, પ્રયત્ન વ્યર્થ થશે સઘળો;
વર દો, અપયશ શાશ્વત લો, પ્રપંચે મને રસ ન કશો.

રામ સાધુ તમે સુજાણ, રામમાત શુચિ, મુજને જાણ;
શુભ મુજ કૌશલ્યાએ ચહ્યું ફળ તેવું તેને પણ ધરું.

મુનિવેશ ધરી રામ ના પ્રભાતમાં વન જાય,
મારું મરણ અકીર્તિ તો ભલે તમારી થાય.

કુટિલ એમ ઊભી થઈ કૈકેયી બોલી
તોફાની સરિતાસમી રોષ બધો ખોલી.

પાતક પર્વતથી હતી સરિતા એ પ્રગટી
કોધરૂપી જલથી ભરી મર્યાદા તજતી.

બે વર તટ હઠ ધાર ભમરી દાસીબોલ
ભૂપવૃક્ષને તોડતાં જતી વિપત નદ ઓર.

નૃપ સમજ્યા નારી રૂપે આવ્યું મૃત્યુ ખરે,
કર પકડી બેસાડતાં સવિનય વદા અરે.

સૂર્યવંશ માટે થતી આજે નહીં કુઠાર,
મસ્તક મારું માગ તો અર્પું હું તત્કાળ.

રામવિરહથી માર ના, જેમ તેમ પણ રામ
રામ પુરે, જલશે સદા નહિ તો છાતી તમામ.

અસાધ્ય જાણી વ્યાધિને ઢબ્યા ધરા પર રાજ
શીશ પછાડી બોલતાં રામ રામ રઘુનાથ.

વ્યાકુળ રાજ થઈ ગયા, શિથિલ થયાં સૌ અંગ,
બેઠી કરી હાથણી કલ્પવૃક્ષનો ભંગ.

કંઠ સુકાયો, મુખમહીં આવી ન શકી વાણ;
જળ વિના બન્યા મીનના દીન જેમ હો પ્રાણ.

ધામાં ભરતી હો જેવું ઝેર બોલી કૈકેયી એવું ફેર;
હસવું એક સમય ભૂપાલ બને કેમ કુલાવવા ગાલ ?

દાની બનવું કૃપણ થવું છેક, લડવું રણમાં ને ચાહવું ક્ષેમ;
અંતે આમ જ કરવું હતું તો વર માગવા શાને કહ્યું હો !

છોડો વચન કે ધૈર્યને ધારો, અબલા જેમ વિલાપને ટાળો;
તન સ્ત્રી સુત ધન ને ધામ સત્ય પાસે છે તૃણશાં તમામ.

મર્મશબ્દ સુણતાં વદ્યા નૃપ, તુજ દોષ નહીં,
મારો કાળ પિશાચસમ વાણી રહ્યો કહી.

ચાહે ભરત સ્વપ્ને નવ રાજ, વસી કુમતિ તારા મનમાં આજ;
મારા પાપનું એ પરિણામ થયું ભાગ્ય અકાળે વામ.

ફરી વસશે અવધપુરી ન્યારી પ્રભુતા પ્રગટશે રામની સારી;
ફરશે બંધુ બધા સેવકાઈ, થશે ત્રિભુવનમાં રામબડાઈ.

કિન્તુ મૃત્યુ પછી પણ તારું મટશે કલંક કે દુઃખ ના મારું;
હવે ઉચિત લાગે તે કરી લે, મુખ દ્રષ્ટિથી દૂર કરી દે.

કહું બે હાથ જોડી જીવું હું નવ ત્યાં સુધી બોલ કશું તું;
પછી કરશે કદી પશ્ચાતાપ, કલેશ કોરી ખાશે આપોઆપ.

ઢબ્યા ધરા પર બોલતાં કેમ કરે તું આમ;
પ્રમદા ચતુર વદી નહીં, જગવી રહી સ્મશાન.

રામ રામ રટતા રહ્યા વ્યાકુળ વધુ મહીપાલ,
પાંખ વિનાના વિહંગશા બની ગયા બેહાલ.

કરવા લાગ્યા પ્રાર્થના પ્રભાત થાય નહીં,
કોઇયે ના રામને હોયે વાત કહી.

રવિ રઘુકુળગુરુ મુજ કાજે તમે ઉદય ના પામશો આજે;
પીડા પામશો અવધને જોઇ, ઉર રહેશે તમારું રોઇ.

ભૂપ પ્રીત, કૈકેયી નિષ્કુરતા, અવધિ બંનેની વિધિએ રચી હા !
થયું આખરે એમ સવાર; વીણા વેણુ શંખ રાજદ્વાર
વાગ્યાં વાદ્ય વિભિન્ન અપાર; લાગ્યા આજે ના નૃપને રસાળ.

ભાટ બિરદાવલી રહ્યા બોલી, ગાતા ગીત ગવૈયાઓ ડોલી;
લાગ્યાં બાણ જેવાં નૃપને એ, લાગ્યું નીરસ જગત બધુંયે.

રાજદ્વાર પર સચિવ ને સેવકભીડ થઇ,
નૃપતિ કેમ જાગ્યા નથી સૌએ વાત કહીં.

છેલ્લા પ્રહારે જાગતા રાતે જે મહારાજ
જાગ્યો રવિ તોપણ ન તે કેમ જાગતા આજ ?

જાઓ સુમંત્ર હર્મ્યમાં જગાડવાને રાજ;
પામીને આદેશ સૌ શીઘ્ર કરીએ કાજ.

સુમંત્ર દેખી હર્મ્યને ભયભીત થયા ખાસ;
વિપત્તિ વળી વિષાદનો દેખાયો ત્યાં વાસ.

શોકાકુલ નીરસ ઢબ્યા ધરતી પર રાજા
મૂળસહિત તૂટી ગયા પદ્મસમા તાજા;

મંત્રી નીરખી એમને શક્યા કશું ન કહીં;
કૈકેયી મલમૂર્તિશી બોલી શબ્દ રહી.

રાતે સૂતા કેમ ના મર્મ કહે ન મહીશ;
ભોર સુધી રામ જ રટયા, કારણ જાણે ઇશ.

તમે રામને બોલાવો જલદી પછી વિગત પૂછી લેજો સઘળી;
ચાલ્યા મંત્રી મળી લઇ રાય થઇ શંકા મહા મનમાંહ.

શોકાકુળ શક્યા નવ ચાલી તોય ઘૈર્યને અંતરે ધારી
ગયા સત્વર રઘુપતિ પાસ, કર્યો સત્કાર રામે સહાસ.

દેખી રામનું મધુમય મુખ કહ્યો સંદેશ પામીને સુખ;

ચાલ્યા મંત્રી સાથે રામ ત્યારે થઈ વેદના સર્વને ભારે.

*

7. રામની પ્રતિક્રિયા

રામે દેખી નૃપતિની દશા અમંગલ દીન,
સિંહણ પાસે વૃદ્ધ કો ગજરાજ પડ્યો હીન.

મ્લાન અધર જલી રહ્યાં અંગ દીન મણિહીન જેમ ભુજંગ;
પેખી ક્રોધી કૈકેયીને પાસ જાણે કાળ ગણે છેલ્લા શ્વાસ.

રામ કોમળ કરુણ સ્વભાવ, પડ્યો પીડાનો પ્રથમ પ્રભાવ;
દુઃખ સાંભળ્યું પૂર્વે ના કોદી, તોય ધીરજને નવ છોડી.

કહો માતા કારણ દુઃખ કેરું કરું દૂર સત્વર કે અનેરું,
સુણો રામ કારણ મુખ્ય એ જ નૃપને વધુ છે તમારાશું સ્નેહ.

કહ્યાં આપવા બે વરદાન, માગ્યા ત્યારે વ્યાકુળ થયો પ્રાણ;
મને પ્રિય જે લાગ્યું તે મેં માગ્યું, પ્રાણે એમના તોફાન જાગ્યું.

વચન તથા સુતસ્નેહથી પામ્યા ભ્રાંતિ નરેશ;
આજ્ઞા શિર પર ધારતાં કઠિન શમવો કલેશ.

*

કૈકેયી કટુ શબ્દને બોલી એમ રહી,
કઠોરતા પણ સાંભળી એને આર્ત થઈ.

જીભ ધનુષ વિવિધ વચન બાણ, નૃપ જાણે કે મૃદુલ નિશાન;
કઠોરતા અતિ સજી શરીર ધનુષકલા શીખે બલવીર.

નિષ્કરતા સાકાર બની, જડતા ધારી હૃદય ઘણી,
વર્ણવી રહી સકળ પ્રસંગ સજતાં કૈકેયીનું અંગ.

સુણતા રઘુકુળ રવિશા રામ પરમાનંદ પ્રગટ કૃતકામ
દૂષણરહિત વિભૂષણ જેમ બોલ્યા મધુર વચન સપ્રેમ.

તે જ પુત્ર જનની બડભાગ જેને પિતૃવચન અનુરાગ;

માતપિતાને તૃપ્તિ ધરે દુર્લભ સુત તે શ્રેષ્ઠ ખરે.

વનમાં મુનિગણ મિલનથી સૌ પ્રકાર કલ્યાણ;
સંમતિ આપી છે તમે, પિતાતણી છે વાણ.

ભરત પ્રાણપ્રિય બનશે રાજ, વિધિ અનુકૂળ સર્વવિધિ આજ;
વનમાં જઈ ન કરવા કાજ પ્રથમ બનું તો મૂઢસમાજ.

વિષ માગે જે અમૃત તજી, એરંડાને નિશદિન ભજી
કલ્પવૃક્ષ તજતાં જે રહે, પંડિત તેને કોણ કહે ?
આવો અવસર તે પણ મા, સ્વપ્નમહીયે ચૂકે ના.

રાજાને નીરખી વ્યાકુળ થાય પ્રાણમાં મારા શૂળ,
નાની વાત વ્યથા સવિશેષ માન્યામાં આવે નવ લેશ.

દૈર્યશીલના ઉદઘિ અગાધ નૃપનો થયો હશે અપરાધ
મુજથી, તેથી કરે ન વાત, કહો તમે જ કથાને સાચ.

સહજ સરળ રઘુવરતણી કુટિલ જણાઈ વાણ
જળો વકગતિ ના તજે જોકે સલિલ સમાન.

કેકેયી હર્ષિત બની થતાં રામ અનુકૂળ,
કપટવચન બોલી ભરી નયન પ્રેમનું પૂર.

તમારા તથા ભરતના કહું લઈ સોગંદ,
મુજને કોઈ આવતી કારણની ના ગંધ.

દોષિત નથી તમે, સદા સૌને સુખ દેતાં,
પિતૃવચનરત, મિષ્ટ ને સત્ય સદા કહેતા.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતા અપયશ ના પામે,
સુબુદ્ધિ લાગે એમની શ્રેયસ્કર કામે;

જે પુણ્યથકી સાંપડ્યો પુત્ર તમારાશો
તે પુણ્યતણો નાશ ના અજ્ઞાનથકી હો;

તે માટે ઉપદેશ દો તમે આજ પ્રેમે,
કલંક લાગે એમને જેથી ના કેમે.

કેકેયી કુમુખથી શબ્દો એમ સર્વા
જેમ મગધદેશે પુનિત ગયાદિ તીર્થ રહ્યાં

ગંગામાં મળતાં બધાં પાણી વિમળ થતાં
વચન તેમ શ્રીરામને શુભ લાગ્યાં સઘળાં.

મૂર્છા ટળતાં ફેરવ્યું પાસું રામ સ્મરી
ત્યારે સચિવે નૃપતિને સુયોગ્ય અરજ કરી.

રામ પધાર્યા સાંભળી ઘૈર્ય ધરી જાગ્યા
રાજા; પ્રેમાદરથકી રામ પગે લાગ્યા.

સ્નેહસભર રાજે ધર્યું સુતને આલિંગન,
ખોવાયું હો સર્પને જેમ મણિતણું ધન.

રાજા જોતા રામને અશ્રુ ભરી નેને,
શોકમગ્ન વહવી શક્યા હૈયું ના વેણે.

ભેટીને શ્રીરામને અરજ કરી મનમાંહ્ય
વિધાતા, કદી રામ ના જો જો વનમાં જાય.

શંકરને સ્મરતાં વળી કહેતા કૃપા કરો,
આશુતોષ દાની પરમ, દીનનદુઃખ હરો.

પ્રેરક સૌના, રામને એવી મતિ આપો,
વચન તજી ઘરમાં રહે, શીલ સ્નેહ ત્યાગો.

અપયશ મળે, યશ ભલે જાય, સ્વર્ગ ટળે, જન્મ નરક થાય,
સકળ દુઃસહ દુઃખ ભલે સહાય, રામ દુર ના મુજથી જાય.

ડોલે મન જ્યમ પીપરપાન, રાજા વદી શક્યા ના વાણ;
પ્રેમ પિતાનો અનુમાની દેશકાળ અવસર જાણી

રામ વદ્યા વિનયે વાણી, કરું ધૃષ્ટતાને કાંઈ
અયોગ્યતા એ જાણી બાળ કરજો ક્ષમા પિતા, તત્કાળ.

અતિ સાધારણ જેવી વાત, પામ્યા કેમ તમે આઘાત;
કેમ જાણ્યું પ્રથમ નહીં, માતાએ સૌ કથા કહી
તેથી શીતળ અંગ થયાં, સંશય મારા સકળ શમ્યા.

મંગલ સમયે સ્નેહવશ શોકથી રહિત હો,
પુલકિત બોલ્યા રામ કે આજ્ઞા હર્ષે દો.

જેનું ચરિત સુણી પરમ હર્ષ પિતાને થાય
ધન્ય જન્મ તે પુત્રનો પૃથ્વી ઉપર ગણાય.

માતાપિતા પ્રિય હોય છે પ્રાણસમાં જેને
ચારે પદાર્થ સહજ છે કરતલમાં તેને.

આપો અનુમતિ આજ્ઞાને પાળું જન્મફળને પામી પાછો આવું;
આવું જનનીની સંમતિ માગી પછી વનમાં જઉં પગે લાગી.

થયા બોલીને રામ વિદાય, વદ્યા નૃપ ના શોકિત અસહાય;
વ્યાપી નગરમાં વાત પછી તો જેમ સ્પર્શતાં ડંખ વીંછીનો.

બન્યાં વિકળ સકળ નરનાર વેલવિટપ જોઈ જેમ જ્વાળ;
સુણી સૌએ અતિભેદ પામ્યાં, રહી ધીરજ ના, સુખ શામ્યાં

શીર્ણ વદન, શોકિત હૃદય, આંખે અશ્રુ વહ્યાં,
કરુણરસ તણાં અવધ પર ઊતર્યાં સૈન્ય ઘણાં.

હતો સુમેળ કરી છતાં વિધિએ વિકૃત વાત,
બાજી બદલાઈ ગઈ છેક જ રાતોરાત.

કેકેયીને ગાળ સૌ કટુ દેવા લાગ્યા,
પાપિણીતણા પ્રાણમાં ભાવ મલિન જાગ્યા.

નાખી છાયેલા સદને અંગાર જગવી દીધી એણે અગ્નિજ્વાળ;
આંખ કાઢીને જોવા ચહે એ છોડી અમૃત વિષને ભજે છે;

થઇ કુટિલ કુબુદ્ધિ કઠોર વાંસવનમાં અગ્નિ જેવી ઘોર.
બેઠી શાંતિસહિત જેની ડાળે કાપે વૃક્ષને એ અસ્ત્રધારે.

રામ પ્રાણસમા હતા પ્યારા તોય બાંધ્યા શે પાપના ભારા?

કવિ સત્ય કહે સ્ત્રીસ્વભાવ, ગૂઢ અગમ અગાધ પ્રભાવ;
ભલે પકડાય પોતાની છાયા સ્ત્રીની સમજી શકાય ન માયા.

પાવક બાળે શું નહીં, શું ના નદે સમાય,
અબલા પ્રબળ કરે ન શું, કોને કાળ ન ખાય ?

યોગ્ય કર્યું ભૂપે નહીં, કોઇ બોલ્યા એમ,
દુર્મતિને આપ્યું વર વગર વિચાર્યો કેમ ?

હઠને લીધે સર્વવિધ પીડાપાત્ર થયા,
સ્ત્રીને વશ બનતાં સકળ ગુણ ને જ્ઞાન ગયા.

ધર્મતણી મર્યાદને જાણનાર કોઇ
બેસતા નહીં નૃપતિનો દોષ વળી જોઇ.

શિબિ દધીચિ હરિશ્ચંદ્રની કથા કહેતા એ;
સંમતિ ભરતતણી કહે, ઉદાસ અન્ય રહે.

બંધ કરીને કાનને જીભ દબાવીને
કહેતા કોઇ વાત આ અસત્ય સઘળી છે.

આમ કહેવાથી થશે સર્વ સુકૃતનો નાશ,
પ્રાણસમા પ્રિય રામ છે ભ્રાત ભરતને ખાસ.

વિદ્યુ વરસે અંગારને, સુધા વિષસમી થાય,
સ્વપ્ને તોપણ રામની વિરુદ્ધ ભરત ન જાય.

*

અન્ય વિધાતાને વળી દેવા લાગ્યા દોષ
જેણે સુધા બતાવતાં દીધું ઝેર સરોષ.

ઉમંગ સૌનો ઓસર્યો, થઈ રહ્યો સંક્ષોભ,
અસહ્ય દાહ થયો ઉરે, વ્યાપ્યો સઘળો શોક.

વિપ્રનારી કૈકેયીની મિત્ર કુળની વૃદ્ધાઓ તેમ વિચિત્ર
દેવા લાગી શિખામણ પ્રેમે પ્રિય લાગી પરંતુ ના કેમે.

કહી શીલને વખાણીને વાણ, લાગ્યાં વચનો એને જાણે બાણ;
બોલી કોઈ કહેતાં તમે કે પ્રિય ભરત ના રામસમા છે;

કરો સહજ શ્રીરામને સ્નેહ, જાણે અખિલ જગત એ નેહ;
કયા અપરાધે વન તો આપો, નવ યુવરાજપદ પર સ્થાપો ?

કર્યો શોકો સાથે નવ ભેદ, જાણે સર્વ તમારો અભેદ;
હવે કૌશલ્યાએ શું બગાડ્યું તમે પુર પર કે વજ્ર પાડ્યું ?

સીતા પતિને ત્યાગશે, લક્ષ્મણ રહેશે ધામ,
ભરત રાખશે રાજ્યને, નૃપ રહેશે વિના રામ ?

એવું સમજીને ક્રોધને છોડો, શોક કલેશ કલંકને તોડો;
કરો ભરતને ભલે યુવરાજ, વનમાં રામનું કિન્તુ શું કાજ ?

નથી રામને રાજ્યની ભૂખ, નથી દુન્યવી વિષયોનું દુઃખ,
સદા ધર્મધુરંધર એ તો સ્વાર્થ એમને હોય પછી શો ?

તમે અન્ય માગો વરદાન ગુરુના ઘરમાં રહે કે રામ;
સ્નેહે આપો તમે અમને સાથ નહિ તો રહેશે કાંઈ નહિ હાથ.

રામ નવ છે કાનનને જોગ; કહેશે સુણનારા શું તમને લોગ ?
હવે એવો ઉપાય કરી દો દૂર શોક કલંક સદા હો.

છંદ

જેથી સુરક્ષિત કુળ રહે એવો ઉપાય હવે કરો,
ના જાય વનમાં રામ એવી પ્રાર્થના ધ્યાને ધરો;
દિન સૂર્યવિણ તન પ્રાણવિણ હો જેમ શશિવિણ યામિની
આ અવધ તુલસીદાસ પ્રભુવિણ તેમ બનશે, ભામિની !

સખીએ શીખ ધરી મધુર શ્રેયસ્કર સઘળી,
કુટિલ ફૂબડી પ્રેરિત એને ના જ ગમી.

કેકેયી બોલી નહીં અસહ્ય ક્રોધભરી,
મુગલી તરફ નિહાળતી વાઘણ જેમ વળી.

અસાધ્ય સમજી વ્યાધિને ચાલી સખી પછી
અભાગિનીને ઊર્મિ ના સ્પર્શી લેશ કશી.

આવું કોઈ ના કરે, દૈવે કીધો નાશ;
વિલાપ લોક કરી રહ્યા ગાળો દેતાં ખાસ.

વિષમ જ્વરે સંતપ્ત સૌ વદ્યાં લઈ ઉચ્છવાસ
રામ વિના જીવનતણી હવે રહી ના આશ.

વિયોગની શંકાથકી વ્યાકુળ સર્વ બન્યાં
જળ સુકાતાં જળચરો વ્યાકુળ જેમ થયાં.

કૌશલ્યા પાસે ગયા પ્રસન્નમુખ શ્રીરામ,
શમ્યો શોક, મનને મળ્યો દિવ્ય પરમ વિશ્રામ.

નવલ હસ્તિ રઘુવીર મન, બેડી તિલક મહાન,
વનગમન સુણી મુક્તિનો હર્ષ ઉદભવ્યો પ્રાણ.

*

8. કૌશલ્યાની ભાવના

રઘુકુળતિલક જોડતાં હાથ નમ્યા માતૃપદ આદરસાથ;
આશિષ આપી ભેટી માત, અર્પી ભૂષણવસન અપાર.

મુખને ચૂમ્યું વારંવાર, વહી આંખથી અશ્રુધાર;
પ્રેમપ્રમોદ કથાય નહીં, જનની રંક કુબેર બની.

મુહૂર્ત ક્યારે મંગલ એ જન્મલાભ અતિ ઉત્તમ છે
સુકૃતશીલના ફળ જેવું બોલી માત સુખદ એવું ?

શરદ સ્વાતિ વરસાદની ચાતક જોતાં રાહ

આતુર સર્વે રાખતાં એમ જ એની યાહ.

માતૃવચન સુણતાં અનુકૂળ સ્નેહ કલ્પવૃક્ષતણાં ફૂલ
સુખ-સૌરભભીનાં શ્રીમૂળ સુત-મન-ભ્રમરે કરી ન ભૂલ.

ધર્મપ્રાણ ધર્મગતિજ્ઞાન વદ્યા શાંતિથી મુદ્ધ મધુ વાણ,
ધર્યુ પિતાએ કાનનરાજ સિદ્ધ થશે જ્યાં માટું કાજ.

મુદિત મને આપો આદેશ, ડરશો સ્નેહથકી ના લેશ;
વનગમન થશે મંગલ માત, વરસાવો અનુગ્રહ વરસાદ.

ચૌદ વર્ષ વનમાં વસી પિતાવચન અનુસાર
ફરી મળીશ ન ચિત્તને કરશો મ્લાન લગાર.

વચન નમ્ર મધુ રામનાં શર જેવાં લાગ્યાં,
માતાના અતંરમહીં કટુ સ્પંદન જાગ્યાં.

વર્ષાની ધારાથકી સુકાય જેમ જવાસ
શીતળ શબ્દોથી થઈ માતા તેમ હતાશ.

હૃદયમાં થયો ધોર વિષાદ, મૃગીએ સુષ્યો સાવજનાદ;
નયન ભરાયાં, કાચે કંપ, ટળી ગયો પ્રાણતણો જંપ.

વદન વિલોકી ધીરજ ધરી, ગદ્ ગદ કંઠે બોલી ફરી,
પ્રાણપ્રિય પિતાના છે તમે, ચરિત તમારાં સૌને ગમે.

શુભ દિન શોધ્યો દેવા રાજ, બદલ્યો વિચાર શાને આજ ?
એવો શો અપરાધ થયો વનનો કે આદેશ મળ્યો ?

સૂર્યવંશવન બાળવા પાવક કોણ થયું,
કારણ એવું શું બન્યું નૃપનું ચિત્ત ફર્યું ?

મંત્રીપુત્રે તે પછી કારણ સર્વ કહ્યું;
દશા બની દયનીય તે સુણતાં સ્થૈર્ય ગયું.

રાખી શકાય ઘેર ના, જાવ કહી ન શકાય,

બંને રીતે દિલ બન્યું દાહથકી અસહાય.

વિચિત્ર ગતિ છે વિધિતણી, માતે કર્યો વિચાર,
રાહુ રચાયો ચંદ્રને રચતાં ચાર રસાળ.

ઘેરી મતિ માતાતણી ધર્મ તથા પ્રેમે,
સાપ છછુંદરશી દશા મટી નહીં કેમે.

રહેવા માટે રામને પુરે કરું અનુરોધ
ધર્મ જાય ને બંધુમાં આખર થાય વિરોધ.

વનમાં વળી જવા કરું તોપણ શુભ નવ થાય,
સંકટ શોકતણો રહ્યો કોઇયે ન ઉપાય.

રામભરત સરખા ગણી ધીરજ સ્થૈર્ય ધરી
વિચારતાં સ્ત્રીધર્મને ભોલી માત ફરી.

રામ, તમે ઉત્તમ કર્યું, શોક ન એનો લેશ;
પિતાવચનપાલન કહ્યું સર્વધર્મમાં શ્રેષ્ઠ.

રાજ્ય કહિને વન ધર્યું તેનું દુઃખ ન લેશ;
ભરત ભૂપ, સૌને થશે તમારા વિના કલેશ.

હોય કેવળ આજ્ઞા પિતાની, જવું વન ના માતા મોટી માની;
કિન્તુ માતાપિતાએ કહ્યું હો વન સેંકડો અવધસમું તો.

માતા વનદેવી પિતા વનદેવ, કરશે પશુપક્ષી ચરણની સેવ;
નૃપને ઉચિત અંતે વનવાસ, જોતાં વચને ઉર થાય હતાશ.

વન બડભાગી અવધ અભાગી જેને રામ હશે તમે ત્યાગી;
જો હું સાથે આવું કરી સ્નેહ, મનમાં તમને થશે તો સંદેહ.

તમે સૌના પરમપ્રિય જેવા પ્રાણ પ્રાણના જીવન એવા;
કહો વનમાં જવા કાજે જ્યારે હૈયું હાથમાં ના રહે ત્યારે.

મિથ્યા સ્નેહ વધારતાં તોપણ હઠ ન કરું;

માતાના સંબંધથી કરજો સ્મરણ ખરું.

પાંપણ લોચનની કરે રક્ષા પ્રતિપળ જેમ
રક્ષો તમને પિતૃ ને દેવ સદાયે તેમ.

અવધિ પાણી પરિજન પ્રિય મીન, તમે કરુણાકર ધર્મધુરીણ
એવું સમજીને કરજો ઉપાય મળે સૌ તમને જીવનમાંહીં.

જન પરિજન પુરને અનાથ કરી જાવ અરણ્યે સહાસ;
આજે સૌના સુકૃત થયાં પૂર્ણ, કાળ કઠિન થયો પ્રતિકૂળ.

દાહ હૃદયમાં દારુણ વ્યાખ્યો થયો શોક અકળ વણમાખ્યો;
કર્ચો માતાએ ધોર વિલાપ, ધારી સ્થિરતા રઘુપતિ અમાપ.

સમાચાર સુણતાં સકળ સીતા આર્ત બની
કૌશલ્યા પાસે જઈ વંદી ચરણ રહી.

કૌશલ્યાએ મૃદુ સ્વરે આશિર્વાદ ધર્યા,
અતિસુકુમારી નીરખતાં નેત્રો વિકળ થયાં.

સીતા ઢાળી વદનને વિચારવા લાગી
રૂપરાશિ પતિપ્રેમથી પુનિત પરમભાગી.

વનમાં ચાહે જવા જીવનસાથ, મળશે કયા સત્કર્મીને સાથ;
સાથ કરશે તન કે કેવળ પ્રાણ, નથી વિધિની લીલાતણું જ્ઞાન.

ચારુ ચરણોથી ખોતરે પૃથ્વી, કરે નૂપુર સ્વરની સૃષ્ટિ;
કરે અરજ જાણે એ સપ્રેમ રાખે ચરણો અમને ગમેતેમ.

લોલ લોચનથી વહે પાણી, પેખી કૌશલ્યાએ કહી વાણી;
સીતા અતિસુકુમારી છે રામ, સાસુ-સસરા પરિવારની પ્રાણ.

પિતા જનક ભૂપાલમણિ, શ્વસુર ભાનુકુલભાણ
પતિ રવિકુલ-કુમુદિની વિપિન વિધુગુણ રૂપનિધાન.

એવી પામી પુત્રવધુ રૂપ શીલ ગુણધામ

પ્રેમ વધાર્યો ભાવથી રાખ્યો એમાં પ્રાણ.

*

કલ્પલતાસમ લડવી લાડ પાળી સ્નેહજળે દિનરાત;
ફૂલ્યે ફૂલ્યે વિધિ થયો વામ, સમજી શકાય ના પરિણામ.

તજતાં પલંગ-આસન ગોદ ચાલી પૃથ્વી પર ન કઠોર;
સંજીવની સમાન ગણું, બુઝાવવા બત્તી ન કહ્યું.

સીતા તે ચાહે છે સાથ, આજ્ઞા તો શી છે રઘુનાથ ?
ચંદ્રકિરણ-રસ રસિક ચકોર કેમ કરી દેખે રવિ ઓર ?

હસ્તિ સિંહ રાક્ષસ વને પ્રાણી દુષ્ટ ફરે;
વિષવનમાં સંજીવની ખૂટી શુભ શું કરે ?

કન્યા કોળી ભીલની વિષયોથી અણજાણ
વન માટે વિધિએ રચી પથ્થર કૃમિશી પ્રાણ.

અથવા તપસ્વિની સ્ત્રીઓ વનને યોગ્ય કહી,
તપ માટે તે ભોગને તજતાં વને રહી.

ચિત્રાંકિત કપિ પેખતાં ડરતી સીતા જે
કેમ કરીને વનમહીં વસશે સુખથી તે ?

સુરસર કમળવને વસે હંસકુમારી તે
દુર્ગધી ખાબોચિયે વેશ રહેશે શે ?

સીતા હર્મ્યમહીં રહી બનશે મુજ આધાર;
માટે આજ્ઞા આપજો કરતાં યોગ્ય વિચાર.

શીલ સ્નેહ અમૃતભરી સુણી માતની વાણ
રામે પ્રિય શબ્દો કહી શીતળ કીધો પ્રાણ.

માતાને મધુ વચનથી અર્પીને પરિતોષ
સીતાને સમજાવતાં કહ્યા વિપિનગુણદોષ.

*

માતાપાસ થયો સંકોચ વદ્યા રામ પણ ધારી હોંશ;
ભલું તમારું મારું ચહો માની શીખ ગૃહે તો રહો.

આજ્ઞાપાલન ઉત્તમ હશે, સેવા સાસુતણી પણ થશે;
સર્વપ્રકારે શુભ ગૃહવાસ રાજકુમારી સમજો ખાસ.

સાસુ-શ્વસુર પદપૂજન કર્મ એથી અધિક નથી કો ધર્મ;
માતા મુજને યાદ કરે વ્યાકુળ જ્યારે ખૂબ બને
પુરાતન કથા ત્યારે કહી દેજો સાંત્વન સુંદર સાહી.

માતાને માટે જ હું તમને ગૃહ રાખું;
સ્વભાવથી જ સરળ અને સત્ય વચન ભાખું.

ગુરુશ્રુતિસંમત ધર્મફળ મળશે, ટળશે કલેશ;
હઠથી સંકટમાં પડ્યા ગાલવ નહુષ નરેશ.

પિતાવચનને સાચાં કરી સદ્ય રહીશ હું પાછો ફરી;
વખત જતાં નહિ લાગે વાર, કીડા કરે નિરંતર કાળ.

હઠ કરશો જો રાખી હામ દુઃખદ આવશે તો પરિણામ;
કાનન કઠિન ભયંકર ધોર, પ્રતિફૂળતા ત્યાં ચારેકોર.

ટાઢ-તાપ નદ-નદીપ્રપાત કંટક-કંકર શિલા અગાધ;
દુર્ગમ પર્વત માર્ગમહી ગુફાકોતરો વિવિધ રહી.

રીંછ વાઘ વરુ સિંહશાં પ્રાણીઓ વનમાં
શબ્દ કરીને ઘેર્ય ને સ્થૈર્ય ઉભય હણતાં

ઉઘાડા પગે ચાલવું, કઠોર વનના પંથ,
તમારાં ચરણ મુદ્દલ છે, દુઃખનો ન હશે અંત.

ભૂમિશયન વલ્કલવસન અશન કંદ-ફળ-મૂળ,
તે પણ સૌ દિન ના મળે સર્વસમય અનુકૂળ.

રાક્ષસ નરનું ભક્ષણ કરે કપટવેશને કોટિક ધરે;
લાગે પર્વતવારિ અનેક, વિપત્તિ વનની અદભુત છેક.

વનમાં વ્યાલ વિહગ પશુ ઘોર નિશિચરનિકર પુરુષસ્ત્રીચોર;
વનની સ્મૃતિથી ડરતા ધીર, તમે તો નથી એવાં વીર.

હંસગામિની મૃગલોચના, વનને યોગ્ય તમે નત જરા;
માનસસલિલ સુધામાં રહી જીવે હંસી નદમાં નહીં.

સુણતાં અપયશ દેશે લોક થશે ઉભયને ત્યારે શોક;
નવ રસાળ વનવિહરણશીલ સુખી બને રણમાં કોકિલ.
એમ વિચારી ઘરમાં રહો, વનમાં સંકટ અગણિત અહો ?

સહજ સુહૃદ ગુરુ કંથની શીખ ન માને જે
પેટ ભરી પસ્તાય ને અહિત જ પામે તે.

*

૯. સીતાની તૈયારી

પતિનાં મૃદુ વચનો સુણી આવ્યાં નયને નીર,
રડવા લાગ્યાં રોમ ને અંતર બન્યું અધીર.

રાત ચાંદની શરદની દાહક બનતી જેમ
શીતળ વાણી રામની દાહક લાગી એમ.

રોકી લોચનવારિને ધીરજ ધરી અપાર
કૌશલ્યાને વંદતાં બોલી સીતા વાણ.

ક્ષમ્ય ગણો અવિનય, મને અર્પી હિતની શીખ,
તોપણ તેને ના ગણે શ્રેયસ્કર મુજ ચિત્ત.

પતિના વિયોગશું નથી જગમાં કોઈ દુઃખ;
પતિસંનિધિમાં સાંપડે સ્ત્રીને સુખ બહુમૂલ.

પ્રાણનાથ કરુણાયતન સુંદર સુખદ સુજાણ
રઘુકુળક્રુમુદ ચંદ્રવિણ સુરપુર નરક સમાન.

માતપિતા ભગિની પ્રિય ભ્રાત્ર પ્રિય પરિવાર સુહૃદ સમુદાય,
સાસુ-શ્વસુર ગુરુ સ્વજન સહાય સુંદર સુશીલ સુત ઘરમાંહી,

સઘળા એવા સ્નેહસંબંધ સૂર્યથી અધિક તપવે અંગ,
પતિવિણ સ્ત્રીને ઘરે ન રંગ સ્વપ્ને નવ દે સુખનો સંગ.

તન ધન ધામ ધરા પુર રાજ પતિવિહીન સૌ શોક સમાજ.

ભોગ રોગસમ ભૂષણ ભાર યમ યાતના સરિત સંસાર;
પ્રાણનાથ તમ વિણ સંસાર સુખ નવ કો ક્યાંયે ધરનાર.

જીવ વિના તન જળ વિણ જેમ સરિતા, પુરુષ વિના સ્ત્રી તેમ;
સકળ સુખ વસે જીવનનાથ, શરદ વિમલ વિધુવદનની સાથ.

ખગપશુ પરિજન, નગર વન, વલ્કલ વિમળ દુફલ,
નાથ સાથ સુરસદન સમ પર્ણશાળ સુખમુળ.

વનદેવી વનદેવ ઉદાર સદા રાખશે મારી ભાળ;
કુશકિસલયની કોમળ સેજ પ્રભુસહ શય્યા સુખદા એ જ.

કંદમૂળફળ અમૃતઆહાર, શતશત બનશે હર્ષ્ય પહાડ;
પ્રતિપળ પ્રભુપદ પેખી મન બનશે ચકવી જેમ પ્રસન્ન.

વિવિધ કહ્યાં વનનાં દુઃખ નાથ, સંકટ ભય પરિતાપવિષાદ;
સર્વ મળી ના કૃપાનિધાન, પ્રભુવિયોગના કષ્ટસમાન.

જાણી એમ સમજતાં રાગ સાથ મને લો, કરો ન ત્યાગ;
કરુણામય હે અરજ કરું, અંતર્યામી ધ્યાન ધરું.

અવધ રાખશો અવધિ સુધી તો રહેશે ના પ્રાણ;
દીનબંધુ સુંદર સુખદ સદગુણ સ્નેહનિધાન !

*

પ્રતિપળ ચરણસરોજ નિહાળી માર્ગ થાક દૂર કરી ભારી,
સેવા કરતાં સર્વ પ્રકાર શ્રમને દૂર કરીશ અપાર.

ઘોઈ પગ બેસી તરુછાંચ પ્રસન્ન નિત્ય બની વનમાંઘ;
પંખો હું નાખીશ સુખે તમને; ભાગ્ય ન ઓછું એ.

શ્રમકણ સહિત તન હશે શ્યામ જોતાં મન બનશે કૃતકામ;
સમય કષ્ટનો રહેશે કેમ મળતાં દિવ્ય તમારો પ્રેમ ?

તૃણ તરુ પલ્લવ શય્યા સજી દબાવીશ પગ તમને ભજી;
ઝાંખીથકી મધુમૂર્તિતણી તાપ લાગશે મને નહીં.

સિંહણને જ્યમ સસલું શિયાળ મળવાનો ન કરે નિરધાર
મુજને પણ પ્રભુ સાથે તેમ જોઈ મળી શકે કો કેમ ?

સુકુમારી હું, નાથ છો વનને યોગ્ય તમે ?
તમને તપ છે ઉચિત ને મુજને ભોગ ગમે ?

આવા કટુ શબ્દો સુણી અંતર ના,
પામર પ્રાણ વિરહવ્યથા સહશે તો જડ આ.

સીતા વિકલ બની અતિ ભારી, વિરહ વચનને શકી ન ધારી;
રામે કર્યું ત્યારે અનુમાન વિરહમહીં નહિ રાખે પ્રાણ.

વદ્યા કૃપાળુ ભાનુકુળનાથ શોક તજી ચાલો વન સાથ;
વિષાદનો નવ અવસર આજ, તૈયાર બનો વનને કાજ.

પ્રિય વચન કહી શાંતિ ધરી, માતતણી આશિષ ગ્રહી;
જનની બોલી પાછા ફરી સંકટ સૌનું લેજો હરી.

વિસરી ના જનનીને જશો; વિષય નેત્રના ક્યારે થશો ?
દશા સુધરશે મારી ફરી, જોડી જોવા મળશે વળી ?

સુંદર દિન એ શુભ ઘડી પ્રાપ્ત થશે ક્યારે
જોશે મધુમુખ માત આ જીવતાં જ જ્યારે ?

વત્સ લાલ રઘુપતિ વળી રઘુવર મધુર કહી,
બોલાવી ભેટીશ હું ક્યારે ફરી અહીં ?

માતા અધીર સ્નેહથી વ્યાકુળ વળી થયાં
એથી વચનો વદનનાં વદને સર્વ રહ્યાં.

રઘુવર સમજાવી રહ્યા કરી એમને પ્રેમ ;
એ અવસરને સ્નેહને વર્ણવી શકું કેમ ?

*

નમન કરીને સાસુને વદી જાનકી માત,
મુજને મારી દીસતી પરમ અભાગી જાત.

સેવાના સમયે મને દૈવે દીધું વન,
મનોરથ થયા સફળ ના, તૃપ્ત બન્યું ના મન.

ક્ષોભ તજો, ના સ્નેહને કિન્તુ કદી છોડો;
કઠિન કર્મગતિ, દોષ ના મારો છે થોડો.

ધીરજ ધરતાં સાસુએ ભેટી વારંવાર
આશિષ અર્પી જ્યાં સુધી ગંગા-યમુના ધાર

સૌભાગ્ય રહે ત્યાં સુધી અચળ તમારું ખાસ;
હિતનાં વચન કહ્યાં વળી બેસાડીને પાસ.

ચરણોમાં વંદન કરી વૈદેહી ચાલી.
સમાચાર સઘળા રહ્યા લક્ષ્મણ ઉર બાળી.

મ્લાન ઉદાસ વદન બન્યું, પુલકિત તનમાં કંપ;
અશ્રુ આંખમાં ઊમટ્યાં, આતુર અંગેઅંગ.

*

10. લક્ષ્મણનો સંકલ્પ

આર્ત બની દોડી જઈ રામચરણ પકડ્યાં,
કહી શકાયું ના કશું, શોક વધ્યો ઉરમાં.

વિધાતા, હવે શું થશે ? સુખ ને પુષ્ટ્ય ગયાં ?
રામ રાખશે ઘેર ? શું કહેશે ? ભાવ થયાં.

નીતિનિપુણ સુખસાગર શીલ સ્નેહના ધામ
લક્ષ્મણને જોઈ વદ્યા શાંતિ સહિત શ્રીરામ.

અંતે થનાર હર્ષને બનો વિચારી શાંત,
બનો પ્રેમવશ આર્ત ના વ્યથાગ્રસ્ત કે કલાંત.

સદગુરુ સ્વામી પિતૃની શીખ અનુસરે જે
લાભ જન્મનો મેળવે વ્યર્થ ન જીવે તે.

એવું સમજી સુણો શીખ ભાઈ, કરો પિતૃચરણસેવા કાંઈ;
નથી ભરત-શત્રુધ્ન બે ઘેર, વૃદ્ધ રાયના કાળજે કેર.

વનમાં જઈએ જો આપણે સાથ થાય અવધ તો પૂર્ણ અનાથ;
ગુરુ પિતૃ પ્રજા પરિવાર સૌને આવે દુઃસહ દુઃખભાર.

રહો અર્પો સૌને પરિતોષ, નહિ તો લાગશે ત્યાગથી દોષ;
પ્રજા જેની વેઠે વ્યથા ભારી બને નૃપ તે નરક અધિકારી.

રહો ઘેર એ નીતિ વિચારી; સુણી વ્યથિત લક્ષ્મણ થયા ભારી ;
હિમસ્પર્શે કમળ થાય મ્લાન તેમ મ્લાન થયા સુણી વાણ.

વદી ન શકાયું સ્નેહવશ, પકડી ચરણ કહ્યું,
સેવક હું સ્વામી તમે, ત્યાગો તો શું કરું ?

*

તમે દીધી શિખામણ સારી લાગી મુજને પરંતુ નઠારી;
ધીર ધર્મધારી નર-નારી નીતિ નિગમના છે અધિકારી.

હું તો પ્રભુપ્રેમે પોષાયો બાળ, કેમ મેરુને ઊંચકે મરાલ,
કરો વચનોમાં મારા વિશ્વાસ જાણું ગુરુ કે પિતૃને ના ખાસ.

જગમાં જ્યાં સુધી સ્નેહસગાઈ નિગમે પ્રીતિ પ્રતીતિને ગાઈ,
તમે સર્વ છો મારા સ્વામી દીનબંધુ હે અંતર્યામી !

કીર્તિ ભૂતિ સુગતિ પ્રિય લેશ તેને ધર્મનો દો ઉપદેશ;
જેને એક તમારો સહારો તેને તજવાને બદલે ઉગારો.

કૃપાસિંધુએ બંધુનાં સુણતાં વચન વિનીત
આલિંગન આપી કહ્યું જાણી સ્નેહસભીત.

અનુમતિ માગી માતની ચાલો ભલે વને.
શબ્દ સુણીને સુખ મળ્યું લક્ષ્મણના મનને.

પહોંચ્યા જનની પાસે પામી હર્ષ, અંધ પામ્યો લોચનનો સ્પર્શ;
કર્યા જનનીના પદમાં પ્રણામ, હૃદયે રમતાં'તાં સીતા ને રામ.

પૂછ્યું જનનીએ જોઈ વ્યથાને, કહી લક્ષ્મણે સઘળી કથાને;
કંપી શબ્દોને સુણતાં કઠોર જેમ મૃગલી દેખી દવ ધોર.

થયો અનર્થ લક્ષ્મણે માન્યું આજ, જશે બગડી સ્નેહે બધું કાજ;
કેમ માગી શકાશે વિદાય, મુજને વિધાતા સહાય.

સમજી સીતારામનાં રૂપ સુશીલ સ્વભાવ
યાદ કરીને નૃપતિનો સાચો અદ્ભુત ભાવ

વદી સુમિત્રા ધા કર્યો રાણીએ ભારે;
અમંગલ ગણી કાળને ઘેર્ય ધર્યું ત્યારે.

કહ્યું માતા છે તારી વૈદેહી, પિતા રામ છે શાશ્વત સ્નેહી;
ત્યાં જ અવધ જ્યાં રામનિવાસ ત્યાં જ દિવસ જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ.

સીતારામ જો વનમાં જાય તારું પુરમાં તો કામ ન કાંચ;
ગુરુ માતા પિતા બંધુ દેવ કરવી પ્રાણ સમજી સૌની સેવ.

પ્રાણથી પ્રિય જીવન રામ સૌના સુહૃદ નિઃસ્વાર્થ નિષ્કામ;
સર્વે એમનાથી પ્રિય પૂજય શુભ સન્માનીય ને સ્તુત્ય.

જાણી એવું એમની સાથે થઈ વિદાય
વનમાં વસતાં માણજે જીવનકેરો લ્હાવ.

ભાગ્યવાન અત્યંત છે, વારી જાઉં હું,
રમે રામનાં ચરણમાં છળ છોડીને હું.

*

પુત્રવતી તે સ્ત્રી જગમાંહ્ય રામભક્ત જેનો સુત થાય;
રામવિમુખ જેનો સુત હોય વંધ્યા રહે અહિત નવ તોય.

રામ વને તુજ ભાગ્યે જાય, અન્ય હેતુ ના એની માંહ;
સકળ સુકૃતનું શુચિ ફળ એહ રામસીયપદ સહજ સનેહ.

રાગ-રોષ-ઠર્ષા-મદ જાય, મોહ સ્વપ્નમાં પણ નવ થાય;
વિકાર વિવિધ પ્રકાર તજી મન-ક્રમ-વચને રહે ભજી.

માત-પિતા સમ સીતારામ વનમાં પણ દેશે આરામ;
થાય રામને લેશ ન કલેશ, યાદ રાખજે મુજ ઉપદેશ.

છંદ

ઉપદેશ મારો યાદ રાખી ઉભયને સુખ આપજે,
માતાપિતા પરિવાર પુરનાં સ્મરણ સઘળાં કાપજે;
આદેશ આશીર્વાદ અર્પી માત લક્ષ્મણને રહી,
રતિ થાય અવિચળ રામસીતાપદે નિત્ય નવીનવી.

માતૃપદે લક્ષ્મણ નમી ચાલ્યા શંકા સાથ,
ભાગે તોડી જાળને મૃગ જ્યમ ભાગ્યવશાત.

સીતા-રઘુવરને કરી વંદન હર્ષથકી
પહોંચ્યા રાજમહેલમાં પ્રિયની સાથ પછી.

વિધિએ સુખદાયક કરી બધી બગાડી વાત,
પુર નરનારી બોલતાં એમ વાટ ને ઘાટ.

તન કૃશ મન વિહવળ અને મુખ પણ હતાં ઉદાસ,
જેમ વ્યગ્ર માખી બને ટળતાં મધની આશ.

પાંખહીન પંખીસમા મસળી હાથ રહ્યાં,
વ્યથા વેઠતાં આર્ત ને વિષાદમગ્ન બન્યાં.

સચિવે નૃપને માહિતી આપી રામતણી;
નૃપ સુતદ્રવને દેખતાં પામ્યા પીડ ઘણી.

સીતા સાથે બંધુને દેખી વ્યથિત થયા,
સ્નેહે ભેટી એમને વારંવાર રહ્યા.

ભૂપ શક્યા બોલી નહીં, વિકળ નાખતા આહ,
શોકજનિત પ્રગટી રહ્યો દિલમાં દારુણ દાહ.

રામે અતિ અનુરાગથી ઢાળી શિરને પાય
આજ્ઞા માગી માગતાં વનમાં જવા વિદાય.

હર્ષસમય ના શોક કરો, મુજને આશીર્વાદ ધરો;
કરશો જો પ્રિય પ્રેમપ્રમાદ યશ મટશે, વધશે અપવાદ.

સુણતાં નૃપ ઊઠ્યા નિરુપાય, કહ્યું રામની પકડી બાંધ,
કહે પવિત્ર પરમમુનિ તે રામ ચરાચર નાયક છે

શુભ ને અશુભ કર્મ અનુસાર ઈશ ફળ ધરે કરી વિચાર;
પામે ફળ જેવું હો કર્મ વેદતણો તે પ્રચલિત ધર્મ.

એક કરે અપરાધ ને અન્ય કરે ફળભોગ,
અતિ વિચિત્ર ભગવંત ગતિ, કોણ જાણવા જોગ ?

રાયે રામને રાખવા કાજે કર્યું છળને છોડીને જે છાજે
કિન્તુ ધર્મધુરંધર ધીર જાણ્યું રામ ના રહેશે વીર

ત્યારે સીતાને હૃદયે લીધી, સ્નેહે વિવિધ શિખામણ દીધી;
વનનાં દુઃસહ સુણાવ્યાં, સુખ સ્વજન ને ગૃહનાં ગણાવ્યાં.

સીતા રામચરણ અનુરાગી, વાત વનની વિષમ ના લાગી;
શક્યું કોઈ એને ના ચળાવી ઘરમાં રહેવાને માટે મનાવી.

નારી મંત્રી ગુરુતણી સ્ત્રીઓ ને શાણી
વિપત્તિ વનની વર્ણવી વદી રહી વાણી.

તુજને આપેલો નથી રાજાએ વનવાસ,
શ્વસુર-સાસુ ગુરુની ઘટે શીખ માનવી ખાસ.

શીતળ હિતકારક મધુર મુદ્દ પરંતુ એ શીખ
સીતાને રુચી નહીં, ઉદ્ધિગ્ન બન્યું ચિત્ત.

સીતા સંકોચવશ ના બોલી, કિન્તુ કૈકેયી ક્રોધથી ડોલી;
પાત્ર ભૂષણ મુનિનાં વસ્ત્ર રાખી રામની આગળ સદ્ય.

બોલી, નૃપને છો પ્રાણથી પ્રિય, સ્નેહ છોડશે એ ના જરીય;
થશે સુયશ સુકૃત લોકનાશ તોય આપશે ના વનવાસ.

કરો ઉચિત લાગે તે વિચારી; સુણી રામ રહ્યા હરખાઇ;
લાગ્યાં નૃપને વચન જાણે બાણ, કરે પ્રાણ ના જડ કાં પ્રયાણ?

રાજા મૂર્છા પામ્યા, લોક વ્યગ્ર બન્યા ઘટનાને નીરખી સમગ્ર;
સૂઝયું ક્રોધને ના શું કરવું, જોઇ જીવવું કે પછી મરવું!

*

11. રામનું વનગમન

રામ મુનિવેશને સુખે ધારી જનની જનકપદે શિર ઢાળી
ચાલ્યા વનનો સજીને સાજ છોડી વચનને ખાતર રાજ.

ચાલ્યા પ્રભુ ઉલ્લાસથી વનિતા બંધુસમેત
ગુરુ વિપ્ર પદે વંદતાં સૌને કરી અચેત.

*

પહોંચ્યા વસિષ્ઠ મહામુનિદ્વારે જલ્યા વિરહજ્વાળે સર્વ ત્યારે;
બોલી મધુર વચન શાંતિ આપી દીધા કલેશ અનેકના કાપી.

દીધાં વિપ્રોને વર્ષાસન, દાન માને કર્યાં વશ મન;
આપ્યો યાચકોને સંતોષ મિત્રજનને પ્રેમે પરિતોષ.

પછી દાસદાસીને બોલાવી સોંપી ગુરુને કહ્યું નમી સ્વામી,
સૌની જનક જનનીની જેમ કરજો રક્ષા વરસાવતાં પ્રેમ.

જોડી વારંવાર બંને હાથ બોલ્યા રામ સંવેદન સાથ,
રાજા જેનાથી સુખમાં રહેશે મારો સુહૃદ હિતેચ્છુ થશે તે.

સર્વ માત મુજ વિરહથી થાય ન દુઃખી દીન
એ ઉપાય કરજો બધા પુરજન પરમ પ્રવીણ.

એમ કહી ગુરુચરણમાં હર્ષે કરી પ્રણામ
ચાલ્યા ગણપતિ શિવ-શિવા આશિષ પામી રામ.

*

રામ ચાલતાં વ્યાધ્યો વિષાદ વધ્યો પુરજનનો આર્તનાદ;
થયા કુશકુન લંકામાં ભારે, અવધે શોક છવાયો ત્યારે.

મૂર્છા ટળતાં જ દશરથ જાગ્યા કહેવા સચિવ સુમંત્રને લાગ્યા,
રામ જાય છે પ્રાણ ના જાય, કયા સુખ માટે રહે તનમાંદ્ય ?

વ્યથા આથી કયી બળવાન જૂની પીડે તજશે તનને પ્રાણ?
ફરી ધીરજ ધરી કહ્યું રાજે, લઈ રથને જાઓ રામ સાથે.

સુકુમારી સીતા તથા કુમારદ્વય સુકુમાર,
રથમાં વન દેખાડતાં ફરો દિન પછી ચાર.

પાછા ફરે ઉભય ના ભ્રાત, સત્યસંધ દૃઢવ્રત રઘુનાથ,
કરજો અરજ પ્રણમતાં તો સીતા વળે પુરે પ્રભુ ઓ !

વનને દેખી સીતા ડરે કહેજો સુમધુર સ્વરે
સાસુ-શ્વસુરનો છે સંદેશ વનમાં સુખકેરો નવ લેશ.

માટે તરત જ પાછાં ફરો, અવધે કે મિથિલામાં રહો;
કરજો એ વિધ વિવિધ ઉપાય, મળશે મુજને પરમ સહાય.

નહિ તો મરણ થશે મારું બનતાં દૈવ અતિનઠારું;
જનકસુતા લક્ષ્મણ રઘુરાય વદી ઢળ્યા ધરતી પર રાય.

રથ તૈયાર કરી તરત નૃપની સંમતિથી
સીતા લક્ષ્મણ રામને પુરથી દૂર જઈ

વચન કહીને નૃપતણાં બેસાડયા રથમાં;
ચાલ્યા સર્વે અવધને નમી લઈ ઉરમાં.

અવલોકીને અવધ અનાથ ચાલ્યા લોક વિકળ સૌ સાથ;
કૃપાસિંધુએ વિવિધ પ્રકાર સમજાવ્યા પણ સર્વ અસાર.

પાછા જતા નગરજન જે પુનઃ પ્રેમવશ ફરતા તે.

અવધ ભયંકર અતિભારે કાળરાત લાગી ત્યારે;
ઘોર જંતુસમ પુર નર-નાર જોતાં ભયભીત બન્યાં અપાર.

ગૃહ સ્મશાન પરિજન સૌ ભૂત સુહૃદપુત્ર લાગ્યા યમદૂત;
બન્યાં વલ્લરી વૃક્ષો મ્લાન સર સરિતા સઘળાં નિષ્પ્રાણ.

હયગય અનંત કેલિમૃગ પુરપશુ યાતક મોર
પિક રથાંગ શુક સારિકા સાર સહંસ ચક્રોર

ઊભાં રહ્યાં વ્યાકુળ બની રામવિયોગમહીં
ચિત્રાંકિતશાં, લાગતું જીવન કયાંચ નહીં.

નગર ગાઢ વનશું હતું, માનવ હતાં વિહંગ,
રામ જતાં કયાંચે રહ્યો એમાં ના રસરંગ.

કેકેયીને ભીલડી વિધિએ ઘોર કરી,
દસે દિશામાં દુઃસહ દવની જ્વાળ ભરી.

રઘુવરનો વિરહાગ્નિ તે સહી શક્યા જન ના,
લાગ્યા તેથી નાસવા સૌ વ્યાકુળ બનતાં.

સૌએ કર્યો વિચાર કે સીતા લક્ષ્મણ રામ
સિવાય સુખ ના અવધમાં નહીં કામ આરામ.

રામ હશે ત્યાં સૌ હશે વિચારતાં સૌ એમ
સુરદુર્લભ સુખસદનને છોડીને સપ્રેમ

સાથે ચાલ્યા રામની; રામચરણમાં પ્રેમ
હોય જેમને તેમને વિષય વશ કરે કેમ ?

બાળવૃદ્ધને છોડતાં સર્વે ચાલ્યા સાથ,
વાસ કર્યો તમસાતટે પ્રથમ દિવસ રઘુનાથ.

રઘુપતિ પ્રજા પ્રેમવશ પેખી પામ્યા પીડા સહજ વિશેષી;

કરુણામય રઘુનાથ ખરે અવર વ્યથાથી વ્યથિત બને.

મુદ્દ વચનો સપ્રેમ કહી ધર્મતણો ઉપદેશ કરી
સમજાવી રઘુનાથ રહ્યા પાછા તોય ન લોક ફર્યા.

શીલ સ્નેહને કેમ તજાય, પડયા અસમંજસમાં રઘુરાય;
શોકિત શ્રમિત સુતા સૌ જન સુરમાયા મોહિત-મતિ મન.

વીત્યે બે પ્રહર સુધી રાત રામે કહી સચિવને વાત,
દોડાવો રથ જોર કરી જનતા પાછી જાય ફરી.

શિવને સ્નેહ વંદતાં રથમાં ત્રણે ચઢયાં;
સચિવે રથ ફાંકયો તરત; નિશાન સ્થિર ન પડયાં.

*

12. નિષાદનો મેળાપ

જાગ્યા થતાં જન બધા ભોર, કર્યો રામ ના જોતાં શોર;
રથની કયાંય ન ભાળ મળી, ચતુર્દિશ રહ્યા વિકળ ફરી.

ડૂબ્યું અર્ણવ-જલે જહાજ, બન્યો અતિ વ્યથિત વણિકસમાજ;
એકમેકને દે ઉપદેશ, રામે તજ્યા સમજતાં કલેશ.

નિંદે સ્વને વખાણે મીન, ધિક્ જીવન રઘુવીર વિહીન;
વિધિએ પ્રિયનો કર્યો વિયોગ, કર્યો ન કેમ મરણનો યોગ ?

કરતાં એવાં વિવિધ પ્રલાપ ગયા અવધ સહતાં પરિતાપ;
વિષમ વિયોગ ન થાય વખાણ, અવધિ આશથી રાખ્યા પ્રાણ.

દર્શન માટે નિયમવ્રત લઈ રહ્યાં નર-નાર,
કોકી-કોક કમળ વ્યથિત રવિ વિણ જેમ અપાર.

શુંગવેરપુર પહોંચતાં સીતા લક્ષ્મણ રામ
પેખી ગંગાને રહ્યાં પ્રેમે કરી પ્રણામ.

ગંગ સકળ મુદ મંગલમૂળ સુખને ધરે હરે સૌ શૂળ.
કહેતાં કોટિક કથાપ્રસંગ રામે નીરખ્યાં ગંગતરંગ.

સચિવ અનુજ સીતાને ખાસ કહ્યું નદી માહાત્મ્ય અગાધ.
મજ્જન કર્યે પંથ-શ્રમ ગયો, જળપાને પ્રાણ મુદિત થયો.
જેનું સ્મરણ હરે શ્રમભાર તેને શ્રમ લૌકિક વ્યવહાર.

શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય રામ ભાનુકુળકેતુ
મનુષ્ય જેમ ચરિત કરે સંસૃતિ સાગરસેતુ.

માહિતી બધી મેળવી નિષાદ પામી રંગ
ચાલ્યો મળવા સ્વજનસહ મંગાવી ફળકંદ.

ભેટ ધરીને દંડવત પ્રેમે કરી પ્રણામ,
અતિ અનુરાગે નીરખવા લાગ્યો પ્રભુશ્રી રામ.

સહજ સ્નેહવશ રઘુવરે બેસાડી પાસે
પૂછયા કુશળ, વઘી તદા અનુગ્રહની આશે,

ચરણકમળ પેખી બન્યું કુશળ બધું મારું;
ભાગ્યવાન જનમાં મળ્યું સ્થાન મને ન્યારું.

ધરતી ધન ને ધામ છે તમારું જ સઘળું,
પરિવાર સહિત ક્ષુદ્ર છું દાસ તમારો હું.

કૃપા કરીને પુરમહીં પદાર્પણ કરી આજ
અપનાવો મુજને, ભલે વખાણે બધા ભાગ્ય.

વદા રામ, સાચું કહ્યું સખા બંધુએ તે,
આજ્ઞા આપી અન્ય છે જનકે કિન્તુ મને.

ચૌદ વરસ વનવાસ ને મુનિવ્રત ભોજન વેશ,
ગ્રામવાસ ના ઉચિત; સુણી ગુહને લાગી ઠેસ.

*

લક્ષ્મણ સીતા રામ નિહાળી વદાં સપ્રેમ ગ્રામ નર-નારી,
માત-તાત સહિયર તે કેવાં વન મોકલ્યાં બાળ સુર જેવાં !

એકે કહ્યું નૃપે શુભ કર્યું, વિધિએ લોચનને સુખ ધર્યું.

કર્ત્યુ નિષાદે ઉર અનુમાન અશોકદ્રુમનું છે શુચિ સ્થાન.

સ્થાન બતાવ્યું રઘુપતિને, રઘુપતિને લાગ્યું પ્રિય તે;
પુરજન વંદી નિજગૃહ ગયા, સંધ્યા કરવા રઘુવર રહ્યા.

કુશકિસલયની શય્યા કરી ગુહે કંદ-ફળ મધુમય ધરી;
ભર્યું અમૃતમય પીવા નીર; નેહ હતો એનો ન લગીર.

સીતા સુમંત્ર ભ્રાત સહ અશન કરી રઘુરાય
સૂતા ત્યારે લક્ષ્મણ રહ્યા દબાવી પાય.

પ્રભુને સૂતા સમજતાં ઊઠીને લક્ષ્મણ
સુમંત્રને સૂવા કહી બોલી મધુર વચન

ધનુષબાણ ધારણ કરી થોડે દૂર જઇ
વીરાસનમાં જાગતાં બેઠા સ્વસ્થ થઇ.

અતિ વિશ્વસનીય પહેરેગીર ગુહે ગોઠવ્યા ત્યાં બળવીર;
કટિ પર ભાથું હાથ શરયાપ બેઠો લક્ષ્મણ પાસે આપ.

પ્રભુને નીરખી તરત નિષાદ બન્યો પ્રેમવશ હૃદય વિષાદ;
તન પુલકિત લોચન જલ વહ્યું, પ્રેમસહિત લક્ષ્મણને કહ્યું.

ભૂપતિભુવન સુરમ્ય મનાય ઇન્દ્રભુવનથી અધિક ગણાય,
મણિમંડિત ચાર સરસ દ્વાર રતિપતિએ જ કર્યું તૈયાર.

શુચિ સુવિચિત્ર સુભોગમય સુમન સુગંધ સુવાસ;
પલંગ ને મણિદીપ ત્યાં, પૂરે સઘળી આશ.

વિવિધ વસન ઉપધાન રજાઇ ક્ષીરફીણ મૃદુ વિશદ સોહાય;
સીતારામ શયન ત્યાં કરે રતિ મનોજના મદને હરે.

કરે પથારી પર તે શયન, વ્યથા અનુભવે નીરખી નયન;
માત-પિતા પરિજન પુરલોક દાસી-દાસ સુહૃદ અણમોલ
સેવે પ્રાણસમ ગણી રામ ધરા પર કરે તે આરામ.

પિતા જનક જગવિદિત પ્રભાવ શ્વસુર સુરેશ સખા રઘુરાવ,
રામચંદ્ર પતિ સીતા તે સૂતી ખુલ્લી ધરતી પરે.

વિધિ વિરોધ ના કોનો કરે, કોના સુખને ના કે હરે ?
સીતારામ યોગ્ય વનકાજ ? કર્મ પ્રધાન લાગતું આજ.

કેકેયીએ મંદમતિ કુટિલતા કરી ઘોર
સુખ સમયે સંકટ ધર્યું સીયરામને ઓર.

દિનકર કુળદ્રુમ બની કુઠાર જગને દીધું કષ્ટ અપાર;
અનુભવી રહ્યો પરમ વિષાદ એમ રાતભર ભક્ત નિષાદ.

કહી લક્ષ્મણે મધુ મૃદુ વાણ જ્ઞાન વિરક્તિ ભક્તિ રસખાણ,
સુખદુઃખ જન ના કોઈ ધરે, કર્મતાણાં ફળ સૌને મળે.

યોગ-વિયોગ ભોગ શુભ મંદ હિત-અનહિત મધ્યમ ભ્રમ ફંદ
જન્મ-મરણ જ્યાં લગ જંજાળ સંપદ-વિપદ કર્મ કે કાળ

ધરા ધામ ધન પુર પરિવાર સ્વર્ગ નરક સરખા વ્યવહાર,
સુણતાં જોતાં કર્યો વિચાર દીસે છે એ સકળ અસાર.

મોહ મૂળ સર્વતણું એ નિશ્ચય કર્યો સમજતાં મેં.

રાજા ભિક્ષુક સ્વપ્નમાં રંક સ્વર્ગપતિ થાય,
લાભહાનિ ના જાગતાં; તેમ પ્રપંચ જણાય.

એમ વિચારી રોષ ના કરવો દેવો દોષ;
મોહનિશામાં સૌ સૂતા જુએ સ્વપ્નનો કોશ.

આ જગની રજનીમહીં યોગીજન જાગે
પ્રપંચમુક્ત બની ગયા પરમાર્થી રાગી.

જાણી લેવો જીવને જાગેલો ત્યારે
વિષય વિલાસોથી બધા વિરક્તિ હો જ્યારે.

થતાં વિવેક મોહ ભ્રમ જાય, રામચરણરતિ ત્યારે થાય;

સખા પરમ પરમારથ એ જ મન-ક્રમ-વચન રામપદ નેહ.

રામ બ્રહ્મ પરમાર્થ સ્વરૂપ અવગતિ અલખ અનાદિ અનૂપ;
સકળ વિકારરહિત ગતભેદ, નેતિ નેતિ નિત્ય વદે વેદ.

ભક્તભૂમિ ભૂસુર સુરભિ સુરહિતકાજ કૃપાળ
મનુજ રૂપે લીલા કરે સુષ્ટ્યે મટે જગ જાળ.

*

એમ સમજતાં મોહ તજી સીતા-રાઘવ રહી ભજી;
વીતી રજની થયું પ્રભાત, જાગ્યા જગમંગલ જગતાત.

નિવૃત્ત થઇ સ્નાન કર્યું, દૂધ વડતણું તરત ગ્રહ્યું,
અનુજ સહિત શિર જટા કરી, રહ્યાં સચિવ લોચન ઊભરી.

હૃદય દાહ અતિ વદન મનલિન, વદ્યા વચન મંત્રી અતિદીન,
બોલ્યા એવું કોશલનાથ જાવ રથ સહિત રઘુપતિ સાથ.

કરાવતાં ગંગાનું સ્નાન દર્શાવી વનને રસપ્રાણ
સંશય ને સંકોચ હરી પુરમાં લાવો ત્રણે ફરી.

રાજાએ એવું કહ્યું, કહો કરું તે હું;
રામપદે પડતાં રડ્યાં શિશુસમ મંત્રી શું!

કૃપા કરી એવું કરો અવધ અનાથ ન થાય.
કહેવા લાગ્યા શાંતિથી ધર્મવાત રઘુરાય.

શિબિ દધીચિ હરિશ્ચંદ્ર નરેશ સહ્યા ધર્મહિત બહુવિધિ કલેશ;
રંતિદેવ બલિ ભૂપ સુજાન સંકટ સહ્યાં અનેક મહાન.

ધર્મ અવર ના સત્ય સમાન વદતાં આગમ નિગમ પુરાણ;
સુલભ મને તે ધર્મ થયો, અપયશ તેના ત્યાગે રહ્યો.

પ્રતિષ્ઠિત તણો અપયશ થાય કોટિ મૃત્યુસમ સહ્યો ન જાય;
દારુણ એ અપયશ સંતાપ, વડીલ સાથ વિવાદે પાપ.

કોટિ પ્રણામ વિનય સહિત કહેજો જોડી હાથ

ચિંતા ના કરશો પિતા મારી ક્રોધ વાત.

તમેય હિતકારક સદા પિતા સમા મારા,
અરજ કરું એથી કરો ઉપાયને ન્યારા

જેથી પામે શોક કે પિતા નહીં પરિતાપ,
એ જ પરમ કર્તવ્યના જપો હવે તો જાપ.

રઘુનાથ તથા સચિવનો સાંભળતાં સંવાદ
અતિ વ્યાકુળ પરિવારની સાથે બન્યો નિષાદ.

લક્ષ્મણે કહી રોષથી થોડી કટુ વાણી,
રામે ગણકારી નહીં અતિ અયોગ્ય જાણી.

રામે નિજ આપી શપથ સચિવને કહ્યું આ
સંદેશો લક્ષ્મણ તણો કયાંય કહેશો ના.

સચિવ સુમંત્રે નૃપતિનો ફરી કહ્યો સંદેશ
સીતા વનનાં સંકટો સહી ન શકશે લેશ.

માટે પુર પાછી ફરે એવો કરો ઉપાય,
જલવિણ મીન સમાન ના નહિ તો રહેશે કાય.

પિયર સાસરે સર્વ સુખ વિપતિ દૂર ના થાય;
મન માને ત્યાં ત્યાં સુધી ભલે જાનકી જાય.

ભૂપે અરજ કરી, કહ્યું પ્રીતિ વેદના કેમ;
કૃપાનિધાને એ સુણી દીધી શીખ સપ્રેમ.

સાસુ-શ્વસુર ગુરુ પ્રિય પરિવાર સૌના મનને ઊતરે ભાર
પાછાં ફરો તમે જો ઘેર; વૈદેહી બોલી તે વેળ.

પ્રભુ કરુણામય કરો વિવેક, તનવિણ છાંય રહે શેં છેક,
પ્રભા જાય કયાં ભાનુ તજી, ચંદ્ર ચંદ્રિકા રહે ભજી.

કહી સચિવને સુંદર વાણ, તમે જનક કે શ્વસુર સમાન

હિત કરનાર સદા મારા, વચન વદું કેમ અકારાં ?

દુઃખીની મારી આપવા ઉત્તર છું તૈયાર,
આર્યપુત્ર પદપદ્મ વિણ સૌ સંબંધ અસાર.

નૃપમણિ મુકુટો જેમના ચરણમહી ઢળતા
વૈભવ વિલાસ દિવ્ય તે પિતાતણા સઘળા

જોયા મેં, પણ સુખતણા ધામસમું ઘર એ
ભૂલેયૂકે પતિ વિના લાગે પ્રિય ન મને.

શ્વસુર મહારા કોશલરાય ચૌદ ભુવનમાં પ્રગટ પ્રભાવ,
સુરપતિ સ્વાગત જેનું કરે અર્ધસિંહાસન આસન ધરે

એવા શ્વસુર અયોધ્યાવાસ સાસુ માતસમ પ્રિયજન ખાસ
રઘુપતિ ચરણ પરાગ સિવાય સ્વપ્ને સુખ નવ ધરે જરાય.

અગમ પંથ વનભૂમિ પહાડ, હસ્તિ સિંહ સર સરિત અપાર,
કોલકિરાત કુરંગ વિહંગ, સુખદ સર્વ પ્રાણેશ્વર સંગ.

સાસુ-શ્વસુર પગમાં પડી કરજો અરજ સપ્રેમ
ચિંતા મારી ના કરે, સુખી હું સદા જેમ.

પ્રાણનાથ પ્રિય દિયર છે સાથ વીરશ્રેષ્ઠ ધનુ ને શર હાથ;
પથશ્રમ ભ્રમ કે દુઃખ ન મને, કરશો શોક ન લેશ તમે.

સુણી સચિવ એ શીતળ વાણ બન્યા આર્ત અતિ વ્યાકુળ પ્રાણ;
નયન ન નીરખે સુણે ન કાન, વદી શકી શબ્દ નહીં વાણ.

રામે સમજ વિભિન્ન ધરી તોપણ શાંતિ ન લેશ મળી;
સચિવે યત્ન અનેક કર્યા સફળ છતાં પણ તે ન થયાં.

આજ્ઞા ઉલ્લંઘી ન શકાય, ભેદ કર્મગતિનો ન પમાય;
ચરણે નમતાં ચાલ્યા એમ વણિક દ્રવ્યને ખોઈ જેમ.

હણહણાટ અશ્વે કર્યો રથ હંકાર્યો ત્યાં

થયો વિષાદ નિષાદને વિચારતાં મનમાં.

જેમના વિયોગે થતાં પશુ પણ વ્યાકુળ આ
જીવે વિરહે એમના પિતૃપ્રજા શેં હા ?

પાછા વાળ્યા સચિવને રામે વિવશ કરી,
પહોંચ્યા ગંગાતટ ઉપર સુખથી સ્વયં ફરી.

*

13 .કેવટનો પ્રસંગ

માગી નાવ ના કેવટ લાગ્યો, બોલ્યો મર્મ તમારો મેં જાણ્યો,
કહે સૌ કોઇ ચરણની રજ જડી કરનારી મનુજ સહજ.

એના સ્પર્શે શિલા બની નારી, કાષ્ઠ પથ્થરથી નવ ભારી;
નાવ મુનિની સન્નારી જો થાય, ઊડે, નિર્વાહ મારો તો જાય.

પાળું નાવે સકળ પરિવાર, જાણું અવર નહીં વ્યાપાર;
પાર કરવા ચાહો પ્રભુ હે જો મને પાય પખાળવા દો તો.

છંદ

પદકમળ ઘોઈ ચઢાવું નાવે, નાથ ના ભાડું ચઢું,
દશરથ શપથથી તમારી આણે બધું સાચું કહું;
લક્ષ્મણ ભલેને બાણ મારે, પગ ન ઘોઉં જ્યાં સુધી
તમને ઉતારું પાર નાથ કૃપાલુ ના હું ત્યાં સુધી.

પ્રેમભરેલાં અટપટાં સુણતાં કેવટ વેણ
જોઇ સીતા અનુજને હસ્યા કૃપાળુ સપ્રેમ.

કરુણાસિંધુ હસી બોલ્યા એવું નાવ જાય ના કર ભલે તેવું;
જલદી જળ લાવી પાય પખાળ વિના વિલંબ પાર ઉતાર.

જેનું નામ સ્મરી એક વાર ઊતરે નર ભવસિંધુ અપાર,
ત્રણ ડગથી કર્યું જગ નાનું જેણે ધરતાં સ્વરૂપ મજાનું,
કરે અરજ એ પરમકૃપાળુ, એવું પ્રેમનું સાધન ન્યારું.

મતિ ગંગાની મોહે ભરાઈ પ્રભુનાં વચનો સુણીને ઘવાઈ,
કિન્તુ ચરણોની દીપ્તિ નિહાળી પ્રગટ્યો અંતરે આનંદ ભારી.

આજ્ઞા રામની કેવટ પામ્યો પાણી કથરોટમાં ભરી લાવ્યો,
અતિ આનંદે ને અનુરાગે ધોવા ચરણ લાગ્યો સુખ સાથે
સ્પર્શ દેવતાયે જેનો માગે.

પ્રશંસી રહ્યા દેવ આ પુનિત પુણ્ય ભંડાર,
સુમનો વરસી સૌ રહ્યાં સમજી સાધનસાર.

પગ ધોઈ ચરણામૃત લઈ સહિત પરિવાર
પિતૃ પાર કરતાં કર્યા પ્રભુને ગંગાપાર.

સ્પર્શી સુરસરીની શુચિ રેત સીતારામ ગુહ અનુજ સમેત,
કર્યા કેવટે ઊતરી પ્રણામ ત્યારે સંકોચાયા સહેજ રામ.

નવ કેવટ ને કશું આપ્યું, મન રામનું સીતાએ માપ્યું,
વીંટી મંડિત મણિથી ઉતારી, વદ્યા રઘુવર લો ઊતરાઈ.

ગ્રહ્યા કેવટે ચરણને પ્રેમે કહ્યું વ્યાકુળ અંતરે કેમે,
નાથ, આજ મળ્યું ના મને શું, દુઃખ દળદર મુક્ત બન્યો હું.
દીર્ઘ સમય સુધી કરી વેઠ, મળ્યું વળતર આજે સારીપેઠ.

નાથ, અનુગ્રહથી હવે મારે રહી આવશ્યકતા ના વધારે;
પાછા ફરતાં મને જે દેશો સ્વીકારીશ પ્રસાદ હું તે તો.

ઘણું કહ્યું તોપણ ગ્રહ્યું કેવટે કશું ના,
વિમળ ભક્તિનું વર ધર્યું છેવટે રામે ત્યાં.

*

સ્નાન કરી રઘુપતિએ ખાસ શિવની પૂજા કરી સહાસ;
સીતા બોલી ગંગામાત કૃતાર્થ કરજો મારી જાત.

કુશળ દિયર ને પતિની સાથ પૂજું વળતાં જોડી હાથ;
સુણતાં પ્રેમ વિનયમય વાણ વદ્યો તરત ગંગાનો પ્રાણ.

રઘુવર પ્રિયા પ્રભાવ અનંત જ્ઞાત તમારો છે બળવંત;
જોતાં લોકપ લોક બને, સિદ્ધિઓ સેવે તમને.

મોટાઇ મુજને આપી અરજ કરી કરુણા માપી;
તોપણ વાણ સફળ કરવા આશિષ આપું નિત્ય નવા.

કુશળ કોશલે આવશો રઘુવર લક્ષ્મણ સાથ
પૂર્ણ થશે મનોકામના થશે યશ જગે વ્યાપ્ત

મંગલ શબ્દ સુણી સકળ સીતા એ અનુકૂળ
મુદિતમન બની, હૃદયની શમી બધીયે શૂળ.

નિષાદને પ્રભુએ કહ્યું અંતે ઘેર જવા;
મ્લાન બન્યું મુખ સાંભળી જાગ્યો દાહ મહા.

વંદી દીન વચન કહ્યાં ગુહે જોડતાં હાથ,
ચરણોની સેવા ધરો ચાર દિન મને નાથ !

વનમાં વસશો ત્યાં સરસ કુટિ કરીશ તૈયાર;
આજ્ઞા દો, સમજીશ હું સેવાને નિત સાર.

સહજ સ્નેહને દેખતાં લીધો તેને સાથ,
જાણે ગુહના મસ્તકે રામે મૂક્યો હાથ

મુદિત ગુહે નિજલોકને બોલાવી સપ્તેમ
કર્યા વિદાય પ્રસન્નતા પરિતોષ ધરી તેમ.

ગણેશ શિવને પ્રભુ સ્મરી સખા અનુજ સ્ત્રી સાથ
શીશ નમાવી ગંગને વન ચાલ્યા રઘુનાથ.

તે દિન વૃક્ષ નીચે વસ્યા વ્યવસ્થા કરી ખાસ;
તીર્થરાજના દર્શને ગયા પ્રભાતે પાસ.

સચિવ સત્ય શ્રદ્ધા પ્રિય નારી, માધવ સદૃશ મિત્ર હિતકારી;
ચાર પદાર્થ ભર્યો ભંડાર, પુષ્પપ્રદેશ દેશ સુરસાળ.

ક્ષેત્ર અગમ ગઢ સુદ્રઢ સોહાય, સ્વખ્ને શત્રુ ન એમાં જાય;
સૈન્ય સકળ તીર્થ પરમવીર કલુષ અનીકદલન રણધીર.

સંગમ સિંહાસન સોહાય, અક્ષય છત્રે મન મોહાય;
ચામર ચમુના ગંગ તરંગ કરે દીનતા દુઃખનો ભંગ.

સેવે શુચિ સત્પુરુષ સૌ સાર્થક કરતાં કામ;
વંદી વેદ પુરાણ ગણ ગાય વિમળ ગુણગ્રામ.

*

કો જન કહે પ્રયાગ પ્રભાવ કલુષપુંજ કુંજર મૃગરાવ;
કરી તીર્થપતિનું દર્શન થયું રામને આકર્ષણ.

સુખસાગર સુખ પામ્યા રામ, માહાત્મય કહી કરી પ્રણામ
વિલોકતાં વન તેમજ બાગ આગળ વધ્યા સહિત અનુરાગ.

સ્મરણમાત્રથી મંગલ કરે ગયા એ મધુર ત્રિવેણી પરે;
સાનંદ સુખે સ્નાન કરી પૂજન શિવને સુખદ ધરી
વિધિપૂર્વક પૂજ્યા સૌ દેવ, ચાલ્યા કરવા મુનિની સેવ.

પહોચ્યાં ભરદ્વાજ મુનિપાસ, કર્યા દંડવત પ્રેમે ખાસ;
મુનિમન મોદ કહ્યો નવ જાય, સંતોષ થયો પરમ અપાર.

ભેટયા મુનિ નિધિ મેળવી બ્રહ્માનંદતણો,
આપ્યા આશીર્વાદને કરતાં સ્નેહ ઘણો.

લોચન ગોચર સુકૃત ફળ વિધિએ શ્રેષ્ઠ કર્યું
મુનિએ માન્યું એટલે દર્શન દિવ્ય મળ્યું.

કુશળ પૂછતાં આસન ધર્યું, પરિપૂર્ણપણે પૂજન કર્યું;
કંદમૂળ ફળ અંકુર ધરી સત્કાર રહ્યા મુનિવર કરી.

ગુહ લક્ષ્મણ સીતાની સાથ માણ્યો રામે સહુનો સ્વાદ;
બન્યા વિગતશ્રમ રામ પ્રસન્ન રઘુવર ત્યારે વદ્યા વચન.

આજ સફળ તપ તીરથ ત્યાગ આજ સફળ જપ યોગ વિરાગ;

સફળ સફળ શુભ સાધનસાજ કરતાં રઘુવર, દર્શન આજ.

દર્શન એજ પરમસુખ લાભ, પૂર્ણ થઇ સૌ મુજ સુખઆશ;
કૃપા કરી વરને દો એહ નિજપદ સરસિજ સહજ સનેહ.

કર્મ વચન મન છળ તજી તમારો જ આધાર
ના લે તેને સુખ મળે સ્વપ્ને પણ ન અપાર.

આવે કોટિ ઉપાય ન કામ; સુણતાં સંકોચાયા રામ;
રામે મુનિનો સુયશ કહ્યો વિવિધ રૂપે, પરિતોષ લહ્યો.

તે જ શ્રેષ્ઠ તે સૌ ગુણખાણ જેનું કરો તમે સન્માન;
બોલ્યા એવાં વચનો રામ; નમ્યા ઉભય બનતાં કૃતકામ.

માહિતી બધી તરત મળી, સિદ્ધ ઉદાસી મુનિ તપસી
બ્રહ્મચર્ય વ્રતધારી સર્વ આવ્યા આશ્રમ માની પર્વ.

રામે સૌને કર્યા પ્રણામ, પામ્યા સૌ સુખ ને વિશ્રામ;
સુંદરતાનાં કરી વખાણ આશિષ આપી થયા વિદાય.

રાત શાંતિથી ગાળતાં સવારે કરી સ્નાન
ચાલ્યા રામ મુદિતમને મુનિને કરી પ્રણામ.

રામે પૂછ્યું પ્રેમથી માર્ગ વિશે મુનિને,
સુગમ માર્ગ સૌ આપને, કહ્યું સસ્મિત મુનિએ.

મુનિએ બોલાવ્યા પછી શિષ્યોને પ્રેમે,
પચાસેક આવ્યા તરત સાથ જવા કેમે.

ચાર શિષ્ય શ્રીરામને કરતા પ્રેમ અપાર
ચાલ્યા મુનિ આદેશથી રામ સાથ તત્કાળ.

પુણ્ય કરેલાં એમણે જન્મોજન્મ ઘણાં
પ્રસન્ન દેવ બની ગયા તેથી ભાગ્યતણા.

પ્રણામ મુનિવરને કરી રામે કર્યું પ્રયાણ;

ટોળે વળતાં માનવી ગામેગામ તમામ.

કૃતાર્થ બનતાં રૂપને અવલોકી અભિરામ,
જન્મોનું ફળ પામતાં બની જતાં નિષ્કામ.

વિદાય ચારેને કર્યા, ચાલ્યા પૂરણકામ;
સ્નાન કર્યું યમુનાજળે જે શરીરસમ શ્યામ.

યમુનાતટ પરનાં નરનારી દોડ્યાં સૌ નિજ કામ વિસારી;
સીતારામ અનુજ સુંદરતા વખાણતાં નિજ ભાગ્ય નીરખતાં.

અતિ લાલસા સકળ મનમાંહી, નામગામ પૂછતાં શરમાય;
વયોવૃદ્ધ ને ચતુર જને યુક્તિથકી જાણ્યા સહુને.

કહી એમણે સર્વ કથા પામ્યાં સુણતાં સકળ વ્યથા;
કરવા લાગ્યાં સખેદ શોક રાણીરાયે કર્યું ન યોગ્ય.

*

14. તાપસ

તાપસ ત્યાં એ અવસરે આવ્યો યુવાન એક
તેજપુંજ અતિ સુંદર અજ્ઞાત વળી છેક.

વૈરાગીના વેશમાં, રામચરણરાગી;
જોતાંવેંત જ રામને પ્રીત રહી જાગી.

સજલ નયન પુલકિત તને ઢબ્યો ધરા પર એ
ઇષ્ટદેવને ઓળખી; દશા વર્ણવું શે?

રામે આલિંગન ધર્યું, પારસ પામે રંક
બન્યો તપસ્વી ધન્ય એ એમ ખરે બળવંત.

પ્રેમ તથા પરમાર્થ બે મળ્યાં દેહ ધારી,
દર્શક એમ કહી રહ્યા હર્ષાશ્રુ સારી.

લક્ષ્મણના પગમાં પડ્યો તાપસ એ પ્રેમે,
અનુરાગી ઊઠ્યો નહીં ઉઠાડતાં કેમે.

સીતાની પદરજ પછી મસ્તક પર ધારી,
આશિષ માતાએ ધરી શિશુ સમજી ન્યારી.

નિષાદે કર્યા દંડવત, રામભક્ત માની
મળ્યો હર્ષથી એહને કૃપાપાત્ર જાણી.

નયનપુટે રઘુવર તણી રૂપસુધાનું પાન
કરવા લાગ્યો, ક્ષુધિતસમ સુવ્યંજને ગુલતાન.

માત-તાત કેવાં હશે સખી, ખરેખર તે
વનવાસ ધર્યો જેમણે આવાં બાળકને ?

સીતા લક્ષ્મણ રામનું દિવ્ય નિહાળી રૂપ
સ્ત્રીપુરુષે વ્યાકુળ બની એવા છોડ્યા સૂર.

ઘેર જવા ગુહને કહ્યું રામે વિવિધ પ્રકાર,
આજ્ઞાંકિત બનતાં કર્યું ત્યારે ગુહે પ્રયાણ.

સીતા લક્ષ્મણ રઘુવરે કરતાં પુનઃ પ્રણામ
પ્રશસ્તિ યમુનાની કરી મેળવતાં વિશ્રામ.

*

પંથે મળતા અનેક પથિક વદતા પેખીને પ્રેમે અધિક,
રાજચિહ્નોને અંગમાં જોઈ રહે હૃદય અમારું રોઈ.

પંથે ખુલ્લા પગે તમે ચાલો એમાં જ્યોતિષનો કયાં છે તાળો?
ગિરિ કાનન પંથ છે ભારી, વળી સાથમાં છે સુકુમારી.

હસ્તિ સિંહે ભર્યું વન ભારે, કરવી સેવા ઘટે છે અમારે;
અમે પહોંચાડીએ તમને વનમાં, ફરીશું પાછા પ્રણમતાં પદમાં.

એમ કહેતા પ્રેમથી પાંથ ભરીને નેમ,
વદતાં પાછા વાળતા કૃપાસિંધુ મૂઠ્ઠ વેણ.

વસતાં પંથે જે નગરે કે ગામે તેને સુર નાગ નગર વખાણે,
કોણે પુષ્પઘડીએ વસાવ્યાં સ્થાનો આવા તે કામમાં આવ્યાં ?

જ્યાં જ્યાં કરતા શ્રીરામ પ્રયાણ બનતું સ્વર્ગથી સુખદ તે સ્થાન;
પુણ્યશાળી પથ નિકટનિવાસી, કરતા પ્રશંસા સુરપુરવાસી

ભરી નયન જે દેખતા રામ સીતા લક્ષ્મણ સહિત ઘનશ્યામ
જે સર-સરિતામાં કરતા સ્નાન અન્ય એ સૌનાં કરતાં વખાણ.

જે વૃક્ષતણી છાંયમાં વિરાજતા પ્રભુ એ
કલ્પવૃક્ષ પણ તેમની કરતાં સ્તુતિ સઘળે.

સુર સુમનો વરસાવતા, વાદળ કરતા છાંય,
જોતાં ગિરિવન વિહ મૃગ વધતા વન રઘુરાય.

સીતા લક્ષ્મણ સહિત રઘુરાય કોઈ ગામની પાસેથી જાય
ત્યારે શિશુ વૃદ્ધ નર ને નાર થતાં એકઠાં જોવા તત્કાળ.

રૂપ નીરખીને એ ત્રણે કેરાં નેત્ર ફળસુખ પામી અનેરાં
થતાં પુલકિત પ્રેમે પ્રસન્ન બની રસમાં જતાં સૌ મગન.

રંક મણિનિધિ મેળવે જેમ બન્યાં બડભાગી સર્વ તે તેમ;
કહેતા લોચન લાભ લઈ લો, જશે અવસર વીતી પછી તો.

દેખી રામને કો અનુરાગે માર્ગે ચાલતાં પાછળ આગે;
કોઈ હૃદયમાં શોભાને ધારી સ્થિતિ પામતાં અદ્ભુત ન્યારી.

દેખી શુચિ વટછાંયને બિછાવતાં તૃણપાન
કહેતા કોઈકે કરો અહીં ભલે આરામ.

થાક ઉતારીને ભલે હમણાં કરો પ્રયાણ
સવાર પડતાં કે પછી આગળ વધો સુજાણ !

કળશ લાવતાં પ્રાર્થતાં કોઈ કરવા પાન.
અનુનય રામે સર્વનો લેતાં સત્વરે ધ્યાન.

સીતાનો શ્રમ દેખતાં ત્યાં જ કર્યો વિશ્રામ;
રૂપ અનુપ વિલોકતાં બન્યાં સર્વ કૃતકામ.

નિનિમેષ જોતાં બધાં હર્ષ પામતાં ઓર
રામચંદ્ર મુખચંદ્રને જાણે બની ચકોર.

તાજા તમાલ વૃક્ષશું શરીર સોહે શ્યામ,
કોટિ મદન મનને કરે સંમોહિત અભિરામ.

દામિની સમા વર્ણના લક્ષ્મણ લલિત જણાય
નખશીખ સુભગ એમને જોતાં મોહ પમાય.

મુનિપટ પહેર્યાં, હાથમાં ગ્રહ્યાં ધનુષ ને બાણ,
કટિ પર ભાથાં, ઉભય એ હરે સર્વના પ્રાણ.

જટામુકુટ શિર પર સુભગ, ઉર ભુજ નયન વિશાળ
શરદચંદ્રસમ વદન પર લસે સ્વેદકણમાળ.

*

કેમ વર્ણવું મનહર જોડી, શોભા અધિક ને મતિ મારી થોડી;
રામ લક્ષ્મણ સીતા શોભાને જોતાં સર્વે વિસારીને તનને.

પેખી પ્રેમ તરસ્યાં નરનાર થતાં આશ્ચર્યચકિત અપાર;
દીપ દેખી મૃગી-મૃગ જેમ સ્તબ્ધ બનતાં નિહાળીને તેમ.

નારી ગામની જાનકી પાસે પહોંચી બોલતી અભિનવ આશે,
પગે લાગતી વારંવાર વદી વચન સરળ રસાળ.

કરજો અવિનય માફ અમારો, છેક અબુધ અમોને જાણો;
બંને સુંદર રાજકુમાર, નથી કાંતિતણો ખરે પાર.

સુવર્ણમણિએ મેળવી કાંતિ એમની આજ,
પૂર્ણપણે અવલોકતાં આવે અમને લાજ.

શ્યામલ ગૌર કિશોર બે સુંદર સુમધુર વેણ,
શરદ શર્વરીનાથ મુખ, શરદ સરોરુહ નેન.

કોટિ મનોજ લજાવતા સુમુખિ, તમારા કોણ ?
થયો મંજુ શબ્દો સુણી સીતાને સંકોચ.

શરમાઇ સીતા રહી ધરતીને જોઇ,
મૃગનયના બોલી વચન સૌનાં મન મોહી.

સ્વભાવિક સુંદર સુભગ ગૌર અંગના જે
મારા નાના દિયર છે લક્ષ્મણ નામે તે.

પછી વદનવિધુ અંચલે ઢાંકી જોઇ રામ
ભ્રમર કરી વાંકી કરી ખંજન નયનો વામ

ઓળખ આપી પતિતણી; મુદિત બની સૌ કોય,
રંકે ધનની રાશિને જાણે લૂંટી હોય.

સપ્તેમ સીતા પગ પડી આપીને આશિષ,
સૌભાગ્ય રહે જ્યાં સુધી મહી રહે અહિંશીશ.

ઉમા જેમ પતિપ્રિય બનો, કૃપા કદી ન તજો
દર્શન દાન ફરીફરી અમને મધુ ધરજો.

સીતાએ સૌને ધર્યો મધુશબ્દે સંતોષ
અર્પે જેવી કૌમુદી કુમુદિનીને પરિતોષ.

ઇચ્છા લક્ષ્મણે રામની જાણી પૂછ્યો માર્ગ કહી મૃદુ વાણી;
સુણી નર ને નારી એ દુભાયાં પુલકિત નેત્રોમાં નીર ભરાયાં.

મટ્યો મોદ, મલિન બન્યું મન, વિધિએ આપેલું છીનવ્યું ધન;
સમજી કર્મની ગતિ ધરી ધીર દીઘો માર્ગ દર્શાવી રુચિર.

લક્ષ્મણ સીતા સહિત પછી ચાલ્યા શ્રીરઘુનાથ
પાછાં વાળી સુવચને, સૌના મનની સાથ

*

ફર્યા સઘળાં કરી પશ્ચાત્તાપ દેતાં દૈવને દોષ અમાપ,
કરતાં શોક પરસ્પર કહ્યું, કરે વિધાતા પોતાનું ચહ્યું.

ફૂર નીડર એ નિરંકુશ, એણે વૃક્ષ કર્યું કલ્પવૃક્ષ,
કર્યો શશિને કલંકિત રોગી વળી સાગરને ખારો ભોગી.

આપ્યો આ ત્રણને વનવાસ, સરજ્યા વ્યર્થ જ ભોગવિલાસ;
પંથે ચલવે વિના પદત્રણ રચ્યાં વાહન વ્યર્થ મહાન.

કુશપર્ણ બિછાવી સૂતાં આ; શય્યા સુભગ રચે કાં વિધાતા ?
આપ્યો આમને તરુવરવાસ, રચી હર્થ્ય કર્યો શ્રમ ખાસ.

આ મુનિવસ્ત્ર ધરે જટા અતિસુંદર સુકુમાર;
વસન વિવિધ ભૂષણ ખરે વ્યર્થ કર્યા કિરતાર.

કંદમૂળફળ ખાય તો સુધાદિ અશન અસાર;
કોઇ બોલ્યા, આમનું છે સૌન્દર્ય અપાર.

થયાં પ્રગટ છે પોતાની રીતે, ઘડયાં વિધિએ ના એમને પ્રીતે;
જુઓ ચૌદ ભુવન તમે ભારી, કયાં છે પુરુષ આવા આવી નારી ?

જોઇ વિધિને થયો અનુરાગ, કર્યો પરિશ્રમ એણે અગાધ,
કરી રચના શકાઇ ના આવી ત્યારે રાખ્યાં વનમાં ત્રણે લાવી.

નથી જ્ઞાન વિશેષ અમોને તોય સાચું કહીએ તમોને,
અમે દર્શનથી થયા ધન્ય, બનશે બડભાગી દર્શને અન્ય.

એવાં પ્રિય શબ્દો કહે ભરી નયનમાં નીર,
કઠોર માર્ગે ચાલશે શેં સુકુમાર શરીર ?

વિકળ ચક્રવાકી બને સંધ્યા સમયે જેમ
વ્યાકુળ સ્નેહભરી બની સન્નારી સૌ તેમ.

મૃદુ ચરણ કઠિન પથ જાણી બોલી આર્ત ઉરે વળી વાણી,
પામી કોમળ ચરણોનો સ્પર્શ ધરતી અનુભવે લેશ ના હર્ષ.

દીઘો જગદીશે જો વનવાસ કર્યો પંથ તો મૃદુ કાં ના ખાસ ?
વિધિ જો ઇષ્ટિત વરદાન આપે સદા આંખે તો આમને રાખે

દર્શન જેણે ના કર્યા તે અધીર બનતાં
પૂછી રહ્યાં, ગયા હશે કયાં લગ એ પથમાં ?

સશક્ત દોડીને કરી લેતાં શુભ દર્શન,
પાછાં ફરતાં જન્મફળ પામી આકર્ષણ.

અબલા બાળકવૃદ્ધ સૌ બનતાં ખિન્ન નિરાશ,
સફળ થતો ના એમનો દર્શનનો અભિલાષ.

રામ જતા જ્યાં ત્યાં થતા લોક પ્રેમવશ સર્વ,
ગામેગામ મનાવતાં પ્રસન્નતાથી પર્વ.

મળ્યો ભાનુકુળ-કુમુદિની વિધુને છે વનવાસ
સુણી દોષ દેતા બધા માતપિતાને ખાસ.

કોઈ કહેતા રાજવી છે અતિશય સારા
દર્શનનો લ્હાવો ધર્યો એથી આ ન્યારા.

નરનારી સુંદર અને સરળ વાત કહેતાં
સ્નેહભરેલાં લ્હાવને લોચનના લેતાં.

માતપિતા છે ધન્ય એ ધર્યો જેમણે જન્મ,
નગર ધન્ય; તે ગામને ગિરિવન સ્થળને ધન્ય

જતાં જ્યાં ત્રણે; એમના પ્રેમી બ્રહ્મા ધન્ય
રચી જેમણે એમને સફળ કર્યો છે જન્મ.

રઘુકુળકમળ રવીન્દ્રશા સૌને સુખ ધરતા
રઘુપતિ નિર્ભય વનમહી એ આગળ વધતા.

*

15. વાલ્મીકિ આશ્રમમાં

આગળ રામ ને લક્ષ્મણ પાછળ બંને તાપસવેશ ઉજાગર,
બંને વચ્ચે સીતા સોહે કેવી બ્રહ્મ જીવ વચ્ચે માયા જેવી.

જાણે સોહે વસંત ને કામ, વચ્ચે સોહે રતિ રસધામ;
કહું ઉપમા વિચારીને એવી બુધ વિધુ વચ્ચે રોહિણી એવી.

પ્રભુ પદચિન્હ વચ્ચે સીતા મૂકી ચાલતી ચરણ સભીતા;
છોડી રામસીતા પદચિન્હ જમણે ચાલતા લક્ષ્મણ વીર.

રામ લક્ષ્મણ સીતાની પ્રીતિ કેમ વાણીમાં વર્ણવું રીતિ,
પક્ષીપશુઓ જોતાં મુગ્ધ જેવાં રામે ચોર્યા હો ચિત્તને એવાં.

સીતા સહિત પશ્ચિક ઉભય જોતા માનવ જે
અનાયાસ ઓળંગતા પંથ ભવતણો તે.

આજે પણ હૃદયે વસે સીતા લક્ષ્મણ રામ
તો તે પામે પંથને તેમ રામનું ધામ.

વિરલા કોઈ મુનિવરો એ પથને પામે,
એ પથને પામ્યા થકી કલેશ બધા શમે.

રામે શ્રમિત સીતાને જાણી જોઈ વટવૃક્ષ શીતળ પાણી
કર્યો રાતે તે સ્થળમાં આરામ, કર્યું આગે પ્રભાતે પ્રયાણ.

જોતાં વન સર શૈલ રસાળ દિવ્ય અનુભવી હર્ષ અપાર
પ્રભુ વાલ્મીકિ આશ્રમે આવ્યા, જાણે જીવનનું ધન લાવ્યા.

રામે જોયું એ સ્થળને સુહાવન શૈલકાનન પાણી પાવન;
વૃક્ષો વનમાં ખીલ્યાં ને સરોજ સરમાં સોહે વધારીને ઓજ.

મંજુ મધુપ રસે મસ્ત ગૂંજે, પશુઓ શબ્દ કરે, પંખી ફૂંજે;
વિહરે વેરથી રહિત પ્રસન્ન, કોઈ દેખાયે ના અવસન્ન.

શુચિ મધુ આશ્રમ દેખતાં મુદિત બન્યા શ્રીરામ;
સુણી આગમન રામનું મુનિ આવ્યા કૃતકામ.

રામે મુનિને દંડવત પ્રેમપ્રણામ કર્યા,
વિપ્રશ્રેષ્ઠ મુનિએ તરત આશીર્વાદ ધર્યા.

સ્વરૂપ જોઈ રામનું શીતળ નેત્ર થયાં,
સન્માન કરી આશ્રમે મુનિ પ્રભુસાથ ગયા.

અતિથિ પ્રાણપ્રિય પામતાં ધર્યા કંદકૂળમૂળ;
સીતા લક્ષ્મણ રઘુવરે માણ્યાં એ અનુકૂળ.

મુનિએ અર્પ્યાં સ્થાનને કરવાને વિશ્રામ,
મુદિત બન્યા મુનિ નીરખતાં મંગલ રસમય રામ.

હાથ જોડતાં રઘુવરે મુનિને વચન કહ્યાં,
ત્રિકાળદર્શી છે તમે જ્ઞાતા સર્વતણા.

હસ્તામલક સમાન છે જગ આખું તમને;
કથા કહું વનવાસની તોપણ મુક્ત મને.

તાતવચન, હિત માતનું, ભ્રાત ભરતસમ રાય,
દર્શન દૈવી આપનું, સૌ મુજ પુણ્યપ્રભાવ.

કરી દર્શન દિવ્ય તમારું પુણ્ય સફળ થયું છે અમારું;
એવો આપો હવે તો આદેશ મુનિ ઉદ્ભવ પામે ના લેશ.

મુનિ તપસીને કષ્ટ ધરે જો નૃપ એ અગ્નિ વિના જ બળે તો;
મૂળ મંગલનું વિપ્રનો તોષ, બાળે કુળ કોટિ ભૂસુરરોષ.

એવું સમજી બતાવો સ્થાન કરું જેને માટે હું પ્રયાણ,
રચી એ સ્થળમાં પર્ણકુટિર કરું વાસ કૃપાળુ, રુચિર.

સુણી સહજ સરળ મધુ વાણી બોલ્યા ધન્ય ધન્ય મુનિ જ્ઞાની,
તમે કેમ કહો નહીં આમ વેદ મર્યાદાપાલક રામ !

છંદ

શ્રુતિસેતુપાલક છે તમે જગદીશ, માયા જાનકી
જે રચે પાળે હણે જગ ઇચ્છા અનુસરી આપની;
લક્ષ્મણ અહીંશ સહસ્રશીશ મહીચરાચરને ધારતા,
સુરકાજ તન ધારી અમે ચાલ્યા નિશાચર મારવા.

રામ તમારું રૂપ મન બુદ્ધિ વાણી પર
નેતિ નેતિ વેદે કહ્યું, અવિગત અકથ અચળ અકળ.

*

જગત દ્રશ્ય દ્રષ્ટા તમે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ
સૌને નચાવતા તમે, મર્મ ન જાણે લેશ.

અન્ય તમોને તો પછી જાણી કોણ શકે,
અહંકાર વિદ્વાન ને તપસીના ન ટકે.

જણાવતા જેને તમે તે જ શકે જાણી,
બને તમારામય જ તે મહિમાને માણી.

કૃપા તમારી થતાં રઘુનંદન જાણે ભગત ભગતઉરચંદન !
ચિદાનંદમય કાય તમારી નિર્વિકાર જાણે અધિકારી;
નરતન ધર્યું સંતસુરકાજ કહો કરો જ્યમ પ્રાકૃત રાજ.

જોતાં સુણતાં ચરિત મહાન મોહે જડ હરખે વિદ્વાન;
વર્તન સત્ય તમારું સર્વ, સમજે જન છોડીને ગર્વ.

પૂછો છો કે ક્યાં રહું, પૂછું કૃપાનિધાન,
નથી ક્યાં તમે તે કહો પછી બતાવું સ્થાન.

મુનિનાં સ્નેહવચન સુણી સંકોચાયા રામ,
મનમાં હસ્યા; હસી ફરી બોલ્યા મુનિ કૃતકામ.

હવે બતાવું રામ, નિકેત વસો જ્યાં સીતા-અનુજ-સમેત;
શ્રવણ જેમના સિંધુ સમાન કથા આપની મધુ રસપ્રાણ

એમાં સરિતાસમી ભરાય તોપણ એ ના પૂર્ણ ધરાય,
હૃદય એમનાં સદન રસાળ, એમાં કરો નિવાસ દયાળ !

નેત્ર જેમનાં ચાતક જેમ દર્શન જલધર ઝંખે તેમ
સરિત સિંધુ સરને ન ગણે, રૂપબિંદુ જલને જ ચહે;
એમના ઉરે સદન કરો, સીતા લક્ષ્મણ સહ વિહરો.

યશના નિર્મળ માનસે જીભ જેમની રોજ
હંસિની બની માણતી ગુણમોતીની મોજ

રામ, એમના હૃદયમાં કરો સદાયે વાસ,
સુખદાયક, દો એમને શાંતિ સનાતન ખાસ.

પ્રભુપ્રસાદ શુચિ સુભગ સુવાસ લેતી ઘ્રાણેન્દ્રિય અવિનાશ,
તમને અર્પી ભોજન કરે પ્રભુપ્રસાદરૂપ વસ્ત્રો ધરે;

સુરગુરુદ્વિજને નમવે શીશ દેખી સવિનય કરતાં પ્રીત;
કર નિત કરે રામપદસેવ, રામભક્તિ શ્રદ્ધાની ટેવ.

ચરણ રામતીર્થમહીં જાય રહો રામ એના મનમાંહ્ય;
મંત્રરાજ જે રામ જપે તમને સહપરિવાર ભજે

તર્પણ હોમ કરે વ્રત ધ્યાન, દ્વિજ જમાડતાં દે બહુ દાન,
અધિક આપથી ગુરુને ગણે સન્માને ને સર્વપણે.

સૌનું માગે એક ફળ, રામચરણરતિ થાય,
તેના મનમંદિર વસો સીતા ને રઘુરાય.

*

કામ ક્રોધ મદ માન ન મોહ, લોભ ન ક્ષોભ ન રાગ ન દ્રોહ;
દંભ કપટ માયા ન જરાય એના વસો હૃદય રઘુરાય !

સૌના પ્રિય ને હિત કરનાર, સુખ-દુઃખ સમાન સ્તુતિ કે ગાળ;
સત્ય પ્રિય વદે કરી વિચાર; શરણ તમારુ સર્વ સ્થળ કાળ.

તમારા વિના ગતિ નવ અન્ય વસો તેમના મનમાં ધન્ય;
જનનીસમ સમજે પરનાર પરધન વિષની જેમ અસાર.

પરસંપત્તિથકી હરખે, પરવિપત્તિથી વ્યથિક બને,
પ્રાણથકી પ્રિય તમને ગણે, સદન તેનું મન થાય ભલે.

જેના સ્વામી ને સખા ગુરુ માત તમે તાત
વસો એહના મનમહીં સીતા ને બે ભ્રાત.

*

અવગુણ તજી સર્વગુણ ગ્રહે, વિપ્ર ધેનુ હિત સંકટ સહે,
નીતિ નિપુણ જે જગમાં થયા ધર તેનું મનડું બની જાય.

ગુણ આપના ગણે નિજ દોષ, તમારો જ સંપૂર્ણ ભરોસ;
રામભક્ત અતિપ્રિય લાગે રહે હૃદય એના રાગે.

નાતજાત ધન ગુરુતા ધર્મ, પ્રિય પરિવાર ઘર સુખદ સર્વ,
તજી તમોને ફક્ત ભજે રામ એમના હૃદય વસે.

સ્વર્ગ નરક અપવર્ગ સમાન, જુએ બધે તમને જ મહાન,
વિચાર વાણી કર્મે દાસ રામ, કરો એને ઉર વાસ.

યહે કશું ના, જેમને સહજ તમારો સ્નેહ,
વસો મનમહીં તેમના સમજીને નિજ ગેહ.

*

સ્થાન બતાવ્યાં મુનિવરે રહેવા માટે એમ,
ગમ્યાં રામને વચન એ વદાયેલ સપ્રેમ.

મુનિવર વદા ભાનુકુળનાયક, આશ્રમ કહું સમય સુખદાયક;
ચિત્રફૂટગિરિ કરો નિવાસ સાંપડશે સુવિધા ત્યાં ખાસ.

શૈલ સુશોભિત વન સુવિશાળ, હસ્તિ સિંહ મૃગ વિહગ વિહાર;
સરિતા પુનિત પ્રસિદ્ધ પુરાણ અત્રિપ્રિયા લાવ્યાં તપપ્રાણ.
પાતકશિશુની એ ડાકિની ધાર ગંગની મંદાકિની.

અત્રિ આદિ મુનિવર ત્યાં વસે, જપ તપ યોગે તનને કસે;
જઈ શ્રમ તમે સૌના હરો ગિરિવરને વધુ ગૌરવ ધરો.

ચિત્રફૂટ મહિમા મહામુનિએ સર્વ કહ્યો;
સ્નાન કરી સરિતામહીં ત્રણેય હર્ષ લહ્યો.

કહ્યું રઘુવરે ઘાટ છે ઉત્તમ લક્ષ્મણ આ,
કયાંક કરો અનુકૂળતા રહેવા માટે ત્યાં.

પયસ્વિની સરિતાતણો ઉત્તરતટ સુવિશાળ
પસંદ લક્ષ્મણને પડી ત્યાં ધનુષ્યશી ધાર.

સરિતા ધનુની પણ છ ને શર શમદમ ને દાન

કવિના કિલ્મિષને સકળ હિંસક પશુઓ માન.

ચિત્રકૂટ શોભી રહ્યો અચળ શિકારીશો,
એના ઘોર પ્રહારથી શકે ન ઊગરી કો.

સુખ પામ્યા રઘુનાથ એ દેખી સુંદર સ્થાન;
દેવોનો પુલકિત બન્યો શીઘ્ર જાણતાં પ્રાણ.

ચાલ્યા સુર સાથે લઈ ઉત્તમ સ્થપતિ પ્રધાન
કિરાત તેમજ કોલનો ધારી વેશ મહાન.

પર્ણ તથા તૃણનાં પછી સુંદર સદન કર્યા,
બે સદનો રસમય રચી સૌનાં ચિત્ત હર્યાં.

લક્ષ્મણ સીતા સહિત પ્રભુ સોહે રુચિર નિકેત
મુનિવેશે જાણે મદન રતિ ઋતુરાજ સમેત.

*

16. ચિત્રકૂટમાં

અમર નાગ કિન્નર દિગપાલ ચિત્રકૂટ પહોંચ્યા તે કાળ;
કરી રામને પ્રેમપ્રણામ મુદિત બન્યા સુર ધન્ય તમામ.

વરસી સુમન વદ્યા સુર સર્વ પવિત્ર આજ અમારે પર્વ;
અરજ કરી દુઃખ દુઃસહ કહ્યાં, મુદિત મને નિજ ધામ ગયા.

ચિત્રકૂટ રઘુનંદન રહ્યા સમાચાર જાણી મુનિ મળ્યા;
જોતાં પુનિત મુદિત મુનિવૃંદ કર્યા દંડવત રઘુકુલચંદ

મુનિએ અર્પી આલિંગન કહ્યાં સફળતાતણાં વચન;
દેખી ત્રણનાં દિવ્ય સ્વરૂપ સમજ્યા સાધન સફળ અનૂપ.

સમુચિત સન્માની કર્યા પ્રભુએ સર્વ વિદાય;
યોગ યજ્ઞ જપ તપ થયાં મુનિના આશ્રમમાંહી.

કોલકિરાત શુભાગમન રામતણું સુણતાં
નવ નિધિ સમજી સાંપડી હરખાયા મનમાં.

કંઠ મૂળ ફળને ભરી પડિયામાં ચાલ્યા,
દરિદ્ર જાણે લૂંટવા સુવર્ણને આવ્યા.

જોયા પ્રથમ જેમણે ભ્રાત કરી એમણે માર્ગે વાત;
સુંદરતા રઘુવરની સુણી દર્શન કર્યા અનેકે વળી.

ભેટ ધરીને વંદન કર્યા, અનુરાગ સહિત પ્રભુને મળ્યા;
પુલક તને જલ નયને વહ્યાં. ચિત્રાંકિત સૌ સ્તબ્ધ બન્યા.

રામે સ્નેહમગન સૌ જાણ્યા, સુમધુર વચન કહી સન્માન્યા;
પ્રભુને વંદી વારંવાર બોલ્યા સર્વે શબ્દ રસાળ.

હવે સનાથ થયા અમે દર્શન દિવ્ય કરી,
કોશલેશ, અમ ભાગ્યથી આવ્યા આપ અહીં.

ધન્ય ભૂમિ વનપંથ પહાડ જ્યાં જ્યાં પડયા તમારા પાય,
ધન્ય વિહંગ પશુ વસતાં વન કર્યો સફળ દર્શનથી જન્મ.

ધન્ય અમે પણ સહપરિવાર પામ્યા મળતાં તૃપ્તિ અપાર;
કર્યો વિચારી શુભસ્થળવાસ, સદા પામશો સુખને ખાસ.

હસ્તિ સિંહ અહિ વાઘ અનેક, વનગિરિગુફા ભયંકર છેક,
અમે સુપરિચિત સૌથી એ, રક્ષીશું નિશદિન તમને.

મૃગયા સાથ મળી કરશું, સર નિર્ઝર સ્થળમાં ફરશું;
અમે કુટુંબસહિત સૌ દાસ, કરજો આજ્ઞા વિવિધ સહાસ.

વેદવચન મુનિમન અગમ પ્રભુ એ કૃપાનિધાન
સુણી કિરાતવચન રહ્યા જેમ પિતા શિશુવાણ.

કેવળ પવિત્ર પ્રેમને પ્રિય રઘુવર માને,
રહસ્ય એ રઘુવરતણું કોઈ જન જાણે.

મધુ શબ્દ કહી રઘુવરે સંતોષ્યા સહુને;
થયા વિદાય નમી બધા સ્તવતાં મુક્ત મને.

*

સીતા સહિત વસ્યા વને બંને ભાઇ એમ
સુરમુનિ સુખદાયક બની શાંતિથકી સપ્તેમ.

રઘુપતિએ જે દિવસથી વનમાં વાસ કર્યો
મંગલપ્રદ તે દિવસથી વનનો પ્રાણ થયો.

ફૂલ્યાં ફાલ્યાં વૃક્ષ સૌ, મંડપ વેલતણા
બંધાયા સૌની ઉપર મંજુલ લલિત ઘણા.

દેવોનાં વનને તજી કલ્પવૃક્ષ આવ્યાં
સોહે એવાં સરસ એ, સૌરભને લાવ્યાં.

ભ્રમરપંક્તિ ગૂંજન કરી વારંવાર રહી,
ત્રિવિધ રહ્યો સુખ આપતો વાયુ બધેય વહી.

નીલકંઠ કલકંઠ શુક ચાતક ચક્ક ચક્રોર
બોલી વિવિધ વિહંગ રહ્યાં શ્રવણસુખદ ચિતચોર.

*

હસ્તિ સિંહ કપિ કોલકુરંગ વેર તજી વિચરે સહુ સંગ,
ફરતા કરવા રામ શિકાર દેખી પશુ ખુશ થયાં અપાર.

દેવવન હતાં જે જગમાંહી સુખદ રામવનથી નવ કાંચ;
ગંગા યમુના ગોદાવરી ધન્ય નર્મદા સરસ્વતી
સરિતા સર સાગર સુવિશાળ મંદાકિનીનાં કરે વખાણ.

ઉદય અસ્ત ગિરિ ને કૈલાસ મંદરમેરુ સકલ સુરવાસ
શૈલ હિમાચલ સરખા જે ગાતા ચિત્રફટયશ તે.

મુદિત બન્યો વિંધ્યાચળ ખૂબ, સમાયું નહીં હૃદયે સુખ;
અનાયાસ મોટાઇ મળી, શાશ્વત શ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠા વરી.

ચિત્રફટનાં વિહંગ પશુ વેલ વૃક્ષ તૃણ ધન્ય
પુષ્યાત્મા, સૌ દેવતા કહેતા એમ પ્રસન્ન.

*

નયનવંત નીરખીને રામ પામ્યા જન્મ સુફળ વિશ્રામ;
અચર પામતાં પદરજ સ્પર્શ પામ્યાં સુખ કૈવલ્ય સહર્ષ.

વિપિન ગિરિ સહજ સુંદર તે અતિપાવન પાવન મધુ ને
સુખસાગર જ્યાં કરતા વાસ મહિમા એનો અદભૂત ખાસ.

પય પયોધિ ને અવધ તજી રહ્યાં ત્રણે જે વિપિન ભજી
તેની શોભા દિવ્ય થઇ લક્ષ શેષ ના શકે કહી.

શોભાને શકું કેમ કહી, ફૂર્મ શકે મંદર ના ગ્રહી.

કરવા લાગ્યા મન વચન કર્મે લક્ષ્મણ સેવ;
શીલ વર્ણવી ના શકે કોઇ તેમજ સ્નેહ.

પ્રતિપદ સીતારામપદ પેખી, માણી નેહ,
સ્મરતા સ્વપ્ને અનુજ ના બંધુ પિતા મા ગેહ.

રામસંગ સીતાતણો સુખથી વીત્યો કાળ,
પુર પરિજન ગૃહ ભૂલતાં માની સર્વ અસાર.

પ્રિય વિધુવદન વિલોકતાં પ્રતિપળ થતી પ્રસન્ન
ચકોરીસમી ભૂલતાં ચંદ્ર વિનાનું અન્ય.

*

વધતો પતિકેરો પેખીને પ્રેમ, પામે હર્ષ સીતા નવ કેમ ?
મનમાં રામચરણ અનુરાગ, બન્યું એથી બધું બડભાગ.

વન સહસ્ર અવધ સમાન પ્રિય લાગ્યું સીતાને રસાળ.

પ્રિય પરિવાર કુરંગ વિહંગ, પ્રિય કુટિર જ્યાં પ્રિયતમ સંગ;
પત્ની મુનિની મુનિ સાસુ-શ્વસુર, કંદ મૂળ અમૃતસમ ફળ.

દર્ભ પર્ણની સુંદર સેજ કામસેજશી સુખ દે સહેજ;
કરુણા જેની કરે કામ નાશ તેને મોહે શું વિષય વિલાસ ?

રામતણા ભક્તો તજે તૃણસમ વિષય વિલાસ
રામપ્રિયા જગદંબ તો ક્યાંથી રાખે આશ ?

સીતા લક્ષ્મણ સુખને પામે તેવું કરતા ને કહેતા રામે;
કહેતા પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્યારે સુણતા સીતા લક્ષ્મણ સુખે ત્યારે.

સ્મરતા અવધપુરીને જ્યારે, આંખ ઉભરાતી અશ્રુની ધારે;
માતતાત ને પરિજન ભ્રાત કરતાં ભરતના સ્નેહની વાત

શીલસેવાને કરતાં યાદ બનતા રઘુપતિ અતિશય આર્દ્ર,
ધરતા ઘૈર્ય કુસમય વિચારી, થતાં વિકળ અનુજ સીતા ભાળી.

દેખી વિકળતાને રઘુનંદન કૃપાસિંધુ ભગત ઉરચંદન
કહેતા પુનિત કથાઓને પ્રેમે, સુણી સુખ માણતાં બંને કેમે.

લક્ષ્મણ ને સીતા સહિત સોહે રામ નિકેત,
અમરાપુરમાં ઇન્દ્રસમ શચી જયંત સમેત.

રક્ષે પ્રભુ એ ઉભયને એમ રક્ષે પલક ગોલકને જેમ;
કરે લક્ષ્મણ ઉભયની સેવા તનને સેવતા અવિવેકી જેવા.

એમ વસતા મુદિત વિભુ વનમાં તપસી સુરમુનિ ખગમૃગ હિતમાં
કહી વનના ગમનની કથા મેં, હવે સુણો જે અવધે થયું તે.

પ્રભુને પહોંચાડી આવ્યો નિષાદ; જોઈ સરથ સુમંત્રને આર્ત,
પામ્યો પીડ અનંત વિષાદ, આવી પ્રભુની વ્યથાભરી યાદ.

સીતા લક્ષ્મણ રામ પોકારી ઢબ્યા સચિવ વિકળ બની હારી;
અશ્વ હણહણ્યા દેખી દક્ષિણ ખગ જેવાં હો પાંખવિહીન.

ઘાસ ખાય ના, ના પીએ, વહે નેત્રથી નીર,
નિષાદ નીરખી ના શક્યો રામઅશ્વની પીડ.

*

વિમુખ વિધાતાને ગણી સુમંત્ર, તજો વિષાદ;
પંડિત પરમાર્થી તમે; બોલ્યો એમ નિષાદ.

*

17. સુમંત્રનો શોક

કથા વિવિધ કહી મધુ વાણી રથે બેસાડયા આગ્રહે આણી;
રથ શોકે ના હાંકી શકાયો, રામવિરહ હૃદયમાં છવાયો.

રસ્તે ચાલે ના, તરફડે ઘોડા, જાણે વનના મૃગને રથે જોડયાં;
ખાતાં ઠોકર પડી જાય પાછા, દેખે છોડીને મિલનની આશા.

કોઈ રામ લક્ષ્મણ સીતા નામ લેતાં જોતા તે ગરજી તમામ;
બાજી વિરહદશા કહું કેમ, સર્પ મણિ વિના વ્યાકુળ જેમ.

બન્યો નિષાદ વિષાદવશ દેખી સચિવ તુરંગ;
ચાર સુસેવક મોકલ્યા ઉત્તમ સારથિ સંગ.

ચાલ્યા અવધ તરફ લઈ રથ એ ચાર નિષાદ,
ક્ષણેક્ષણે પેદા થતો અસહ્ય ઘોર વિષાદ.

કર્યો શોક સુમંત્રે દીન વ્યર્થ જીવન આ રઘુવરહીન;
અંતે રહેશે ના અધમ શરીર રહ્યું કેમ તો વેઠીને પીડ ?

પામી અપયશ ને અધ પ્રાણ કરે કેમ ના હજુયે પ્રયાણ ?
મૂર્ખ મન આ અવસર ગયું ચૂકી, હૈયું કેમ ગયું નવ તૂટી ?

દ્રવ્ય નિધિને કૃપણ ખોવે જેમ, લાગ્યું દુઃખ સુમંત્રને તેમ;
બની સુભટ સમરમાં લડે ના દશા દારુણ તેવી થઈ હા !

વિપ્ર વિવેકી વેદવિદ સજ્જનમાન્ય કદી
સુરાપાન ભૂલે કરે ને પસ્તાય ઘડી
શોક સુમંત્રે ત્યમ કર્યો પશ્ચાતાપ રડી.

પતિને તન મન વચનથી જેમ માનતાં દેવ
કરે પવિત્ર પતિવ્રતા કુલીન નારી સેવ;

તજાય પતિથી કર્મવશ વ્યથિત થાય તો જેમ
સુમંતના હૈયે થઈ વ્યથા ભયંકર તેમ.

લોચન સજલ દ્રષ્ટિ બની અંધ, સુણે ન શ્રવણ, બની મતિ મંદ;
અધર સુકાયા, વ્યથિત વદન, અવધિ દ્વાર ઉર, ના'વ્યું મરણ.

થયા વિવર્ણ, ન સુલગ રહ્યા; ઘાતક પિતૃતણા ન થયા
હોય ઝ્લાનિ અતિ વ્યાપી એમ, યમલોક જતો શોકિત જેમ.

બોલાય નહીં વચન કશું, પશ્ચાતાપ થતો હૃદય હજુ;
રામરહિત રથને નીરખી બનશે અવધ સમસ્ત દુઃખી.

દોડી મુજને પૂછશે વિકલ નગર નર નાર
વજ્ર ઉરે આપીશ હું ઉત્તર શું તે કાળ ?

*

દીન પૂછશે વ્યાકુળ માત ત્યારે કરીશ હું શી વાત,
લક્ષ્મણની જનનીને કેમ કહીશ શો સંદેશ સપ્તેમ ?

કહીશ રામમાતને શું સાંત્વનનાં વચનોને હું ?
ગયા રામ લક્ષ્મણ તો વન સીતા સહિત વદીશ વચન.

પૂછે તેને આજ કહું, અવધ જઇ સુખ એ જ લહું;
રાજ પૂછશે રામાધીન દશરથ વળી દુઃખથકી દીન

શું મુખ લઇ કહીશ કે કુમારને વનમાં
પહોંચાડી આવ્યો સુખે ઘૈર્ય ધરી વનમાં ?

સમાચાર સુણતાં જ એ રાજા તૃણની જેમ
તનને તજશે, મુજથકી એ જોવાશે કેમ ?

ઉર નવ ફાટયું પંક સમ ન રહ્યો પ્રીતમ નીર;
વિધિએ દીધું છે મને આ યાતના શરીર.

એમ વિલપતાં સચિવરથ પહોંચ્યો તમસા તીર,
મંત્રીએ વિનયે કર્યા વિદાય નિષાદ વીર.

પુરમાં પ્રવેશતાં થયો સુમંત્રને સંકોચ,
જાણે ગુરુ દ્વિજ ગાયને હોય હણી અણમોલ.

દ્રુમ નીચે બેસી દિવસ આખોયે ગાળ્યો,
સાંજે અવસર પુરતણા પ્રવેશનો આવ્યો.

અંધાર થતાં અવધમાં ધીરે કર્યો પ્રવેશ,
રથ દ્વાર ઉપર રાખતાં પહોંચ્યા રાજમહેલ.

સમાચારને સાંભળી ભેગા લોક થયા,
રથ અશ્વોને ઓળખી વ્યાકુળ છેક બન્યા.

કરા ઓગળે તાપથી તેમ બન્યા મૃતપાય,
બન્યા વિકળ પાણી ઘટયે જેવાં મીન બધાંય.

વ્યથિત થયો એ ખબરથી રાણીતણો નિવાસ;
લાગ્યું ભવન ભયંકર જાણે પ્રેતનિવાસ.

*

18. દશરથનો દેહત્યાગ

પૂછે રાણી વ્યથિત થઈ, સચિવ શકે કાંઈ ન કહી;
સુણે ન શ્રવણ જુએ ના નેન, પૂછે સૌને નૃપ કયાં એમ.

દાસી વ્યથિત સચિવને લઈ કૌશલ્યાના ભવને ગઈ;
દેખાયા નૃપ ત્યાં કેવા, શશિ હો સુધારહિત એવાં.

આસન શયન વિભૂષણહીન પડ્યા ધરા પર મલિન સુદીન;
સ્વર્ગપતિત જન શોક કરે કરતા તેમજ શોક ખરે.

ક્ષણેક્ષણે કરતા અતિશોક જાણે બળ્યો સુખતણો લોક;
વદતા રામ રામ પ્રિય રામ, લક્ષ્મણ સીતા હે પ્રિય રામ !

સચિવે જયવચનો વદી પ્રેમે કર્યા પ્રણામ,
વ્યાકુળ નૃપ સુણતાં ઊઠી બોલ્યા કયાં છે રામ ?

ધર્યું સચિવને આલિંગન, મળ્યું ડૂબતાં આલંબન;
પાસે બેસાડી નૃપ એ વદ્યા અશ્રુ ભરતાં નયને.

સખા, કુશળ કહે રામતણું, વિરહ દુઃખ અતિઘોર ગણું;
સીતા લક્ષ્મણ રઘુવર કયાં, આવ્યાં અથવા છે વનમાં ?

કહ્યો એમણે છે સંદેશ ? ધીરજ રહી શકે ના લેશ;
રામ રૂપ ગુણ સ્વભાવશીલ સ્મરી નૃપ ઉરે પ્રગટી પીડ.

રાજ્ય કહી દીધો વનવાસ થયો તોય નવ હર્ષ વિષાદ;
તે સુતવિરહે ગયા ન પ્રાણ, પાપી મુજસમ કોણ મહાન ?

લક્ષ્મણ સીતા રામની મને લઈ જા પાસ,
નહિ તો વધુ ટકશે નહીં મારો સાચે શ્વાસ.

ફરીફરી પૂછી રહ્યા મંત્રીને નૃપ એ
મારા પ્રિય પુત્રોતણો શો સંદેશો છે ?

જોઉં સૌને નેત્રથી કર તું એજ ઉપાય;
કહ્યું સુમંત્રે છે તમે પંડિત જ્ઞાની રાય !

વીર સુધીર ધુરંધર દેવ કરો તમે સજ્જનની સેવ;
જન્મ-મરણ સહુ સુખ-દુઃખ ભોગ, હાનિલાભ પ્રિય મિલન-વિયોગ,
કાળ કર્મવશ મળ્યા કરે, રાતદિવસ સમ સદા રહે.

દુઃખમાં રડે સુખે જડ હસે, ધીર ઉભયને સરખાં ગણે;
ઘૈર્ય ધરો કરતાં સુવિચાર, વિષાદને ત્યાગો તત્કાળ.

પ્રથમ વાસ તમસાતટે બીજો ગંગાતીર,
સ્નાન કરી જળ પર રહ્યા સીતા સહ બે વીર.

નિષાદરાજે સર્વની સેવા ખૂબ કરી;
શુંગવેરપુરમાં કરી રાત પસાર બધી.

વડનું દૂધ પ્રભાતમાં મંગાવ્યું પ્રેમે,
રામ લક્ષ્મણે શિર કર્યો જટા મુકુટ કેમે.

નિષાદરાજે તે પછી સરસ મગાવી નાવ,
બેસાડી સીતા પ્રથમ રાજ્યા શ્રીરધુરાય.

લક્ષ્મણ પણ શરયાપને પછી કરી તૈયાર

બેઠા નાવે રામની અનુમતિ તત્કાળ.

વિકળ મને દેખી રઘુવીર વદ્યા વચન મધુ ધરતાં ધીર,
કરી પિતાને પ્રેમપ્રણામ પદપંકજ પકડી અભિરામ
કરજો અરજ, પિતા ન કદી ચિંતા કરશો મારી ઘડી;
તમારી કૃપાથકી બધે વનપથમાં શુભ મંગલ થશે.

છંદ

અનુગ્રહ તમારો મેળવી પામીશ સુખ વનમાં સદા,
આદેશ પાળી ફરી આવી મળીશ બધાંને કદા;
જનની સકળ પરિતોષતાં કરજો અરજ નમતાં ઘણી,
કરજો પ્રયત્ન સદાય એવા કુશળ રહે કોશલઘણી.

ગુરુને પ્રેમે પ્રણમતાં દેજો મુજ સંદેશ,
પિતા વિષાદ કરે નહીં દો એવો ઉપદેશ.

પુરજન પરિજનને સદા અરજ કહેજો એ જ
જેનાથી નૃપ હો સુખી હિતકારી મુજ તે જ.

ભરતને મળી પ્રેમથી કહેજો મુજ સંદેશ,
નીતિ ન તજવી રાજપદ પામીને પણ લેશ.

મન વાણી કર્મે પ્રજાહિત પાલન કરવું,
માત સકળ સરખી ગણી સેવક શુચિ બનવું.

માતતાત સ્વજનોતણી કરવી સેવા રોજ,
ધ્યાન પિતાનું રાખવું કરે ન મારો શોક

કટુ વચનો અનુજે કહ્યાં પણ રોકી એને
સૂચના આપી રાખવા ગુપ્ત વચન કેમે.

વંદી સીતા બોલવા થઈ કશું તૈયાર,
વાણી વિરમી, આંખમાં આવ્યાં અશ્રુ અપાર

નાવ ચલાવી નાવિકે સરિતામહીં પછી,

હૃદયમહીં મારા રહ્યું જાણે વજ્ર વસી.

કહું કેમ હું મારો કલેશ, જીવ્યો લઇ રામસંદેશ;
સચિવતણી વિરમી વાણી, વિષાદ હાનિ થઇ ઝલાનિ.

રાણી રહી વિલાપ કરી, વિપત્તિ વરસી ધોર ખરી;
વિલાપથી દુઃખ દુઃખને થયું, ઘૈર્ય ઘૈર્યકેરું પણ ગયું,

કોલાહલ નગરે થયો સુણી હર્મ્યનો શોર,
વિહંગવને રાતે પડયું જાણે કુલિશ કઠોર.

*

કંઠે પહોંચ્યા નૃપના પ્રાણ, મણિ વિણ વ્યાકુળ જાણે વ્યાલ;
વિકળ બની ઇન્દ્રિય સઘળી જળ વિણ સરસિજ રહ્યાં મરી.

દશરથને દેખીને મ્લાન અસ્ત થવા લાગ્યો છે ભાણ
કૌશલ્યા જાણી બોલી ઘૈર્ય સરે ઉરને બોળી.

નાથ, સમજતાં કરો વિચાર, રામવિયોગ પયોધિ અપાર,
કર્ણધાર તમે, અવધ જહાજ, ચઢ્યો સકળ પ્રિય પશ્ચિક સમાજ.

ઘૈર્ય ધરો તો પહોંચે પાર, નહિ તો ડૂબે સહુ પરિવાર;
સીતા લક્ષ્મણ રામ ફરી મળશે ધારો સ્થૈર્ય જરી.

પ્રિયા શબ્દ સુણતાં નૃપે જોયું બોલી આંખ
દીન મીન જલબિંદુનો જાણે પામ્યું સાથ.

ઘૈર્ય ધરી રાજા વદ્યા સુમંત્ર, કયાં છે રામ ?
કયાં છે લક્ષ્મણ જાનકી, કયાં છે પ્રિય શ્રીરામ ?

રાજા વ્યથિત થઇ રહ્યા વિવિધ વિલાપ કરી,
યુગસમાન વીતી નહીં કેમે રાત વળી.

અંધ તપસ્વી શાપની સ્મૃતિ ત્યારે જાગી;
કૌશલ્યાને વર્ણવી વાર્તા વણમાગી.

બન્યા વિકલ કહેતાં ઇતિહાસ, રામ વિના ધિક્ જીવનઆશ;

રાખી શું કરવું તનને પળાય જેથી ના પણને ?

રઘુકુળકંઠ પ્રાણપ્રિય રામ, તમારા વિના ના આરામ;
સીતા લક્ષ્મણ રઘુવર હે પિતા ચિત્તહિત જલધર હે !

રામરામ હે રામ કહી રામરામ હે રામ
રઘુવર વિરહે તન તજી રાજ ગયા સુરધામ.

*

19. ભરત-શત્રુઘ્નના પ્રતિભાવ

ફળ જીવન ને મરણનું પામ્યા દશરથ એમ,
નિર્મળ યશ વ્યાપે નહીં પછી વિશ્વમાં કેમ?

જીવતાં મધુર વદનને રઘુવરનું જોયું,
રામવિરહથી મરણના સ્વરૂપને ધોયું.

શોકિત સૌ રાણી રડી કરતાં વિવિધ વિલાપ,
પડી ધરા પર રૂપ ગુણ બળનાં કરી વખાણ.

વિલાપ દાસી દાસ ને પ્રજાજનેય કર્યો,
આજ ભાનુકુળભાનુ ને ગુણનિધિ અસ્ત થયો.

કેકેયીને ક્રોધથી દીધી સૌએ ગાળ,
એણે નેત્રવિહિન કર્યો સઘળો આ સંસાર.

વિલાપ કરતાં એમ ત્યાં વીતી રાત ગઇ,
આવ્યા જ્ઞાની મુનિવરો સૌ કરુણાર્દ્ર થઇ.

કહી વસિષ્ઠે ઓળખી અવસર મધુ ઇતિહાસ
શોક શમાવ્યો રેલાવતાં નિજ વિજ્ઞાનપ્રકાશ.

*

તેલમહીં રાખી નૃપતન દૂત બોલાવી કહ્યાં વચન,
ભરત પાસ પહોંચી જલદી કહેજો ગુરુને જરૂર પડી.

સમાચાર નૃપમૃત્યુતણા ના કહેશો ત્યાં ધોર ઘણાં;

કહેજો ગુરુનો છે આદેશ વિલંબ કરશો ઉભય ન લેશ.

સુણતાં મુનિવરતણાં વચન દૂતે તરત જ કર્યું ગમન;
વાયુવેગને ધરતાં ગયા, લજ્જિત ગતિથી અશ્વ થયા.

અવધમાં થયો જ્યારથી અનર્થનો આરંભ
ભરતને થતા ત્યારથી ત્યાં અપશુકન અનંત.

રાતે સ્વપ્ન વિચિત્રશાં દેખાતાં ભારે,
કોટિ કલ્પના કટુ થતી જાગૃતિમાં ત્યારે.

વિપ્ર જમાડી દાન દે; શિવ અભિષેક કરે
શિવને પ્રાર્થી સ્વજનના સુખને રોજ ચહે.

એવા ભરત પાસ એ પહોંચી દૂત ગયા;
ગુરુનું અનુશાસન સુણી સત્વર સાથ થયા.

સ્મરી ગણેશ સમીરશા વેગવાન હયને
હાંકી પાર કર્યાં વિવિધ શૈલ સરિત વનને.

શોક ઉરે આનંદ ના, પ્રતિપળ કરે વિચાર
જઉં અવધમાં વિપળમાં ઊડીને તત્કાળ.

નિમીષ વર્ષ સમી ગઈ; પુરમાં થતાં પ્રવેશ.
અપશુકન થયા, કટુ સ્વરે બોલ્યા કાગ અનેક.

*

ખર શિયાલ બોલ્યાં પ્રતિકૂળ જગવી ભરત ચિત્તમાં શૂળ;
શ્રીહત સરસરિતા વનબાગ; લાગી નગરે જાણે આગ.

ખગ મૂગ હય ગય દીન બન્યાં, રામવિયોગ કુરોગભર્યાં,
નારીનર સહુ આર્ત થયાં, વૈભવ વંચિત છેક બન્યાં.

પુરજન બોલ્યાં ના કશું વંદી થયાં વિદાય,
ભરતે પૂછ્યું ના કશું, વિષાદ ભય મનમાંહી.

હાટવાટ જોયાં નવ જાય, લાગી સકળ નગરને લ્હાય;

ભરત આગમન વાત સુણી કૈકેયી અતિ મુદિત બની.

સજી આરતી સામે ગઈ, લાવી ભવને દ્વારે મળી;
દેખ્યો વ્યથિત સકળ પરિવાર વ્યાપ્યો સઘળે જાણે કાળ.

આગ લગાડી ભીષણ વને જેમ ભીલડી હર્ષિત બને,
હર્ષિત કૈકેયીનું મન હતું તેમ દવ વચ્ચે પણ.

ભરતે કુશળ કહ્યા પછી પૂછ્યું ક્યાં છે તાત,
સીતા ક્યાં છે રામ ને લક્ષ્મણ બંને ભ્રાત?

સુણતાં શબ્દો સ્નેહમય કપટજલ ભરી નેમ,
ભરત શ્રવણ મન શૂળસમ પ્રમદા બોલી વેણ.

સુધારી બધી લીધી વાત, મળ્યો મંથરાકેરો સાથ;
વિધિએ કાર્ય બગાડ્યું જરી, ભૂપતિ ગયા અમરપુરમહી.

થયો ભરતને ગાઢ વિષાદ, હસ્તિ ડર્યો સુણતાં સિંહનાદ;
પિતા પિતા કરતાં પોકાર ઢબ્યા ધરા પર ત્યાં તત્કાળ.

અંતસમય ના શક્યો મળી, કથા શક્યો કાંઈ ન કરી;
તમે મને સોંપી ન ગયા રઘુપતિને લાવીને દયા.

મૃત્યુતણું કારણ કહે પિતાતણું મુજને;
શોક સ્પર્શ કરતો નથી કેમ લેશ તુજને ?

કહી કથા માટે પછી પ્રસન્નતાથી સર્વ;
કારણ પોતાને ગણી ભરત થયા અતિ સ્તબ્ધ.

રામ વનગમન સાંભળી પિતામરણ વિસર્યા;
ઘા પર નમક લગાડતાં વદી તરત પ્રમદા.

શોક નૃપતિનો ના ઘટે; કર્યો પુણ્યયશભોગ
જીવન ધન્ય કરી ગયા અંતે છે સુરલોક.
તજી શોકને રાજ્યનો કર ઉત્તમ ઉપભોગ.

શબ્દ સુણી વ્યાકુળ બન્યા અતિશય રાજકુમાર,
પાકેલા ઘા પર પડ્યો જાણે કે અંગાર.

ભરતે ધારી ઘૈર્યને છોડી શ્વાસ કહ્યું,
સર્વ પ્રકારે કુળ બધું તુજથી નષ્ટ થયું.

ઇચ્છા તારી પાપિણી હતી દુષ્ટ જો આમ,
મારી નાખ્યો તો નહીં જન્મ દઇ શું કામ ?

પણ પોષવા કાજ તે કાપ્યું વૃક્ષ બધું,
જીવન દેવા મીનને જળ સોસ્યું સઘળું.

સૂર્ય વંશ, દશરથ પિતા, બંધુ અનુજ ને રામ,
પરંતુ જનની તું બની; બન્યા વિધાતા વામ.

કુમત કુમતિ, એ જ્યારથી તુજ પ્રાણે સ્થાપ્યો
પ્રાણ ત્યારથી કેમ ના તૂટી પડ્યો આખો ?

વરદાન અશુભ માગતાં વ્યથિત થયું મન ના ?
જીભ પડી ના, ના પડ્યા કીડા કે મુખમાં ?

ભૂપે કેમ કર્યો વિશ્વાસ, વિધિએ અંતે કર્યો બુદ્ધિનાશ;
રહ્યું નારીગતિ કેરું ન જ્ઞાન, છળકપટ અઘ અવગુણખાણ.

રાજા સરળ સુશીલ ધર્મપ્રાણ સ્ત્રીના ચરિતથી પૂર્ણ અજાણ;
રામ પ્રાણસમાન ના પ્રિય એવો જગતમાં કોણ છે જીવ ?

રામ વેરી તને પણ લાગ્યા, માથે વાજાં અમંગલનાં વાગ્યાં;
હવે ઊઠ કરી મુખ કાળું, દૂર મારાથી જાય તો સાડું.

રામવિરોધી હૃદયથી પ્રગટ થયો હું કેમ ?
મુજસમાન કો પાતકી ? વ્યર્થ વહું છું વેણ.

*

કુટિલતા સુણી માતાની ક્રોધે અંગ જલ્યાં,
શત્રુધ્નહૃદયની મટી આપોઆપ દયા.

વિવિધ વસ્ત્રભૂષણ સહિત આવી ત્યાં દાસી;
અઙ્ગિને મળી ધૃતતણી આહુતિ અવિનાશી.

લાત ખાંધ પર ક્રોધથી શત્રુધને મારી,
પડી ધરા પર મંથરા તરત જ પોકારી.

તૂટી ખાંધ ને ફૂટ્યું કપાળ, તૂટયા દાંત, વહી રક્તધાર;
સારું કરતાં અશુભ ફળ આવ્યું, દૈવ, એવું તે મેં શું બગાડ્યું ?

એના શબ્દો સુણી ગ્રહી કેશ, ઘસડી શત્રુધને દાખવી દ્વેષ;
ભરતે ત્યારે છોડાવી એને; પહોંચ્યા કૌશલ્યા પાસે પ્રેમે.

મલિન વસ્ત્ર મુખ મ્લાન ને શરીર કૃશ દુઃખભાર,
કનક કલ્પવેલી હણી જાણે વને તુષાર.

કૌશલ્યા દોડી તરત દેખી ભરત સપ્રેમ,
બેશુદ્ધ બનીને ઢળી પણ નીચે જડ જેમ.

વ્યાકુળ ભરતે માતાના ચરણે ઢળી કહ્યું,
કયાં છે લક્ષ્મણ રામ ને સીતા પિતા સહુ ?

કેકેયીએ જગતમાં જન્મ જ લીધો કેમ,
જન્મી તો એ ના બની કેમ વાંઝણી જેમ ?

પ્રિયજનરિપુ અપયશપાત્ર કુળકલંક ક્રોણ અભાગ
ત્રણે લોકે મારા સરખો અન્ય, કર્યો પુત્રસ્વરૂપે ઉત્પન્ન ?

પિતા સુરપુર રઘુવર વન, થયું અનર્થકારક મુજ તન;
બન્યો વાંસવને વહિ જેવો દાહ દોષદુઃખનો ભાગી કેવો ?

કોમળ ભરતવચન સુણી ફરી ઉઠીને માત
ભેટી ભાવે ભરતને ધન્ય સમજતાં જાત.

ભેટીને શત્રુધને કૌશલ્યા સપ્રેમ
સુખ પામી; મા રામની હોય ન એવી કેમ ?

કહ્યું ભરતને ધીરજ ધારો, સમજી કુસમય શોકને ટાળો;
કાળકર્મની ગતિ કટુ જાણી લેશ અનુભવો ના હાનિ ઝાનિ.

થયા વિપરીત મુજથી વિધાતા, રાખી જીવંત દુઃખ છતાં આ;
કોણ જાણે કે કરશે હજી શું, ગતિ વિધિ શેં સમજી શકું હું ?

પિતાવચન ભૂષણ વસન છોડીને રઘુવીર
ચાલ્યા ખેદહરખ વિના ધારી વલ્કલચીર.

*

મુખ પ્રસન્ન, મન રંગ ન રોષ, ધરી સર્વવિધ સૌને તોષ,
ચાલી સીતા વનમાં સંગ, રામચરણરસ હતો અભંગ.

સુણતાં લક્ષ્મણ ચાલ્યા સાથ, સમજાવ્યા ખૂબ જ રઘુનાથ
તોપણ સમજ્યા લેશ નહીં, વિકલ્પ કોઈ રહ્યો નહીં.

સીતા લક્ષ્મણ રામ ગયા; હું ન ગઈ, મુજ પ્રાણ રહ્યા;
નયન સમક્ષ બધુંય બન્યું જીવે તોપણ તન ન તજ્યું.

આવે લેશ મને ના લાજ, રામસદૃશ સુતની હું માત;
જાણ્યો નવ જન્મ-મરણ ભેદ, ઉર મુજ શત વજ્રસમું છેક.

કૌશલ્યાના શબ્દથી સૌએ કર્યો વિલાપ,
રાજમહેલ બની ગયો જાણે શોકનિવાસ.

ભરત અને શત્રુઘ્ન પણ રહ્યા વિલાપ કરી,
કૌશલ્યાએ એમને સુંદર શીખ ધરી.

ભરતે સર્વે માતને વેદપુરાણ કથા
કહી, શમાવી શુચિ સરળ વાણીથકી વ્યથા.

માત પિતા સુતને હણ્યે પાપ થાય છે જે
ગોશાળા દ્વિજનગરનો નાશ કર્યાથી ને

સ્ત્રીશિશુના વધથી વળી મિત્ર નૃપતિને ઝેર
દેવામાં જે પાપ છે, થતાં વને કે ઘેર;

મનકર્મવચનથી થતાં કવિજન કહે અનેક
નાનામોટાં પાપ સૌ પાતક તે પ્રત્યેક

સંમતિ જો આ કામમાં મારી હોય જરાય
માતા, તો લાગો મને ભલે કરાળ સદાય.

તજતાં હરિહર ચરણને ભજે ભૂતગણ ધોર
ગતિ મળે મને તેમની જો સંમતિ હો મોર.

વેચે વેદ, ધરમધેનુ દોહે, કરે યુગલી, નિંદાશબ્દો બોલે,
કપટી કુટિલ કલહપ્રિય ક્રોધી વેદવિદ્વેષક વિશ્વવિરોધી;

લોભી લંપટ લોલુપ ન્યારા ઇચ્છે જે પરધન પરદાર,
પામું તે સૌની ગતિને નઠારી હોય સંમતિ જો એમાં મારી.

જે ના સત્સંગના અનુરાગી, પરમાર્થવિમુખ ને અભાગી,
ભજે નરતન પામી ના હરિને માણે હરિહર યશ ના જરીયે;

છોડી શ્રુતિને ભળતા ચીલે ચાલે જગને ઠગતાં ઠગના વેશે મ્હાલે;
ગતિ તેમની શિવ મને દેજો, જાણ્યો ભેદને જો મેં પહેલો.

સરળ સહજ સતવચનને ભરતનાં સુણી માત
બોલી, તનમનથી તમે પ્રિય રઘુપતિને સાચ.

રામ પ્રાણના પ્રાણ તમારા, તમે રઘુપતિના પ્રાણપ્યારા;
વિધુ વિષને વરસે હિમ આગ કરે જળચર જળની ના માગ,

છટે મોહ ના મળવાથી જ્ઞાન તોય પ્રતિફૂળ રામથી પ્રાણ
થઇ શકશે સ્વપ્ને ના તમારો એવો અભિપ્રાય સાચે અમારો.

કહેશે સંમતિ આમાં તમારી મળશે ગતિ શાંતિ તેને ના સારી.

આપ્યું કૌશલ્યાને આલિંગન, ઝરવા દૂધ લાગ્યું એને સ્તન;
એમ કરતાં કઠોર વિલાપ વીતી ગઇ બેઠે બધી રાત.

ત્યારે વસિષ્ઠ ને વામદેવ આવ્યા, મંત્રી મહાજનને બોલાવ્યા;

આપ્યો ઉપદેશ ભરતને ન્યારો મુનિએ સમયને જોઈને સારો.

ધીરજ ધરતાં કાર્યને કરવા યોગ્ય કરો;
ભરતે ગુરુવચનો સુણી કર્યો વિચાર ખરો.

વેદોક્ત રીતે નૃપતિને પછી કરાવી સ્નાન
બનાવડાવ્યું તરત ત્યાં પરમ વિચિત્ર વિમાન

ભરતે સર્વે માતને વહિથી વાળી,
રામમિલનની એ રહી આશાથી ન્યારી.

ચંદન અગર અનંત ને આવ્યાં દ્રવ્ય અપાર;
ચિતા રથી સરયૂતટે જાણે સુરપુરદ્વાર.

દાહક્રિયા સઘળી કરી અંજલિ અર્પી તેમ
ક્રિયા કરી દસ દિવસની ભરતે ત્યાં સપ્તેમ.

શ્રુતિસ્મૃતિ સર્વ પુરાણના મતને ધ્યાન ધરી
મુનિવરના આદેશનું પાલન પૂર્ણ કરી

કર્યું તે મુજબ ધેનુ ને હય ગજ વાહન દાન
દીધાં ભરતે સર્વનું કરવાને કલ્યાણ.

સિંહાસન ભૂષણ વસન અન્ન ધરા ધન ધામ
પ્રાપ્ત કરી ભૂદેવ સૌ બની ગયા કૃતકામ.

*

20. મુનિનો ઉપદેશ

પિતાકાજ જે ભરતે કર્યું કર્મ અસાધારણ તે ઠર્યું;
મુનિએ શોધી શુભ દિન એક મંત્રી મહાજન તેડયા નેક.

નીતિ ધર્મમય વચન કહ્યાં, ભરતકાજ એ હિતકર થયાં;
કેકેયી દશરથની વાત વળી વર્ણવી કરુણા સાથ.

વાત રામ ગુણ શીલ ને સ્વભાવની કરતાં
શરીર રોમાંચિત બન્યું, અશ્રુ તરત ટપક્યાં.

લક્ષ્મણ સીતા સ્નેહની પ્રશસ્તિ ખૂબ કરી
સ્નેહમગ્ન શોકિત બન્યા પ્રાણ વસિષ્ઠ વળી.

સુણો ભરત ભાવિ પ્રબળ, વદ્યા વ્યથિત મુનિનાથ,
હાનિ-લાભ જીવન-મરણ યશ-અપયશ વિધિ હાથ.

કોને આખર દેવો દોષ કોના પર કે કરવો રોષ;
કરો વિચાર વિમળ મનમાંદ્ય, શોકયોગ્ય ના નૃપતિ જરાય.

શોકયોગ્ય દ્વિજ વેદવિહીન, ધર્મવિમુખ વિષયમહી લીન;
નૃપ નીતિથકી છેક અજાણ પ્રજા ન માને પ્રાણસમાન.

વૈશ્ય કૃપણ સ્વાર્થી ધનવાન અતિથિ સ્નેહ શિવભક્તિ અજાણ;
કરે વિપ્રનું જે અપમાન મુખર માનપ્રિય કરે ગુમાન
શોકયોગ્ય શૂદ્ર કહ્યો તે; નૃપતિ શોકને યોગ્ય ન છે.

શોકયોગ્ય પતિવંચક નાર કુટિલ કલહપ્રિય સ્વેચ્છાચાર;
ગુરુને બટુક જે ન અનુસરે શોકયોગ્ય નિજ વ્રતથી ચળે.

શોક યોગ્ય જન મોહવશ કરે કર્મપથ ત્યાગ;
યતિ પ્રપંચરત તેમ જે વિગત વિવેક વિરાગ.

વાનપ્રસ્થી તે શોકને જોગ તજી તપને જે ભોગવે ભોગ;
વળી પિશુન અકારણ ક્રોધી જનની જનક ગુરુ બંધુ વિરોધી.

શોક યોગ્ય કરતા અપકાર નિર્દય તનપોષક વિકરાળ;
છોડી છળ ના હરિજન થાય શોક તેમનો ભલે કરાય.

શોક યોગ્ય ના કોશલરાય ભુવન ચતુર્દશ પ્રગટ પ્રભાવ;
થયા નથી, છે ના, ના થશે, દશરથ સમ નૃપ ભરત કશે.

વિધિ હરિહર સુરપતિ દિગપાલ ગાય બધા ગુણ બનતાં ન્યાલ.

જેના લક્ષ્મણ રામ ને સુત શત્રુઘ્ન તમે
કહી શકીએ શ્રેષ્ઠતા તેની કેમ અમે ?

*

રાજા બડભાગી બન્યા સર્વપ્રકાર ખરે,
વિષાદ કરવાથી નહીં હેતુ કશોય સરે.

રાજપદ ધર્યું નૃપતિએ તમને, શોક તજો,
વચન સત્ય કરવા તમે આજ્ઞાને જ ભજો

વચન હતું પ્રિય નૃપતિને, પ્રાણ હતો પ્રિય ના;
વચનકાજ રઘુનાથને તજ્યા, તજ્યું તન હા !

પિતાવચનને પાળવા માતાને મારી
પરશુરામની એ કથા પ્રસિદ્ધ છે ન્યારી.

યયાતિપુત્રે જનકને યૌવનદાન કર્યું;
પાપ ન લાગ્યું એમને, યશનું દાન મળ્યું.

પિતાવચન પાળે તજી યોગ્યાયોગ્ય વિચાર
સુખ યશ પામી જાય તે અમરલોકને દ્વાર.

*

સત્ય વચન નૃપકેરાં કરો, પાળી પ્રજા શોક પરહરો;
નૃપ સુરપુર પામે પરિતોષ, તમને મળે યશ; નહીં દોષ.

વેદવિદિત સૌને છે માન્ય, પિતા કરે રાજતિલક દાન;
ગ્લાનિ તજીને રાજ્ય કરો, શ્રેયસ્કર મુજ વચન ગણો.

સુખી થશે સીતા ને રામ ઉચિત સમજશે સુણી તમામ;
સુખી થશે માતા સૌ પછી મુદિત પ્રજાને પેખી બધી.

તમારો તથા રામતણો સંબંધ જાણે ગાઢ ઘણો
તે તો શુભ જ બધું ગણશે, અપયશ ના તમને ધરશે.

પાછા ફરતાં રામને રાજ્ય ધરી દેજો,
સુરકુર્લભ સેવાતણા લહાવાને લેજો.

સચિવે વંદીને કહ્યું, ગુરુઆજ્ઞા પાળો,

રામ મળે ત્યારે ભલે પથ ગ્રહજો ન્યારો.

કૌશલ્યા ધીરજ ધરી કહેવાને લાગી,
ગુરુની આજ્ઞા પાળવી શંકાને ત્યાગી.

હિતકારી આજ્ઞા ગણી તજી દો બધો ખેદ,
જાણી કોણ શકે કહો ગહન કાળનો ભેદ ?

રામ વને, સ્વર્ગે પિતા, કાયર કેમ બનો;
પરિજન માત પ્રજાતણા છો અવલંબ તમો.

વિધિને વામ ગણી વળી કઠોર સમજી કાળ
પ્રજાતણું પાલન કરો ધૈર્ય ધરી તત્કાળ.

ગુરુના શબ્દો સચિવનાં તેમજ અભિનંદન
વાણી કૌશલ્યાતણી બની ગઈ ચંદન.

*

21. ભરતની ભાવના

ભરતે અશ્રુ વહાવતાં સીંચ્યો વિરહ સપ્તેમ;
પ્રજા ભાવભર ભરતના વખાણ ન કરે કેમ ?

ધૈર્ય ધરી કર જોડતાં અમૃતમય વચને
ભરતે કહ્યું મળ્યો મધુર ગુરુ-ઉપદેશ મને.

પ્રજા સચિવને માતને માન્ય એ જ ઉપદેશ,
અનુસરવામાં એહને ઘટે વિલંબ ન લેશ.

માત-તાત ગુરુ સ્વામી વાણી સુણવી મુદિત મને હિત જાણી;
ઉચિત અનુચિતનો કર્યો વિચાર ધર્મ જાય, મળે પાપ અપાર.

ધરી શિખામણ એ જ તમે જેથી મંગલ મળે મને;
તોપણ થતો નથી પરિતોષ, સ્પષ્ટ કહું છું છોડી રોષ.

પ્રાર્થના સુણી મારી લો, સમુચિત ઉત્તર અંતે દો;
દુઃખી દોષગુણ ગણે ન સંત, ક્ષમા કરો અપરાધ અનંત.

રામ વને, સ્વર્ગે પિતા; કરવા કહેતા રાજ,
એથી મુજ કલ્યાણ કે થશે તમારું કાજ ?

હિત મારું તો રામની સેવામાં જ રહું,
માત કુટિલતાએ ખરે એને હવે હર્યું.

સીતા લક્ષ્મણ-રામને જોવા ન મળે તો
શોકમૂળ સામ્રાજ્યનું મૂલ્ય ન દીસે કો.

વ્યર્થ વસન વિણ ભૂષણ ભાર, વ્યર્થ વિરતિ વિણ બ્રહ્મવિચાર;
વ્યર્થ રુગ્ણ તનને બહુ ભોગ, વ્યર્થ ભક્તિ વિણ જપ કે યોગ.
જીવ વિના સુંદર તન વ્યર્થ તેમ રામ વિણ જીવન વ્યર્થ.

આજ્ઞા આપો કે હવે જાઉં રામની પાસ,
એ જ વાતમાં દીસતું કલ્યાણ મને ખાસ.

મુજને નૃપ કરતાં તમે મંગલ ભલે ચહો,
સ્નેહવશ બન્યા જડસમા એથી એમ કહો.

કૈકેયીસુત કુટિલમતિ રામવિમુખ ગતલાજ
મને અધમને અર્પતાં રાજ ચહો સુખ આજ.

સત્ય કહું છું, સાંભળો સર્વ કરી વિશ્વાસ,
ધર્મપરાયણ રાજવી આદર્શ કહ્યો ખાસ.

દુરાગ્રહ કરીને મને તમે આપશો રાજ
પૃથ્વી તો સઘળી જશે રસાતલમહીં આજ.

મુજસમાન કો પાપનિવાસ જેને કાજ મળ્યો વનવાસ;
રાયે દઇ રામને વન કર્યું વિયોગે સ્વર્ગગમન.

અનર્થહેતુ ખરે શઠ હું, સુષું વાતને સકળ હજુ;
રઘુવર વિના વિલોકી વાસ થાય નહીં જીવનનો નાશ.

વિષયરસે છે રત મુજ પ્રાણ લોલુપ ધરે ભોગ ભૂધ્યાન;

થયું હૃદય મુજ છેક કઠોર બન્યું કુલિશ કરતાંયે ઓર.

કાર્ય કઠિન કારણથી, તેથી દોષ ન મોર;
વજ્ર અસ્થિથી શૈલથી લોહ કરાળ કઠોર.

*

કૈકેયીથી પ્રગટ આ તનમાં પ્રેમ કરી
પામર પાપી પ્રાણ ના ગયા હજુય મરી.

પ્રિયના વિરહમહીય એ પ્રિય લાગે છે પ્રાણ;
હજુ તો કોણ કહી શકે કેવી મળશે લ્હાણ !

લક્ષ્મણ સીતા રામને આપી વન પ્રેમે
પતિને સ્વર્ગે મોકલી સાધ્યું હિત કેમે.

અપયશ ને વૈધવ્યની પોતે લ્હાણ લઇ,
શોક ભીતિ સંતાપની સૌને ભેટ દઇ,

મુજને સુંદર રાજ્ય ને યશ-સુખ દાન કરી
કૈકેયીએ સર્વને શાંતિ અનંત ધરી.

તમે રાજગાદી ધરો એથી ઉત્તમ શું ?
મારે માટે જગતમાં ના જ અયોગ્ય કશું.

વાત વિધાતાએ જ છે મારી સર્વ રચી,
પ્રજા પંચ શાને કરો સ્વલ્પ સહાય પછી ?

ગ્રહો ગ્રહેએ, વાયુવશ, પડ્યો વીંછીનો માર,
પાય એહને વારુણી એ કેવો ઉપચાર ?

કૈકેયી સુતકાજ જે જગમાં યોગ્ય હતું
ચતુર વિધાતાએ મને સમજી તે જ ધર્યું.

પરંતુ દશરથપુત્ર ને રઘુપતિનો લઘુ ભ્રાત
વિધિએ વ્યર્થ બનાવતાં અમંગલ કરી જાત.

રાજતિલકકાજે કહો પરંતુ શું કહું કહું;

રુચિ અનુસાર વદે બધાં, ઉત્તર આપું શું ?

કોણ કહેશે ઉચિત કે બધું થયું છે કામ,
મુજ સિવાય કો પ્રાણપ્રિય જેને નવ છે રામ ?

પરમ હાનિમાં સર્વને મોટો લાભ જણાય;
દોષ નથી કોઈતણો, અશુભ દિવસ સઘળાય.

સંશય શીલ સ્નેહવશ યોગ્ય જ તમે કહો,
કૌશલ્યા અતિસરળ ને છે પ્રેમાળ અહો.

દેખી મારી દીનતા સ્નેહવશ થઈ એ
સહજપણે જ સુયોગ્ય ને મીઠાં વચન વદે.

ગુરુ વિવેકસાગર સમા, જગ આખું માને,
કરમાં બોરસમાન એ ગતિ સૌની જાણે.

એ પણ કરવા તિલકને મને થયા તૈયાર,
થતાં વિમુખ વિધિ સૌ થતાં વિમુખ ન લાગે વાર.

*

જગત કહેશે મને ખરાબ એવો ભય ના મને જરાય;
શોક નથી પરલોકતણો, ધૃષ્ટતા ભલે છેક ગણો.

દિલમાં દાવાનલ છે એક, પીડિત થયાં ખરેખર છેક
મારે લીધે સીતારામ, વનમાં વસ્યાં બની કૃતકામ.

શ્રેષ્ઠ લાભ તો લક્ષ્મણે જીવનનો લીધો,
સર્વ તજીને રામના અનુગ્રહને પીધો.

જન્મ મહારો રામના વનને કાજ થયો
કમભાગી મુજને વિરલ લ્હાવો એ જ મળ્યો.

સૌને વંદીને કહું દૈન્ય પરમ મારું,
રામમિલન વિણ દઈ ના દૂર થશે સારું.

*

મારા દિલમાં લાગી ગઇ લ્હાય, સૂઝે અન્ય હવે ના ઉપાય;
મને રઘુવર વિના કોણ જાણે, જઈ મળવા માટે પ્રાતઃકાળે.

જોકે દુષ્ટ છું હું અપરાધી, મારે લીધે થઇ આ ઉપાધિ,
તોય શરણે જોઇ ક્ષમા કરશે કૃપાપાત્ર અધિક મને ગણશે.

શીલ સંકોચ સ્નેહના ધામ દીનબંધુ કૃપાળુ છે રામ;
બન્યો પ્રતિકૂળ તોપણ બાળ દાસ, રાખશે મારી સંભાળ.

તમે સમજીને મારું કલ્યાણ આપો આજ્ઞા કરું કે પ્રયાણ;
સુણી વિનય મને દાસ જાણી આવે રામ પાછા રાજધાની.

કુમાતથી જન્મ્યો ખરે હું શઠ સદા સદોષ,
તજશે નિજ જાણી નહીં, છે રઘુવીર ભરોસ.

ભરતવચન સૌને ગમ્યાં, અતિસુખકર લાગ્યાં,
રામસુધામાં સ્નેહને ન્હાઇ સૌ જાગ્યાં.

*

માતા મંત્રી ગુરુ પર નરનાર બન્યાં પ્રેમથી વિકળ અપાર,
કરવા લાગ્યા ભરતનાં વખાણ, પ્રેમપૂર્ણ તમારો છે પ્રાણ

તમે વચનો કાં આવાં વદો ના, પ્રિય રઘુવરને કેમ ગણો ના;
જોશે શંકાની નજરે જે તમને માતા કૈકેયીને લીધે સ્વપ્ને

કરશે સો કલ્પ નરકનિવાસ પીડા ભોગવતાં તે ખાસ;
મણિ નાગના અવગુણ ના લે, દુઃખ દૈન્ય ને વિષને હરી લે.

વનમાં ચાલો જ્યાં વસે સર્વ તજીને રામ;
શોકસિંધુ ડૂબેલને તમે ધર્યો વિશ્રામ.

*

થયો સૌને આનંદ અપાર, સુણી મેઘના શબ્દ રસાળ
બને ચાતક મોર પ્રસન્ન તેમ નાચી રહ્યાં સૌનાં મન.

કરી ભરત ને મુનિને પ્રણામ સઘળા પુરજને કીધું પ્રયાણ;
ધન્ય ભરતનું જીવન જગમાં, કરવા લાગ્યા પ્રશંસા સૌ પથમાં.

સઘળા કરવાને લાગ્યા તૈયારી; કોણ તકને ચૂકે એવી ન્યારી;
રાખ્યા ધરના રક્ષણકાજ જેને લાગ્યું જીવન દુઃખમય તેને.

જલે સમૃદ્ધિ સદન સુખ સુહૃદ માત ને તાત
રામમય થવા કાજ જે સ્વલ્પ કરે ન સદાય.

*

૨૨. રામને મળવાની તૈયારી

સજ્યા વાહન હરખની સાથે સૌએ કરવા પ્રસ્થાન પ્રભાતે;
કર્યો ભવનમાં ભરતે વિચાર પુર ગજ અશ્વ ભવન ભંડાર

સઘળી સંપત્તિ રઘુવરકેરી, ઘટે રક્ષવી એને અનેરી;
એને રક્ષા વિના જઈ ઓડી થાય મંગલ તો નવ કોટી;

કોઈ સ્વામીનો પાપભંડાર, કરે દાસ નહીં કદીકાળ.
દોષ કોટિ ભલે કોઈ આપે હિત સ્વામીનું સેવક સાધે.

વ્યવસ્થા કરી નગરની રાખી રક્ષકને
કૌશલ્યા પાસે જઈ નીતિકુશળ ભરતે

વ્યથિત માતને જાણતાં શિબિકા તેમજ અન્ય
તૈયાર કર્યા વાહનો સુખદાયક અતિધન્ય.

ચકવા-ચકવી જેમ સૌ નગરતણાં નર-નાર
વિચારતાં ઉત્સુક બની ક્યારે પડે સવાર.

રાત અનિદ્રામાં વીતી પ્રગટ્યું પુનિત પ્રભાત
ત્યારે બોલાવ્યા તરત ભરતે સચિવ સુજાણ.

લીઘો રાજતિલકનો સામાન, કહ્યું ઉત્સાહને ભરી પ્રાણ,
મુનિ રઘુપતિને રાજ્ય દેશે, રામ વનમાં માનીને રાજ્ય લેશે.

રથ અશ્વ હસ્તિને તૈયાર કર્યા સચિવે વંદીને તત્કાળ;
ચાલ્યા મુનિ અગ્નિહોત્રની સાથે લઈ રથમાં અરુંધતી આગે.

તપ તેજના ભંડાર જેવા ચાલ્યા વિપ્ર વાહને ચઢી કેવા;
ચાલ્યા રથને સજીને લોક તજી ચિત્રકૂટ પ્રતિ શોક

સુંદર શિબિકા પર ચઢી સૌ ચાલી રાણી,
વર્ણન કેમ કરી શકે એ સૌનું વાણી ?

સોંપી પુર શુચિ દાસને, સાદર કરી વિદાય,
સીતારામ સ્મરી વને ચાલ્યા બંને ભાઈ.

*

દર્શન માટે આતુર નરનારી તાકે તરસ્યાં પ્રાણી જેમ વારિ;
રામ હોવાથી વનમાં ન્યારા બંધુ બંને ચાલ્યા પગપાળા

લોકો એમનો નેહ નિહાળી ચાલ્યા પગપાળા વાહન ત્યાગી;
કહ્યું કૌશલ્યાએ ત્યારે પ્રેમે પહોંચી ભરત પાસે જઈ કેમે.

તમે ચાલશો જો પગપાળા, ચઢશે કોઈ રથે તો ના ન્યારા;
થશે વ્યથિત બધો પરિવાર, શક્તિ તનમાં રહી ના લગાર.

માટે બંને રથમાં જ વિરાજો, એથી પુરજન પાસે ના લાજો.

આજ્ઞા માની માતની ચરણોમાં નામી
રથ પર બેઠા માર્ગમાં એ બંને ભાઈ.

પ્રથમ દિને તમસાતટે સૌએ કરી નિવાસ
બીજે દિવસે ગોમતી તીરે કીધો નિવાસ

કોઈ એક વખત જમ્યાં કોઈ પય ફળ સાથ
ભૂષણભોગ તજી કર્યા વ્રત રઘુવરને કાજ.

સઠ તટે રાતે રહી ચાલ્યાં સર્વ સવાર,
શુંગવેરપુર પહોંચતાં ગુહને થયા વિચાર.

*

૨૩. ગુહના વિચાર

શાને વનમાં ભરત આ જાય, મનમાં લાગે કપટનો ભાવ;

હોત ના જ કુટિલતા મનમાં, સેના સહિત આવત ના વનમાં.

માગે લક્ષ્મણ રામને મારી કરવા રાજ્ય નિષ્કંટક ભારી;
લાગ્યું પ્રથમ કલંક જ ત્યારે, જીવહાનિ થવાની અત્યારે.

દેવદૈત્ય યુદ્ધે ચઢી આવે તોય રઘુપતિ પાસ ના ફાવે;
નવ ભરત કરે કેમ આમ, ફળે વિષની વેલીમાં સુધા ન.

નિજ પરિચારકને કહ્યું બનવા ગુહે સચેત
ડુબાડવા નૌકા બધી ઘાટ રોકવા છેક.

સજ્જ બનીને ઘાટને સઘળા રોકી દો,
મારીને મરવાતણાં સજી સાજને લો.

જીવતાં કરી ભરતનો પ્રેમે હું પ્રતિકાર
થવા નહીં કેમે દઉં ગંગાકેરી પાર.

સમરે મરણ ગંગા નદીતીર, રામકાર્ય ક્ષણભંગુર શરીર;
ભરત ભાઈ ને નૃપ હું દાસ, મૃત્યુ ભાગ્યે મળે એવું ખાસ.

સ્વામીકાજે લડી લઈ રણમાં, યશને ફેલાવીને ત્રિભુવનમાં
પ્રાણ ત્યાગીશ રઘુપતિ માટે, હશે મોદક મારા બંને હાથે.

જેની ગણના ના સાધુસમાજે, જેનું સ્થાન ના ભક્તોમાં રાજે,
જીવે વ્યર્થ તે ભાર બનીને જનની યૌવન વનને હણીને.

વિગત વિષાદ નિષાદ ધરી સૌને એમ ઉમંગ
કવચ બાણ ધનુને સજી સ્મરતાં રામ તુરંત

બોલ્યા, કાયર યુદ્ધમાં કોઈ ના બનશો;
અવસર આવ્યો, શૌર્યથી શત્રુને હણશો.

*

ચાલ્યા વંદી બધાએ નિષાદ સુણી સમરનો શુરવીર સાદ;
સ્મરતાં રામનાં ચરણકમળને બાંધી ભાથાં સજ્યાં ધનુશરને.

અંગે કવચ મસ્તકે લોહટોપ, ફરસી ભાલા બરછીને અમોલ,

ચાલ્યા સૈનિકો તલવાર ધારી દોટ મૂકી જાણે નભમાં ન્યારી.

સાજ તેમ સમાજ સજીને ચાલ્યા વંદના ગુહને કરીને;
સઘળા સુભટને યોગ્ય ગણીને ગુહે સન્માન્યા નામ લઇને

ગભરાશો ના, આજ છે મારું મોટું કામ;
સુભટ સરોષ વદ્યા, અમે કરશું કાજ તમામ.

તમારા બળે રામના વળી પ્રતાપે નાથ,
ભરતસૈન્ય હણશું અમે રથ હય સૈનિક સાથ.

પાછી પાની જીવતાં કદી કરીશું ના,
રૂંડમુંડમય ¹ મેદિની સર્વ કરીશું આ.

જોઇ સેના યુદ્ધનાં વિવિધ વગાડ્યાં ઢોલ;
છીંક થઇ ત્યાં શકુનની ડાબી બાજુ અમોલ.

વૃદ્ધે શકુન વિચારતાં કહ્યું, યુદ્ધ નહિ થાય;
મળો ભરતને; રામને મનાવવાને જાય.

ગુહે કહ્યું, સહસા કરી કામ મૂર્ખ પસ્તાય;
ઓળખ્યા વિના ભરતને યુદ્ધે હાનિ જ થાય.

યોદ્ધા રોકો ઘાટને, જાણું ભેદ જઇ;
મિત્રમધ્ય અરિભાવને જાણું ભરત મળી.

સ્વભાવ સુંદર દેખતાં લઇશ સમજી સ્નેહ;
છુપાવ્યા છુપાય ના કદી વેર કે નેહ.

સામગ્રી ઉપહારની ગુહે કરી તૈયાર,
કંદમૂળ ફળ વિહગ ને સુંદર હરણ અપાર.

ભોઇ પાસે પુષ્ટ ને સૂકા મીનતણા
ભારા મંગાવ્યા; થયા માર્ગે શકુન ઘણા.

¹ રૂંડમુંડમય - ઘડ તથા માથાથી ભરેલી

*

24. ભરત તથા ગુહ

દેખી મુનિને કહી નિજનામ કર્યા દૂરથી દંડપ્રણામ;
મુનિએ અર્પી શુભાશિષ એને કહ્યું ભરતને સમજાવી સ્નેહે.

રામમિત્ર જાણી રથત્યાગ કરી ભરત ચાલ્યા સાનુરાગ;
ગુહે ગ્રામ કુળ નામ કહીને કરી વંદના સ્પર્શી મહીને.

દંડવત કર્યા તો ધર્યું ભરતે આલિંગન,
જાણે કે લક્ષ્મણ મળ્યા; એવા પ્રેમમગન.

ભેટયા ભરત ભરી અતિપ્રીત, રુચી સૌને એ સ્નેહની રીત;
ધન્ય ધન્ય ધ્વનિ દેવે કીધા, સ્નેહે વરસાવી સુમનોને દીધાં.

લોકવેદમાં જે નીચ પ્રાણ, કરવું જેના છાયાસ્પર્શે સ્નાન,
એને ભરતે અર્ચ્યું આલિંગન લઈ રોમાંચથી પૂર્ણ તન.

રામ બોલી બગાસું જે ખાય તેની પાસે પાતક ના જાય,
ભેટયા રામ છે ગુહને તો પ્યારે, કર્યો કુળ સાથે પાવન ત્યારે.

પડે કર્મનાશા નદી ગંગે છતાં કોણ ચઢાવે ના અંગે ?
ઊલટું નામ જપી પ્રેમપ્રાણ બન્યા વાલ્મીકિ બ્રહ્મસમાન.

સ્વપચ,² શબર, ખસ યવન જડ પામર કોલકિરાત,
રામ કહી પાવન પરમ થાય જગે વિખ્યાત.

એમાં અચરજ લેશ ના; યુગયુગની એ રીત,
રામે દીધી શ્રેષ્ઠતા જેણે બાંધી પ્રીત.

રામનામ મહિમા કહી દેવો એમ રહ્યા,
સુણી અવધના લોક સૌ સુખી કૃતાર્થ થયા.

*

મળી ભરતને ગુહને સપ્રેમ પૂછ્યા કુશળ સુમંગલ ક્ષેમ;

² સ્વપચ - ચાંડાળ

દેખી ભરતનાં શીલ ને સ્નેહ બન્યો તરત નિષાદ વિદેહ.
 વધ્યો સ્નેહ સંકોચ આનંદ, રહ્યો જોઇ એકીટસે અંગ;
 ધરી ધીરજ કરતાં પ્રણામ બોલ્યો હાથ જોડી અભિરામ.
 પેખી પદને કુશળમૂળ ન્યારાં પામ્યો શાશ્વત કુશળને મારા;
 આપ પ્રભુના પરમ અનુગ્રહથી કોટિ કુળનું મંગલ આજ ક્ષણથી.

સમજી મુજ કુળકૃત્યને પ્રભુમહિમા જોઇ
 જે ન ભજે રઘુનાથપદ વિધિવંચિત સોઇ.

કપટી કાયર કુમતિ કે કુજાતિ લોકબહાર
 વેદવિરોધી મેં કર્યો રામચંદ્રને પ્યાર

રામે મુજને ત્યારથી પોતાનો કીધો,
 ભુવનતણો ભૂષણ કરી લ્હાવ પરમ દીધો,

પ્રેમ વિનયને દેખતાં મળ્યા પછી શત્રુધ્ન;
 રાણીને વંદન કર્યા ગુહે બની કૃતકૃત્ય.

રાણીએ આશિષ ધરી લક્ષ્મણસમ માની,
 સો લાભ વરસ જીવજો જ્ઞાની ને દાની.

પુર નરનારી નીરખતાં ગુહને સુખી થયાં,
 જોઇ જાણે પ્રેમથી લક્ષ્મણને જ રહ્યાં.

બોલ્યાં, લ્હાવ ખરેખરો ગુહે જ છે લીધો,
 આશ્લેષ પરમ એહને રઘુપતિએ દીધો.

મોટાઇ નિજ ભાગ્યની સુણતાવેંત નિષાદ
 મુદિત મને સૌને લઇ ચાલ્યો તજી વિષાદ.

પામીને સંકેતને સેવકે કર્યાં સ્થાન
 ધરમાં વનમાં બાગમાં વૃક્ષ જળાશય પાસ.

*

25. શુંગવેરપુરમાં

શુંગવેરપુર પેખતાં પ્રેમ પરમ પ્રગટયો,
શિથિલ થયાં અગાંગ સૌ, ભાવ થયો અદકો.

નિષાદને ટેકો દઇ ઊભા રહ્યા કેવા,
શરીર ધાર્યું પ્રેમ ને વિનયે હો એવા.

લઇ ભરતે સેનાને સંગ જોઇ જગપાવની શુચિ ગંગ;
રામઘાટને કીધા પ્રણામ હર્ષે જાણે મળી ગયા રામ.

વંદી મુદિત બન્યાં નરનારી વારિ પરબ્રહ્મમય ત્યાં નિહાળી;
કરી મજ્જન માગ્યું કર જોડી, રામપદમાં હો પ્રીત ન થોડી.

કહ્યું ભરતે સુરસરી તારી રેણુ સૌને સુખદ સેવકસુરધેનુ;
હાથ જોડી વર માગું એ જ સીતારામનો સહજ સ્નેહ.

સ્નાન કરી ભરતે અને પામી ગુરુઆદેશ
સ્નાતા માતાને લઇ આવ્યા અન્ય પ્રદેશ.

મુકામ જનતાએ કર્યો એ સ્થળમાં જ્યાં ત્યાં,
વિલંબ લાગ્યો ભરતને સૌને મળતાં ના.

સુરપૂજા પૂરી કરી આજ્ઞાને પામી
કૌશલ્યા પાસે ગયા પ્રેમે બે ભાઈ.

*

ચાંપી ચરણ કહી મધુવાણી ભરતે સઘળી માતાને સન્માની;
સોંપી ભ્રાતને માતની સેવા ચાલ્યા ભરત કટુણામૂર્તિ જેવા.

ચાલ્યા ગુહના હાથે રાખી હાથ, જાણે સાકાર સ્નેહની સાથ;
રામ લક્ષ્મણ સીતા સૂતાં હો સ્થળ બોલ્યા મને કે બતાવો.

શાંતિ નયન ને પ્રાણને આપું, કલેશ કાળજાકેરો કે કાપું;
આંખ અશ્રુથકી ઉભરાઇ, ચિંતા ચિત્તમાં ગુહના છવાઇ.

અશોકછાયામાં કર્યો રામે જ્યાં વિશ્રામ

કર્યા ઇંડવત સાદર ભરતે ત્યાં અભિરામ.

*

કુશકેરી પથારી નિહાળી કરી પ્રેમે પ્રદક્ષિણા ન્યારી;
રામચરણનાં ચિહ્નની રજને જોઈ તરત લગાડી નયને.

સીતાકેરી સોનાની નિશાની, એને સીતાસમી શુચિ જાણી
મૂકી મસ્તકે; આંખ ભરાઈ, ગ્લાનિ અંતરે અધિક છવાઈ.

કહ્યું ગુહને, આ ટીલડી સોનાની સીતાકેરી વિરહવ્યથા માણી
બની નિસ્તેજ શોભાવિહીન જેમ જનતા અયોધ્યાની ક્ષીણ.

પિતા સીતાના જનક છે કેવા, ભોગ યોગમાં સિદ્ધના જેવા,
કોની ઉપમા હું એમને આપું, મહિમા એમનો શબ્દે શેં માપું ?

ભાનુકુળભાનુ શ્વસુર ભૂપાલ ઇન્દ્ર જેમનાં કરતો વખાણ;
પ્રાણનાથ રઘુનાથ છે એના, મહિમા મળતો આશીર્વાદે જેના

પતિને જ ગણે દેવતા સ્ત્રીમાં મણિરૂપ તે
કુશશય્યા સીતાતણી દેખી દિલ ન દ્રવે.

કકળે કે ફાટે નહીં વજ્ર થકીય કઠોર,
કુત્રિમ છતાં સ્નેહનો કરે સદાયે શોર.

લક્ષ્મણ લાલનયોગ્ય છે લઘુ ભાઈ મારો,
થયો નથી, છે ના, થશે એવો ના ન્યારો.

પુરજનપ્રિય ને પિતૃનો લાડકવાયો એ
સીતા-રઘુપતિને સદા પ્રાણથકી પ્રિય છે.

*

મૂર્તિ મૃદ્ધ સુકુમાર સ્વભાવ, જેને તન તાપકેરો અભાવ;
સહે વનમાં વિપત્તિ તે ભાઈ, વજ્રહૃદયને થાય ના કાંઈ.

શીલ રૂપ સુખ ગુણસિંધુ જેવા જન્મી જગને ઉજાળતા કેવા,
રામ પુરજન પરિજન ગુરુને સુખદાયક પિતૃને સહુને.

કરે એમનાં અરિયે વખાણ, વચને મિલને વિનયે આકર્ષે પ્રાણ;
કોટિ શારદા શત કોટિ શેષ ગણી ગુણને શકે નવ લેશ.

સુખસ્વરૂપ રઘુવંશમણિ મંગલ મોદનિધાન
સૂતા દર્ભ બિહાવતાં, વિધિ ગતિ અતિ બળવાન.

રામે જોયું સાંભળ્યું જીવનમાં ના દુઃખ,
સાચવતા નૃપ એમને સમજી જીવનવૃક્ષ.

મણિની સર્પ, નયનતણી પાંપણ રાખે ભાળ
માતા તેમજ રાખતી રાતદિવસ સંભાળ.

હવે વનમાં તે પગપાળા ફરતા, કંદમૂળ ને ફળફૂલ જમતા,
ધિક જનની અમંગલમૂળ બની પ્રાણ પ્રિયતમ પ્રતિફૂળ.

ધિક પાપસિંધુ હું અભાગી રહ્યા ઉત્પાત જેનાથી જાગી;
કર્યો કુળનો કલંક વિધાતા, સાઇરોહી બનાવ્યો કુમાતા.

સુણી સપ્તેમ બોલ્યા નિષાદ, શાને વ્યર્થ કરો છો વિષાદ;
તમે રામને પ્રિય રામ તમને, દોષ દીસે છે વિધિનો જ અમને.

છંદ

પ્રતિફૂળ વિધિની કઠિન કરણી બુદ્ધિ બદલી માતની;
તે રાત પ્રભુ સાદર પ્રશંસા હતા કરતા આપની;
ના પરમપ્રિય શ્રીરામને કોઈ જગતમાં આપ શો;
પરિણામ મંગલ આવશે, સાચે કહું, ધીરજ ધરો.

અંતર્યામી રામ સરળ સપ્તેમ કૃપાયતન,
કરો હવે વિશ્રામ સમજી દઢ કરતાં મન.

*

26. ભરત તથા ભરદ્વાજ મુનિ

સખાવચનથી ધારી ધીર ચાલ્યા ભરત સ્મરી રઘુવીર;
ખબર મળ્યે પુરનાં નરનાર જોવા આવ્યાં સ્થાન રસાળ.

પ્રદક્ષિણા ને કરી પ્રણામ દેવા લાગ્યાં દોષ તમામ
વિધિને કૈકેયીને તેમ જળથી ભરીભરીને નેન.

એક વખણે ભરતસનેહ, અન્ય સ્તવે દશરથનો નેહ;
નિષાદને માને બડભાગ પોતાને અતિ અધમ અભાગ;

કોણ કહે વ્યામોહવિષાદ; મટયો સર્વનો પ્રાણપ્રસાદ.
જાગ્યા જન એમ બધી રાત, ગંગા ઊતર્યા થતાં પ્રભાત;

ગુરુને એક ચઢાવ્યા નાવ, બીજે માત દાખવી ભાવ.
ચાર ઘડીમાં સરિતાપાર થયાં સકળ રાખી સંભાળ.

પ્રાતઃક્રિયા કરી, નમી ગુરુમાતા ચરણે,
આગળ કરી નિષાદગણ, સાથ લઇ સહુને,

ગંગાને ભરતે નમી સીતારામ સ્મરી
માંડયું પંથે ચાલવા પગપાળા જ ફરી.

સેવક અશ્વે બેસવા કહેતા વારંવાર
ભરત વદે ત્યારે, બન્યા રામચંદ્ર ન સવાર.

પગપાળા પંથે ગયા; અશ્વ મને ન ઘટે;
અશ્વ હસ્તિ રથ ના રચ્યા મારેકાજ ખરે.

સેવકધર્મ કઠિન કહ્યો સૌથી આ જગમાં;
મારે શિરભર³ ચાલવું ભરી વ્યથા રગમાં.

દશા ભરતની દેખતાં સુણતાં ને મૃદુ વાણ
મ્હાન બન્યો અતિગ્લાનિથી સેવકગણનો પ્રાણ.

ભરતે ત્રીજા પ્રહરમાં કર્યો પ્રવેશ પ્રયાગ,
સીતારામ કહી કહી ભરી હૃદય અનુરાગ.

*

કમળકળી પર બિંદુઓ હિમનાં ચળકે જેમ

³ શિરભર - ખાલી હાથે ચાલીને

ખુલ્લાં ચરણે ચાલતાં ફોલ્લા ઝળકયા તેમ.

પગપાળા આવ્યા ભરત આખા રસ્તે આજ
એવું સાંભળતાં થયો શોકિત સકળ સમાજ.

સ્નાન કર્યું સૌએ પછી ભરતે કરી પ્રણામ
સ્નાન ત્રિવેણીમાં કરી દ્વિજને દીધું દાન.

શ્યામ-શ્વેત યમુના તથા તરંગ ગંગાતણાં
નિહાળતાં પુલકિત થયાં અંગેઅંગ ઘણાં.

વંદી બોલ્યા, વેદમાં પ્રસિદ્ધ પ્રગટ પ્રભાવ
સકળ કામપ્રદ છે તમે સર્વ તીર્થના રાવ.

ત્યાગીને નિજ ધર્મને ભિક્ષા માગું હું,
આર્ત માનવી જગતમાં કુકર્મ ન કરે શું ?

ઉત્તમ દાની જગતમાં એમ સદા જાણી
સફળ કરે સંતોષતાં યાચકની વાણી.

અર્થધર્મ કે કામરુચિ યાહું ના નિર્વાણ,
જન્મ જન્મ રતિ રામપદ, માગું વર ના આન.

*

જાણે રામ કુટિલ ભલે મુજને ગુરુ સ્વામી દ્રોહી વળી સહુયે,
સીતારામ ચરણરતિ મારી વધે આપના અનુગ્રહે ન્યારી.

મેઘ જીવનભર ભલે વિસરે પાણી માગતાં પથ્થર વરસે,
તોય રટશે ચાતકકેરો પ્રાણ, પ્રેમવૃદ્ધિમાં તેનું કલ્યાણ.

વાઘે કનકકાંતિ તપવાથી તેમ નેહનિયમ નભવાથી
વાઘે ગૌરવ સેવકકેરું, ત્યાં તો બોલી ત્રિવેણી અનેરું.

તમે ભરત છે સજ્જન સાચ, રામચરણે અનુરાગ અગાધ;
વ્યર્થ ઝાનિ કરો નવ લેશ, સૌથી પ્રિય રામને છે હંમેશ.

તન પુલકિત હર્ષે થયું સુણી શબ્દ અનુફળ;

દેવે ધન્ય ભરત કહી વરસાવ્યાં મધુ ફૂલ.

*

ગૃહી તીરથરાજ નિવાસી વની બ્રહ્મચારી ને ઉદાસી
મળી કહેવા લાગ્યા દસ પાંચ, સ્નેહ ભરતનો શુદ્ધ છે સાચ.

સુણતાં રામના ગુણને સપ્રેમ પહોંચ્યા ભરદ્વાજ આશ્રમે એમ;
કર્યા સાષ્ટાંગ ભરતે પ્રણામ, મુનિવર પેખી બન્યા કૃતકામ.

દોડી આપ્યું પ્રેમે આલિંગન, કહ્યાં ભરતને આશીર્વચન;
દેતાં આસન ભરત બેઠા નમતાં અતિસંકોચે મનને દમતાં.

ભરત શીલસંકોચને બોલ્યા મુનિ જોઇ,
વિધિને અતિક્રમી શકે કોદી ના કોઇ.

માતાનાં કરતૂતને સ્મરી ના કરો શોક,
સરસ્વતીએ મતિ હરી; દોષ ધરો ના ફોક.

*

વિદ્વાનોને માન્ય છે લોકવેદ બે જે
વિમળ તમારા યશશકી મહિમા ધરશે તે.

લોક વેદસંમત કહે સૌયે, પિતા રાજ્ય દે જેને પામે તે;
રાજા સત્યવ્રત હતા ભારે; તમને બોલાવી તેમણે ત્યારે
દીધું રાજ્ય જો પ્રેમથી હોત ધર્મસુખનો વહેત તો સ્રોત.

રામ વનવાસ અનર્થનું મૂળ, સુણી સૌને થઇ અતિશૂળ;
એય વિધિવશ સાચે જ માનો, પ્રાણ કૈકેયીનો ભ્રાન્ત જાણો

કરી કુચાલ પસ્તાય છે એ; દોષ અલ્પ તોયે તમને દે
એ તો દુર્જન ઘોર અજ્ઞાની, એને અધમાધમ લેવો જાણી.

રાજ્ય કરત તોપણ નહીં લાગત તમને દોષ;
રામચંદ્રને થાત એ ઘટનાથી સંતોષ.

ભલું કર્યું અતિ ભરત હે, ઉચિત ખરેખર એ જ,
સકલ સુમંગલ મૂળ છે રામચરણનો સ્નેહ.

ધન જીવન ને પ્રાણ છે તે જ તમારે કાજ,
સદભાગી જન કોણ છે તમારા સમો આજ ?

સુણો ભરત, શ્રીરામના મનમાં કોઈ પ્રિય ના તમારાશું જગમાં;
સીતારામ લક્ષ્મણની રાત વીતી કરતાં તમારી જ વાત.

જાણ્યો મર્મ મેં એનો પ્રયાગે, બન્યાં મગ્ન તમારા જ રાગે;
એવો અનુરાગ છે રઘુવરનો જેવો જગતસુખને કાજે જડનો.

એમાં રઘુવીરની ના બડાઈ, પ્રણત કુટુંબપાલક રઘુરાઈ;
મારો મત તો ભરત, છે એ જ, તમે રઘુપતિના સાકાર સ્નેહ.

કલંક જે માનો તમે તે અમને ઉપદેશ;
રામભક્તિ રસસિદ્ધિનો આ છે સમય ગણેશ.

નવલ ચંદ્ર યશ આપનો પ્રસર્યો ચારેકોર,
કદી નષ્ટ ના પામશે, વધશે પ્રતિદિન ઓર

કરશે અનુરાગ ત્રૈલોક્ય કોક⁴, ધરશે રામ રવિ ના એને શોક;
નિશદિન સુખદ થશે સૌને માટે, થશે રાણી રાહુ ના એને કાજે.

યશચંદ્ર પ્રેમામૃતપૂર્ણ દોષમુક્ત સદા છે સંપૂર્ણ;
કરી સુલભ સુધાને ધરાપે તમે રામભક્તો કાજે સાચે.

ભૂપ ભગીરથે સુરસરી આણી જેનું સ્મરણ મંગલમય ભારી;
ગુણ દશરથના વર્ણવાય, કોઈ એવા નથી જગમાંદ્ય.

શીલ સ્નેહવશ એમના પ્રગટ થયા શ્રીરામ,
તૃપ્ત થાય ના એમને જોતાં શિવ કૃતકામ.

તમે યશચંદ્ર કીધો અનૂપ, એમાં રામપ્રણય મૃગરૂપ;
તમે વ્યર્થ કરી રહ્યા ઝ્લાનિ, ડરો દૈન્યથી પારસ પામી.

સુણો ભરત, અસત્ય કહું ના વીતરાગ વસું હું વને આ,

⁴ કોક - ચક્રવાક

મળ્યું સકળ સાધનકેરું ઇળ રામસીતા ને આવ્યા લક્ષ્મણ.

તેનું ઇળ છે દર્શન આ તમારું, ભાગ્ય પરમ પ્રયાગનું મારું;
તમે ધન્ય યશે જગ જીત્યું; વદ્યા મુનિ પ્રેમમગ્ન ના બીજું.

સુણી મુનિનાં વચન સૌ હરખ્યા, દેવો ધન્ય કહી ફૂલ વરસ્યા;
પ્રેમમગ્ન ભરત બન્યા સુણતાં ધન્ય ધન્ય ધ્વનિ પુરે નભમાં.

રોમાંચ, ઉરે રામ ને સીતા, જલભર નેન,
મુનિને પ્રણમીને ભરત બોલ્યા ગદગદ વેણ.

મુનિસમાજ સૌ તીર્થના રાજા તેમ અહીં,
લેતાં સાચા શપથ પણ પાપ અકાજ વળી.

બનાવટ કરીને કશું કથાય સ્થળમાં આ
એના જેવી અધમતા પાપ ન કોઈ હા !

તમે સર્વજ્ઞ જાણો સૌ કાંઈ, રઘુવર વળી અંતર્યામી;
નથી માતાના કર્મનો શોક મને જગનો વળી અફસોસ.

કરે ભયભીત ના પરલોક, પિતામરણનો મુજને ના શોક;
પિતા સુકૃત સુયશથી સોહે, સુત રામ-લક્ષ્મણસમા મોહે.

રામવિરહે ક્ષણિક તન છોડ્યું, એના શોકમાં મને ના જોડું;
રામ લક્ષ્મણ સીતા પગે ચાલે, વનમાં મુનિવેશ ધરીને મ્હાલે.

વલ્કલ, ઇળ ભોજન, શયન બિછાવતાં કુશપાત,
તર નીચે વસતાં સહે શીતોષ્ણ વર્ષા વાત.

એ દુઃખદાહથકી જલે છાતી નિત મારી,
ક્ષુધા લેશ ના લાગતી, નીંદ ગઈ સારી.

એ કુરોગનું ઔષધ કયાંય નથી જગમાં,
શોધવા છતાં ના મળ્યું મને દિગેદિગમાં.

કુમત માતનો પાપનું મૂળ સુથાર ખરે,

મુજ હિતશસ્ત્ર કરી કર્યું કલહ કુમંત્ર અરે.

ચૌદ વર્ષની અવધિનો કઠિન કુમંત્ર ભણી
દાટી દીધું યંત્ર એ અંતે ભૂમિમહીં.

મારે માટે એહણે સજ્યો અમંગલ સાજ,
છિન્નભિન્ન જગને કરી વિનષ્ટ કીધું આજ.

કુયોગ મટશે રામના પાછા ફરતાં એ,
મહિમા વધશે અવધનો; ઉપાય અન્ય ન છે.

ભરતશબ્દને સાંભળી મુનિ પામ્યા સુખને,
પ્રશંસા કરી એમની સૌએ મુક્તમને.

બોલ્યા મુનિ, શોકિત હવે વિશેષ ના બનશો,
દર્શન પામી રામનું પીડામુક્ત થશો.

પ્રબોધ કરતાં મુનિ વદ્યા, અતિથિ બનો પ્યારા,
કંદમૂળ ફળફૂલને ગ્રહણ કરો ન્યારાં.

મુનિના શબ્દોને સુણી ભરતને થયો શોક,
ગૌરવયુક્ત ગણી છતાં વદ્યા સજી સંકોચ.

ધરવો આદેશ શિર પર તમારો ધર્મ પરમ એ નાથ અમારો;
ગમી મુનિવરને ભરતની વાણી શુચિ શિષ્યોને લીધા બોલાવી.

કહ્યું ભરતનું આતિથ્ય કરવા કંદમૂળ ને ફળફૂલ ધરવા;
ગયા પ્રમુદિત મનથી એ સઘળા, લાગ્યા કર્તવ્યને પ્રેમે કરવા.

મુનિએ કીધો પાછળથી વિચાર અતિથિ મોટા છે મહિમા અપાર
જેવા દેવ પૂજા તેવી હોય, આપે અભિપ્રાય એવો સૌ કોય.

રિદ્ધિ અભિમાદિ સિદ્ધિઓ આવી, મુનિએ પરિચારિકાશી બોલાવી.

રામવિરહ વ્યાકુળ ભરત સાનુજ સહિત સમાજ,
આતિથ્યથકી શ્રમ હરો, વદ્યા મુદિત મુનિરાજ.

*

27. ભરદ્વાજ મુનિનું આતિથ્ય

રિદ્ધિસિદ્ધિ શિર ધરી મુનિવરની આજ્ઞા
કહેવા માંડી પ્રેમથી પરસ્પર કૃતાર્થા.

અનુપમ અતિથિ ભરત છે સાચે, સુખી એમને કરવા છાજે;
રચ્યાં સરસ નિવાસનાં સ્થાન જેને જોઇ લજાય વિમાન.

ભોગવૈભવ સામગ્રી સરજી જેની દેવો કરે લેવા મરજી;
દાસદાસી દેખાયાં તૈયાર કરવા સેવાને સ્નેહ અપાર.

સ્વર્ગે સ્વપ્ને જોઇ ના શકાય થયું ઐશ્વર્ય એવું તૈયાર;
સૌને પ્રથમ તો રુચિ અનુસાર દીધાં સ્થાન રહેવાને રસાળ.

પરિવાર સહિત ભરતને સ્થાન પછી દીધું;
ઋષિએ એવું ભરતની અનુમતિથી કીધું.

તપપ્રભાવથી મુનિવરે વૈભવ રચ્યો રસાળ,
લોકપાલના લોક ત્યાં લાગ્યા તુચ્છ અસાર.

સુખસામગ્રી વર્ણવી વાણીથી ન શકાય,
જ્ઞાનીજન પણ વિરતિને જોતાં વિસરી જાય.

આસન શયન સુવસન વિતાન, વનવાટિકા વિહંગ પશુ આન,
સુરભિ ફૂલ ફળ અમૃત સમાન, વિવિધ જલાશય વિવિધ વિધાન;

ખાનપાન શુચિ અમૃત જેમ દેખી મોહે જન ના કેમ,
કામધેનુ સુરતરુ સૌ પાસ, શયી ઇન્દ્ર લલચાચે ખાસ.

ઋતુ વસંતનો પવન રસાળ, ચાર પદાર્થ સુલભ તે કાળ;
ચંદનમાળા વનિતાભોગ દેખી પામ્યા વિસ્મય લોક.

સંપદ ચકવી ભરત ને ચકવાક એ રાત
આશ્રમ પીજરમાં રહ્યાં કરતા લેશ ન વાત.

ભરતે સ્પર્શ કર્યો નહીં ભોગોતણો જરાય,
મુનિઆજ્ઞા હોવા છતાં મોહ થયો ન કદાચ.

*

28. ઇન્દ્રને ઉપદેશ

તીર્થરાજ મજ્જન કરી મુનિને કરી પ્રણામ
આશીર્વાદ લઇ કહી ભરતે મીઠી વાણ.

માર્ગકુશળ બહુ ભોમિયા સાથ પછી લીધા,
ચિત્રકૂટ માર્ગે વધ્યા, પગપાળા સીધા.

ગુહના હાથે રાખ્યો હાથ, સ્નેહ જેમ હો તનની સાથ;
નવ પદત્રાણ, શિરે નવ છાંય; ધર્મ નિયમ વ્રત જીવનમાંદ્ય.

સીતારામ અનુજની કથા ગુહથી સુણતાં વિસરી વ્યથા.

રામવાસ સ્થળ દેખી વૃક્ષ પ્રેમ પ્રગટતો પ્રાણે ખૂબ;
દેવ વરસતા જોઇ ફૂલ, માર્ગ થતો મૂઢ મંગલમૂળ.

વાદળ કરતાં છાંયને, પવન સુખદ શુભ વાય;
રામપ્રયાણથકી સુખદ વિશેષ મારગ થાય.

જીવ પથે જડચેતન જે થયા પરમપદ લાયક તે
પામ્યા જે પ્રભુદર્શનને પ્રભુએ પેખ્યા કે જેને;

પરંતુ દર્શન ભરતતણું પુષ્યપ્રદાયક બન્યું ઘણું;
દર્શનથી ભવરોગ ટળ્યો, પરમપદતણો લ્હાવ મળ્યો.

રામને જ મનમાં સ્મરતા વાત ભરતકાજે સત આ;
કહે રામ જે એક જ વાર તે બનતા તારક તરનાર.

ભરત રામના પ્રિય લઘુ ભ્રાત, બને કેમ ના મંગલ વાત;
કહેતા સિદ્ધ સાધુ મુનિ એમ દેખી ભરત મુદિતની જેમ.

પ્રભાવથી ઇન્દ્ર થયો ખિન્ન, શુભ ને અશુભ ઉભય છે જીવ;
ગુરુને કહ્યું કરો સુઉપાય ભરત રામની ભેટ ન થાય.

રામ સ્નેહસંકોચવશ, ભરત સિંધુ શુચિ પ્રેમ;
બની વાત બગડે નહીં ઉપાય શોધો એમ.

શબ્દ સાંભળી ઇન્દ્રના હસ્યા બૃહસ્પતિ લેશ,
વદ્યા, રામના ભક્તથી માયા ડરે હંમેશ.

પ્રથમ જાણતાં રામની મરજી કશુંક કર્યું,
કુચાલ કરવાથી હવે કરશો અહિત ઘણું.

પોતાનો અપરાધ ના રામ લક્ષમાં લે,
ભક્તોના અપરાધને સહી શકે ના એ.

લોકવેદમાં એ બધો પ્રસિદ્ધ છે ઇતિહાસ,
દુર્વાસા મુનિ સમજતા એનો મહિમા ખાસ.

ભરત બરાબર રામના પ્રેમી કોણ જ અન્ય,
જપે જગત શ્રીરામને રામ એમને ધન્ય.

રામભક્તનો એટલે વિરોધ ના કરશો,
નહિ તો અપયશ શોકને સદાકાજ વરશો.

સેવકને રઘુનાથ એ સૌથી પ્રિય માને,
વિરોધ સેવકનો થતાં નિજ વિરોધ જાણે.
સેવકની સેવાથકી મુદિત બને પ્રાણે.

સમાન રાખે રાગ ન રોષ, પુણ્ય-પાપ ગુણ ગ્રહે ન દોષ;
કર્મપ્રધાન વિશ્વને કર્યું, ફળ કર્મ મુજબ સહુને મળ્યું.

કરે તોય સમ વિષમ વિહાર ભક્ત-અભક્ત હૃદય અનુસાર,
અગુન અલેપ અમાન એકરસ રામ થયા સાકાર પ્રેમવશ.

રામ કૃપા સેવક પર કરે, સેવકભાવ હૃદયમાં ધરે;
કુટિલતા તજી જાણી એમ કરો ભરત પદપંકજ પ્રેમ.

રામભક્ત પરહિતનિરત, પરદુઃખ દુઃખી દયાળ,

ભક્તશિરોમણિ ભરત તો; ડરો નહીં સુરપાલ.

સુરહિતકારી પ્રભુ ખરે સત્યપ્રતિજ્ઞ ગણાય,
ભરત રામઆદેશને અનુસરતા જ મનાય.

સ્વાર્થવશ વિકળ થાવ છો વ્યર્થ સુરેશ, તમે,
એમાં દોષ ન ભરતનો; મોહ થયો તમને.

સુણતાં સુરગુરુકેરી વાણ ગ્લાનિ મટી હરખાયો પ્રાણ;
વરસી સુમન સુખે સુરરાય સ્તવવા લાગ્યા ભરત સ્વભાવ.

ચાલ્યા જતા માર્ગમાં એમ, વખાણતા મુનિસિદ્ધ સપ્રેમ;
રામ કહીને લેતા શ્વાસ પ્રેમ પ્રસારીને ચોપાસ.

દ્રવતા શબ્દ સુણી પાષાણ, કુલિશતણો પીગળતો પ્રાણ;
પુરજનનો પણ પ્રભુપ્રતિ પ્રેમ વર્ણવી શકે કોઈ કેમ ?

વચ્ચે કરતાં એક મુકામ, ભરત સ્મરી સૌ સાથે રામ,
યમુનાતટ પર શુચિ આવ્યા, જોતાં જળ અશ્રુ છવાયાં.

રામવર્ણના વારિને પેખી સહિત સમાજ
વિરહસિંધુમાં ડૂબતા ચઢ્યા વિવેકજહાજ.

નિજગુણ સહિત રામ ગુણગાન સુણતાં, સ્મરતાં રામ મહાન,
જતા ભરત મુનિ આશ્રમધામ તીર્થે કરતાં સ્નાન પ્રણામ.

મનથી બસ વર માગે એક, સીતારામ પદકમળ સ્નેહ;
વનવાસી ને કોલકિરાત વાનપ્રસ્થ યતિ મળતા વાટ;

સૌને કરતાં પ્રેમપ્રણામ રઘુપતિની જ પૂછતા વાટ;
સુણતાં વનની કથા કરાળ અંતર બનતું આર્ત અપાર.

ચાલ્યા બીજે દિન સ્મરી સવારમાં રઘુનાથ,
રામમિલનની લાલસા સાથે સૌની સાથ.

*

29. લક્ષ્મણ તથા રામનો પ્રતિભાવ

શુભ શકુનો સૌને થયા સુખદ બાહુ ને આંખ
ફરક્યાં; હર્ષિત ભરતની સાથે થયો સમાજ.

રામમિલનથી દુઃખનો દાવાનળ મટશે,
કરતાં સર્વ મનોરથો, કલેશ સકળ હઠશે.

શિથિલ અંગ, પગ પંથમાં ડગમગતા કેવા,
સ્નેહસુરાથી મસ્ત સૌ, વદે વિકળ જેવાં.

ગુહે બતાવ્યો તે સમે શૈલશિરોમણિ શાંત,
સમીપ સરિતા, જ્યાં રહ્યા રામ બનીને કલાંત.

પર્વતને પેખી કર્યા સૌએ દંડ પ્રણામ
બોલી જયજય જાનકી જીવનધન શ્રીરામ.

ફરી અવધમાં આવતા જાણે રઘુવર હોય
જાણી એવું પ્રેમમાં મગ્ન બન્યા સૌ કોય.

ભરતસ્નેહ તે સમયનો કહી શકે ના શેષ;
અહં મમ મલિનને મળે બ્રહ્મસુખ નહીં લેશ
કવિકાજે પણ એમ છે વર્ણન અગમ હંમેશ.

*

રઘુવરપ્રેમ શિથિલ બધા બે જ કોશ ચાલ્યા,
જળસ્થળ દેખીને રહ્યા રાતે પથ ન્યારા.

જોયું સીતાએ સ્વપ્નને ત્યારે, આવ્યા ભરત સૌ સાથ અત્યારે;
પ્રભુવિરહનો તનમાં છે તાપ, સૌ છે દીન, દુઃખી ને ઉદાસ.

અન્ય સ્વરૂપે સાસુને જોઈ, હતી શાંત-પ્રસન્ન ન કોઈ;
સુણી ઉભરાયા રામનાં લોચન, બન્યા શોકિત શોકવિમોચન.

બોલ્યા લક્ષ્મણ સ્વપ્ન ના સારું, લાગે કઠિન સમાચારવાણું;
કર્યું લક્ષ્મણ સાથે પછી સ્નાન, પૂજી શિવ કર્યું સાધુ સન્માન.

છંદ

મુનિદેવને વંદી વિરાજ્યા રામ ઉત્તરમુખ કરી,
 નભમાં છવાઇ ધૂળ ત્યારે વિહંગો વ્યાકુળ બની
 પ્રભુના નિવાસ તરફ જતાં, આશ્ચર્ય એ નીરખી થયું,
 કોળીકિરાતે ભરતનું આગમન તે સમયે કહ્યું

મન પ્રમોદ તન પુલકિત સુણી સુમંગલ વેણ;
 સ્નેહજલે ભીનાં થયાં શરદકમળશાં નેન.

કરવા રઘુપતિ લાગ્યા વિચાર, સેના ચતુરંગિણી ને અપાર
 આવે ભરત લઇ અહીં શાને; વ્યાપી વ્યગ્રતા એમના પ્રાણે.

એક તરફ પિતાનું વચન, સામે ભરત સંકોચસદન;
 સમજ્યા ભરતનો મનમાં સ્વભાવ, સ્થિરતાસ્થાનનો લાગ્યો અભાવ

કર્ત્યુ રામે સમાધાન ત્યારે, સાધુ ભરત છે વિદ્વાન ભારે;
 ક્ષોભ રામના હૃદયે નિહાળી બોલ્યા લક્ષ્મણ નીતિની વાણી.

પૂછ્યા વગર કહી રહ્યો કાંઇ, તમે સર્વજ્ઞશ્રેષ્ઠ ગોસાંઇ;
 કરે ધૃષ્ટતા સમયે દાસ કહે ધૃષ્ટતા તેને ના ખાસ.

આપ સુહૃદ ને સરળ છો શીલ સ્નેહનિધાન;
 સૌને પ્રીતિ પ્રતિતીથી સમજો આપ સમાન.

વિષયી જીવ પામી પ્રભુતાને મૂઠ મોહિત બનતો પરાણે;
 ભરત નીતિપરાયણ સાચે સાધુ પ્રભુપદપ્રેમી સૌ જાણે.

રામપદને આજે પામી રહ્યો ધર્મની સીમા વટાવી;
 તમને વનમાં એકાકી માની કુટિલ મૂર્ખ કુઅવસર જાણી

કરી કુવિચારે સજ્જ સમાજ આવ્યો બંધુ સાથે છોડી લાજ
 કરવા રાજ્ય નિષ્કંટક આખું ધારી કુટિલતાને, સાચું ભાખું.

હોય કપટ ના અંતરે એના લાવે રથ હસ્તિ તો સાથે શેના;
 દોષ ભરતને કેમ દેવાય, પામી રાજ પાગલ સહુ થાય.

શશિ ગુરુસ્ત્રીગામી થયો, નહુષ ચઢ્યો દ્વિજપીઠ;

લોકવેદથી વિમુખ ને કોણ વેનશો નીચ ?

સહસ્રબાહુ ત્રિશંકુ ને ઇન્દ્ર સમાન અનેક
કલંકિત બન્યા રાજ્યના મદનો માણી કેફ.

ભરતે યોગ્ય જ છે કર્યું, ઋણને ને રિપુને
કદી શેષ ના રાખવાં મને તેમ કમને.

ભરતે એકલા તમને જાણી કર્યો અનાદર દુર્બળ માની;
સમરે રામના મુખને નિહાળી એને ભૂલ સમજાશે ભારી.

એવું કહેતાં નીતિરસ ભૂલી વીરરસથી રહ્યા એ ફૂલી;
વંદી પ્રભુને ચરણરજ ધારી, વદ્યા સત્ય સહજ વીર્યવાણી.

મારું કથન ના અનુચિત માનો, ત્રાસ ભરતનો અલ્પ ના જાણો;
મન ક્યાં સુધી મારી સહાય, તમે સાથે કર ચાપ સોહાય.

રઘુકુળ, ક્ષત્રિય જન્મ ને દાસ રામનો હું;
માર્યે મસ્તક પર ચઢે, નીચ ધૂળથી શું ?

*

હાથ જોડીને આજ્ઞાને માગી, સૂતો વીરરસ રહ્યો જાગી;
જટા બાંધી કમરે ભાથું ધારી, બોલ્યા લક્ષ્મણ ધનુષ્યને તાણી,

આજે રામસેવક યશ પામું, શિક્ષા સંગ્રામે ભરતને આપું,
ફળ રામઅનાદર કેરું બંને બંધુ છો પામે અનેરું.

થયો એકત્ર સકળ સમાજ, ક્રોધ પાછલો ઠાલવું આજ;
હસ્તિમંડળને મૃગરાજ પકડે તેતરને જેમ બાજ,

પકડું ભરતને સમરે તેમ સેનાસહિત સંહારું સપ્રેમ;
કરશે મદદ શકંર પણ આવી તોયે સમરમાં શકશે ના ફાવી.

શપથ ક્રોધભર સાંભળી લક્ષ્મણના સઘળા
લોકપાલ નાસી જવા લાગ્યા ભીતિભર્યાં.

ભયમાં ડૂબ્યું જગ, થઈ ત્યાં તો નભવાણી,

લક્ષ્મણ, પ્રભાવને પરમ કોણ શકે જાણી ?

પરંતુ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરતાં થાય
સંસારમહીં કર્મ તે શુભ સર્વત્ર ગણાય.

વિચાર્યા વિના જે કરી પાછળથી પસ્તાય
સમજદાર તે વેદમાં વિદ્વાને ન મનાય.

દૈવી વાણીને સુણી લક્ષ્મણ શાંત થયા
રામે ત્યારે નીતિનાં વચનો સરસ કહ્યાં.

કઠિન રાજમદ, સાધુની સભા નથી સેવી
તે રાજાની બુદ્ધિને કરે ભ્રમિત જેવી.

ઉત્તમ પુરુષ ભરતસમા નિહાળ્યા સુણ્યા ના
બ્રહ્માની સૃષ્ટિમહીં કયાંય ખરે મેં આ.

વિધિ હરિહરપદ પામતાં પ્રમત્ત ભરત ન થાય,
કાંજી બિંદુથકી તૂટી ક્ષીરસમુદ્ર ન જાય.

*

તિમિર તરુણ રવિને છો ગળે, ગગન સમાઇ મેઘે મળે;
અગસ્ત્ય ગોપાદ જલમાં મરે, ધરતી સહજ ક્ષમા પરહરે;

મશક ફૂંકથી મેરુચ ચળે; ભરત તોય શુચિ ઉત્તમ ખરે,
રાજ્ય મદે ન પ્રભાવિત થાય, કહું શપથ સાથે મનમાંઘ.

સગુણ દૂધ અવગુણ જળસાથ રચે જગતને જગના નાથ;
ભરત હંસ રવિવંશ તડાગ, જન્મી કર્યા ગુણદોષ વિભાગ.

ગ્રહતાં ગુણને અવગુણ તજી, ભરતે યશથી જગને સજી,
અજવાબ્યું જીવન સપ્રેમ, વદ્યા રામ પ્રેમમગન જેમ.

રઘુવરની વાણી સુણી, પેખી ભરત પ્રતિ પ્રેમ,
કૃપાનિધાન ન રામશા, વદ્યા દેવતા એમ.

*

ભરતતણો જો જન્મ આ જગમાં થાત નહીં,
ધર્મધુરાને હોત તો કોણે કહો વહી ?

કવિકુળ અગમ ભરત ગુણ વાત જાણે એક પૂર્ણ રઘુનાથ.

સુરવચન સુણી સીતારામ લક્ષ્મણ પામ્યા સુખ અભિરામ;
મંદાકિની નદીમાં સ્નાન ભરતે કર્યું ધરી પ્રભુધ્યાન.

*

30. ચિત્રકૂટમાં રામદર્શન

નદીપાસ રાખી સૌ લોક, માગી ગુરુજન સચિવ નિયોગ,
ભરત નિષાદ ભ્રાતની સાથ ચાલ્યા જ્યાં સીતા રઘુનાથ

કરતાં માતકુકર્મ વિચાર, અનુભવતાં સંકોચ અપાર,
રહ્યા કુતર્ક અનેક કરી, રઘુવર મુજને મળશે ફરી ?

સીતા લક્ષ્મણ ને શ્રીરામ હરખાશે સુણતાં મુજ નામ ?
જશે સ્થાન છોડીને કયાંય તિરસ્કાર સાથે મનમાંહ્ય ?

માતસાથ સંમત ગણી કહેશે કશુંક મને;
ક્ષમા કરી અઘ અવગુણો વદશે પ્રેમપણે.

મલિન ગણી મુજને તજે આપે કે સન્માન,
રામપાદુકાના વિના મારે શરણ ન આન.

ઉત્તમ સ્વામી રામ તો, દોષ બધો મારો,
મહિમા રઘુપતિ પ્રેમનો જાણે સૌ ન્યારો.

યશભાજન તો ચાતક મીન, નેમ પ્રેમ નિજ નિપુણ નવીન;
એમ વિચારી ચાલ્યા જાય, શિથિલ સ્નેહથી અંગો થાય.

ધીરજ ધુરા ધરીને વધે માર્ગે રટતા રઘુવર બધે;
દશા એમની અદભુત હતી જળમાં જ્યમ જળઅલિની થતી.

સ્નેહ નિહાળી ભરતનો મધુરો વળી વિષાદ

રોમાંચિત બનતાં બન્યો તરત વિદેહ નિષાદ.

મંગલ શકુન વિચારતાં બોલ્યો સહજ નિષાદ,
મટશે શોક, હરખ થશે, પણ પરિણામ વિષાદ.

સેવકના શબ્દો બધા સાચા એ જાણ્યા,
આશ્રમ પાસે ભરત ને હર્ષથકી આવ્યા.

પેખી વન ને શૈલ રસાળ ભરત મન થયું મુદિત અપાર
ક્ષુધાર્ત જાણે મળતાં અન્ન બની ગયો જોઇને ધન્ય.

પ્રજા ત્રસ્ત જે પ્રકાર સારી ત્રિવિધ તાપપીડિત ગ્રહ ભારી
સુખમય મળતાં સુરાજ થાય, ભરતની મટી તેમજ લ્હાય.

વને સજ્યો સંપત્તિ સાજ સજે પ્રજા જ્યમ મળ્યે સુરાજ;
વિપિન સુહાવન પાવન દેશ, સચિવ વિરાગ વિવેક નરેશ.

ભટ યમ પાટનગર ને શૈલ, શાંતિ સુમતિ રાણી રસરેલ;
રાજા સકળ અંગસંપન્ન રામાશ્રયથી સુખી અનંત.

જીતી મોહ નરેશ દલ વિવેકરૂપ ભૂપાલ
કરતો રાજ્ય અકંટક; સુખ શ્રી પુરે સુકાલ.

*

વનમાં મુનિના વાસ અનેક જેમ ગ્રામપુર અદભુત છેક;
વિપુલ વિચિત્ર વિહગ પશુ તેમ વસતાં વિવિધ પ્રજાની જેમ.

ગેંડા, કરિ, હરિ, વાઘ વરાહ, ભેંસ બળદ રાજાનો સાજ,
વિચરે વેર તજીને સંગ, જાણે તે જ સૈન્ય ચતુરંગ.

ગાજે હસ્તિ ઝરણ મધુ ઝરે, ડંકા નિશાન જ્યમ સૌ સ્થળે;
ચક-ચકોર ચાતક શુકપિક બોલે હંસગણ મુદિત ચિત્ત.

અલિગણ ગૂંજે નાચે મોર, મંગલ સુરાજમાં સૌ કોર;
વેલવિટપ તૃણ સફળ સફૂલ, સહુ સમાજ મુદ મંગલમૂળ.

રામશૈલ દેખી થયો ભરતહૃદયમાં પ્રેમ,

તપફળ પામીને બને સુખી તપસ્વી જેમ.

*

ગુહ દોડી, ઊંચે ચઢી, ભુજા ઉઠાવી તેમ
બોલ્યો, જાંબુ તમાલ આ આમ્ર પીપળો દેવ !

સોહે એ વૃક્ષોમહીં વટનું વૃક્ષ વિશાળ,
જોઇ મન મોહિત બને દીસે એવું રસાળ.

નીલ સઘન પલ્લવ ફળ લાલ, શીતળ છાંય સુખદ સહુ કાળ.

તિમિરતેજની વિધિએ રાશી કરી રચી સુંદર સુષમા શી !
સરિતાસમીપ તરુવર એ, રામકુટિર ત્યાં અનુપમ છે.

તુલસીતરુ ત્યાં બહુ સોહાય, જોતાંવેત જ મન મોહાય;
સીતા અનુજે કર્યાં સપ્તેમ જળ સીંચી રાખીને નેમ.

વટવૃક્ષતણી છાંયમાં કરી વેદિકા એક
સીતાએ નિજ કરથકી ભાવ ભરીને છેક.

ત્યાં બેસી મુનિગણ સહિત સીતારામ સુજાણ
સુણે કથા ઇતિહાસ નિત આગમ નિગમ પુરાણ.

વૃક્ષ વિલોકી ભરતનાં લોચન ઉભરાયાં;
પ્રણામ કરતાં વનમહીં ભ્રાત ઉભય ચાલ્યાં.

વર્ણન સ્નેહતણું કરી સરસ્વતી ન શકે,
સાધારણ કવિબુદ્ધિ તો ક્યાંથી લેશ ટકે ?

*

હરખ્યા મળ્યે રામપદચિહ્ન જેમ પામતાં પારસ દીન;
રજ શિર ધરી નયન ઉર તેમ, પામ્યા સુખ રામમિલન જેમ.

દેખી ગતિને અકથ અતીવ પ્રેમમગ્ન મૃગ ખગ જડ જીવ;
સ્નેહવિવશ પથ ભૂલ્યો ગુહ, સુર પથ ધરતાં વરસ્યાં ફૂલ.

સાધકસિદ્ધ પેખતાં પ્રેમ વખાણવા લાગ્યા સપ્તેમ;
ભાવ ભરતનો હોત ન તો પરમ પ્રેરણા પામત કો ?

જડને ચેતન ને કરત ચેતનને જડ કો,
ભરતપ્રેમ ના હોત તો સાર ન હોત કશો.

પ્રેમામૃત, મંદર વિરહ, ભરત પયોધિ ગભીર,
મથી કર્યુ સુર સાધુ હિત કૃપાસિંધુ રઘુવીર.

*

ભરતે જોયો આખરે પ્રભુઆશ્રમ સુપવિત્ર
સકળ સુમંગલ સદનશો કલેશો થકી અતીત.

પ્રવેશ કરતાંવેત ત્યાં મટયાં દુઃખ ને દાહ,
યોગીની પરમાર્થની તૃપ્તિ પામી ચાહ.

ભરતે લક્ષ્મણને પુનિત પ્રભુ પાસે જોયા
ઉત્તર કાંઈ આપતા; દેખીને મોહ્યા.

શીશ જટા, કટિ પર હતાં મુનિનાં વસ્ત્ર વળી,
ઊભેલા ભાથું તથા ધનુષ્ય બાણ ધરી.

વેદી પર મુનિનો હતો સાધુતણો સમુદાય,
સીતા સાથે શોભતા દિવ્ય પરમ રઘુરાય.

વલ્કલ વસ્ત્ર જટા વળી શરીર સુંદર શ્યામ;
રતિ અંગ જાણે ઉભય મુનિવેશે અભિરામ.

ફેરવતાં ધનુબાણને કરકમળથકી રામ,
સ્મિતથી ઉરના તાપને હરતાં દે આરામ.

મંગલ મુનિમંડળમહીં સીતા ને રઘુચંદ,
જ્ઞાનસભામાં જેમ હો ભક્તિ સચ્ચિદાનંદ.

સાનુજ સખા સમેત મગન મન વિસર્યા હર્ષશોક સુખદુઃખ ગણ;
રક્ષો નાથ વદી સપ્રેમ ભૂતલ પડયા દંડની જેમ.

સુણ્યો લક્ષ્મણે સ્વર પ્રેમાળ, જોયા ભરત તરત સ્નેહાળ;
બંધુસ્નેહ એક તરફ ઓર, બીજે રઘુપતિ સેવા જોર.

મળી શકે ના શકે તજી, મન જે ભાવ રહેલ ભજી
સુકવિ વર્ણવી શકે ન તે; સેવામાં જ રહ્યાં રત એ.

શીશ નમાવી તોપણ કહ્યું, ભાવે ભરતાં અંતર ઘણું
ભરત કરે છે આજ પ્રણામ; સુણતાં ઊઠયા સત્વર રામ.

ક્યાંક વસ્ત્ર ભાથું પડયું ક્યાંક ધનુષ ને બાણ;
ચાંપ્યા હૃદયે ભરતને રામે કૃપાનિધાન.
ભરત-રામના મિલનથી સર્વે ભૂલ્યાં ભાન.

*

મેળાપ તથા પ્રેમનું વર્ણન કોણ કરે;
મનવાણી ને કર્મથી અગમ્ય કવિકુળને.

પરમપ્રેમથી પૂર્ણ એ બન્યા બેય ભાઈ,
અહંકાર મન બુદ્ધિ ના ચિત્ત રહ્યું કાંઈ.

કોણ પ્રેમ એ પ્રગટ કરે; કવિબુદ્ધિ છાયા અનુસરે;
કવિને અર્થતણું બળ સાચ, તાલ મુજબ નટ નાચે નાચ.

રામ-ભરતનો સ્નેહ અપાર, વિધિ હરિહર ના પામે પાર;
ક્રમતિ કહું તે કેમ કરી; રહે ના ગાડર⁵ રાગ ધરી.

મિલન ભરત ને રામતણું દેખી અંતર વ્યગ્ર ઘણું
થયું દેવનું પણ ગુરુએ કહેવાથી શાંત થયા તે.

મળ્યા સપ્રેમ નિષાદ ને રિપુસૂદનને રામ;
લક્ષ્મણને ભેટયા ભરત પેખી પ્રેમપ્રણામ.

લક્ષ્મણ પણ શત્રુઘ્ન ને ગુહને પછી મળ્યા;
મુનિને બંને બંધુએ નમ્ર પ્રણામ કર્યાં.

અનુજ સાથ ભરતે નમી ઉમંગમાં આવી
સીતાની પદધૂલિને મસ્તક પર ધારી.

⁵ ગાડર - તળાવાદિમાં થતું મુંજના જેવું ઘાસ

સીતાએ એ ઉભયને કરકમળે સ્પર્શી
સ્નેહમગ્ન મનથી પુનિત શુભાશિષ અર્પી.

સાનુકૂળ સર્વેપણે સીતાને ભાળી
ભરત અશોક બની ગયા મિથ્યા ભય મારી.

કોઈ કશું કહે નહીં, કોઈ ના પૂછે,
પ્રેમપૂર્ણ ગતિરહિત મન ચઢયા કયાંક ઊંચે.

એ વખતે ધીરજ ધરી જોડી હાથ નિષાદ
કહેવા લાગ્યો સ્નેહથી પ્રણમી તજી વિષાદ.

વશિષ્ઠ મુનિની સાથ સૌ માત તથા પુરલોગ
સેનાપતિ સેવક સચિવ આવ્યાં વિકળ વિયોગ.

સીતાને શત્રુધ્વને સોંપી શીલનિધાન
ગુરુ આગમન સુણી તરત ધર્મધુરંધર રામ

દીનબંધુએ અનુજ સહ પહોંચી કર્યા પ્રણામ;
મુનિએ આલિંગી કર્યા બંનેને કૃતકામ.

*

પુલકિત ગુહે કહી નિજ નામ કર્યા દૂરથી દંડપ્રણામ;
રામસખા સમજી મુનિ મળ્યા, ધરતી પર પથરાયા ઘણા
સમેટતા હો જેમ સપ્રેમ સ્નેહને; થયું સૌને એમ.

રઘુપતિ ભક્તિ સુમંગલ મૂળ વખાણતાં સુર વરસ્યા ફૂલ;
ગુહસમ કોણ જગતમાં નીચ, મહાન સૌથી ખરે વસિષ્ઠ.

લક્ષ્મણથી વધુ માનતાં ભેટયા પણ મુનિરાય,
સીતાપતિના ભજનનો પ્રગટ પ્રતાપ પ્રભાવ.

*

૩૧. સૌનો મેળાપ

જાણી વ્યથિત બધાને રામે કરુણાસાગર શ્રીભગવાને

જેના મનમાં હતો ભાવ જેવો તેને સંતોષ આપ્યો એવો.

મળી સાનુજ સૌને ક્ષણમાં હર્યા દાહ ને દુઃખડાં સઘળાં;
એનો વિસ્મય ના રામને માટે, કોટિ ઘટમાં સૂરજછાયા ભાસે.

મળી કેવટને સાનુરાગ પુરજન લાગ્યા પ્રશંસવા ભાગ્ય;
રામે માતાઓને દુઃખી ભાળી, લતાપંક્તિ જાણે હિમે બાળી.

મળ્યા પ્રથમ કૈકેયીને રામ, ભાવે માતને કરી નિષ્કામ;
પડી ચરણે કરીને પ્રબોધ દીધો વિધિ કાળ કર્મને દોષ.

મળ્યા રામ સૌ માતને દઇ પ્રબોધ પરિતોષ;
માત, ઇશ આધીન જગ, કોઇનો ના દોષ.

અરુંધતી ને વિપ્રસ્ત્રી ચરણે કર્યા પ્રણામ,
ગંગા ગૌરીસમ કર્યું સર્વતણું સન્માન.

દેખી બંને બંધુનો એવો શુભ વ્યવહાર
આશીર્વાદ દઇ વદી નારી મધુરી વાણ.

બંને બંધુ મળ્યા સુમિત્રાને પામ્યા દીન જાણે સંપદાને;
પડ્યા પ્રેમે કૌશલ્યાના પદમાં, પ્રેમ વ્યાપ્યો ત્યારે સૌની રગમાં.

આપ્યું માતે મધુર આલિંગન, પ્રેમાશ્રુથી ભરાયાં નયન;
કેમ કહેવાય હર્ષ વિષાદ એ અવસરનો જ્યમ મૂકથી સ્વાદ.

કરી પ્રાર્થના ગુરુવરને રામે મળી લક્ષ્મણ સાથે કૌશલ્યાને,
આજ્ઞા પામી વસિષ્ઠની સર્વે એથી ઊતર્યા દેખી શુચિ સ્થળને.

દ્વિજ મંત્રી ગુરુ માત ને વિરલ જનોની સાથ
ચાલ્યા સહર્ષ આશ્રમે ભરત અનુજ રઘુનાથ.

સીતા મુનિને પ્રેમે પગે લાગી પામી ઉચિત આશિષ મનમાગી;
પછી ગુરુપત્નીને મળી પ્રેમે, પ્રેમ વર્ણવી ના શકું કેમે.

સૌનાં ચરણોમાં કરતાં પ્રણામ સીતા પૂર્ણ બની કૃતકામ;

જોઇ સકળ સાસુઓને જ્યારે મીંચી આંખ વ્યાકુળ બની ત્યારે.

રાજહંસી પડી વ્યાધ હાથ, દીઘો દુષ્ટ વિધાતાએ સાથ,
દેખી સાસુઓને એવું લાગ્યું, હૈયે સીતાના તાંડવ જાગ્યું.

જોઇ સીતાને સૌ પીડા પામી, ચાલે દૈવ આગળ નવ કાંઈ;
સીતા ઘૈર્ય ધારી અશ્રુ આણી મળી સાસુને સ્નેહ પ્રમાણી.

ત્યારે કરુણાની શીતળ છાયા વ્યાપી સર્વસ્થળે ભરી માયા.

સીતા વંદી સર્વને લઇ પરમ અનુરાગ
સપ્રેમ આશિષ મેળવી રહો અમર સૌભાગ્ય.

*

સીતા સઘળી સાસુઓ વ્યાકુળ પૂર્ણ થઇ,
જ્ઞાની ગુરુએ બેસવા આજ્ઞા તરત કરી.

અનિત્યતા જગની કહી, માયા ખ્યાલ ધરી,
પરમાર્થ કથા વર્ણવી દીધી શાંતિ વળી.

નૃપના સ્વર્ગગમનની વાત સુણી પામ્યા પીડા રઘુનાથ;
હેતુ મરણતણો નિજ નેહ સમજી વિકળ બની ગયા છેક.

કટુ કુલિશ કઠોરશી વાણી સુણી રડવાને લાગી રાણી;
સીતા લક્ષ્મણ વિકળ સમાજ બન્યો, રાજા મર્યા જાણે આજ.

મુનિએ સમજાવ્યા રામને પ્રેમે, કર્યું સ્નાન રામે ત્યારે કેમે;
પ્રભુએ નિર્જળ વ્રતદિન ગાળ્યો, સૌએ દિન એમ વીતાવ્યો સારો.

પ્રભાતમાં મુનિવરતણો અનુસરતાં આદેશ
પ્રભુએ ક્રિયા બધી કરી શ્રદ્ધાભક્તિ સમેત.

પિતાતણી વેદોક્ત સૌ ઉત્તરક્રિયા કરી
પાપ તિમિર રવિ રાઘવ પામ્યા શુદ્ધિ ફરી.

જેનું નામ પાવક અઘતૂલ ⁶, સ્મરતાં સકલ સુમંગલ મૂળ,
એનું શુદ્ધ થવાનું છે એવું તીર્થ આહવાને ગંગાના જેવું.

વીત્યા બે દિન શુદ્ધિના જ્યારે કહ્યું રામે ગુરુવરને ત્યારે,
નાથ, લોક સૌ દુઃખી અપાર, કરે કંદ ફળ જળનો આહાર;
જોઈ ભરત સચિવ સહુ માત પીડા પામે છે અતિશય જાત.

માટે સૌ સાથે અવધ પધારો, એના મહિમાને પાછો વધારો;
તાત સ્વર્ગો તમે અહીં તેમ, કરો લાગે સમુચિત જેમ.

ધર્મસેતુ કરુણાળુ કાં કહો એમ ના રામ;
દુઃખી લોક બે દિન લહે દર્શનથી વિશ્રામ.

*

32. સત્કાર

બન્યો ભયભીત સુણતાં સમાજ જેમ ડગમગે નદમાં જહાજ;
ગુરુની વાણી સુમંગલમૂળ, થયો જાણે મારુત અનુકૂળ.

જેના દર્શને પાતક જાય એવી નદીમાં ન્હાતાં ત્રણે કાળ;
જોતાં મંગલમૂર્તિ રામ ભરી આંખ કરીને પ્રણામ.

ચિત્રકૂટ ને વન જોવા જાય દુઃખ જ્યાં ના સુખ સકળ સમાય;
ઝરણાં જળને સુધાસમ ઝરતાં, ત્રણે તાપ હરે વાયુ વહતાં.

તૃણ વેલ વિટપ અગણિત ફળફૂલ પલ્લવ હરે ચિત્ત;
શિલા સુંદર સુખદ તરુછાંચ, શોભા વર્ણવી કોનાથી જાય ?

સરે સરોરુહ, જલ વિહંગ ફૂજે, ગૂંજે ભુંગ;
વિગત વેર વિહરે વને મૃગવિહંગ બહુરંગ.

*

કોલકિરાત ભીલવનલોક, મધુ શુચિસુંદર સ્વાદુ અમોલ
પર્ણપાત્રમાં પ્રણયે ભરી, કંદમૂળ ફળ અંકુર લઈ,

⁶ તૂલ - ૩

સવિનય દેતા કરી પ્રણામ કહી સ્વાદ ગુણપ્રકાર નામ;
મૂલ્ય લેશપણ લેતા નહીં, રઘુપતિકેરા શપથ દઇ.

વદતા પ્રેમમગન મૃદુ વાણ, સજ્જન કરે સ્નેહ સન્માન,
તમે ઉચ્ચ અમે નીચ નિષાદ, દર્શન પામ્યા રામ પ્રસાદ.

મરુભોમે ગંગાની ધાર દર્શન દુર્લભ એમ અપાર;
કૃપાળુ રામે કૃપા કરી, લીધા ભેદ સમસ્ત હરી.

સંકોચ તજી પ્રેમને પેખી કૃપા કરો,
કૃતાર્થ કરવાકાજ આ ક્ષુલ્લક ભેટ ગ્રહો.

પ્રિય અતિથિ આજે તમે આવ્યા છો વનમાં,
ભાગ્ય નથી સેવાતણું ચિંતા છે મનમાં.

ચોરી ના કરતા અમે સેવા મોટી એ,
કુટિલ કુચાલ કુમતિ જડ કુજાતિ હિંસક ને.

રાતદિવસ કરતા અમે અનેક પાપ છતાંય
કટિ પર વસ્ત્ર મળે નહીં, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય.

પ્રભુપદપદ્મ નિહાળતાં દારુણ દુઃખ ટળ્યાં,
દોષ મટયા, સંકટ તથા કલેશ સમસ્ત શમ્યા.

શબ્દ સાંભળીને થયો જનતાને અનુરાગ,
વખાણી રહ્યા એમનું સર્વે ઉત્તમ ભાગ્ય.

રામચરણના પ્રેમથી સર્વે સુખ પામ્યાં,
સ્ત્રીપુરુષો નિજ જાતને લધુ ગણવા લાગ્યાં.

વર્ષાજળથી મોર ને મેંઢક પુષ્ટ બને
લોક હર્ષથી તેમ સૌ વિહર્યા સર્વ વને.

*

33. ભરતના વિચાર

પ્રેમમગ્ન પુરનાં નરનાર, વીત્યો પલક જેમ સહુ કાળ;

સીતા વેશ સાસુના જેવા ધરી કરી પૂર્ણ રહી સેવા.

લહો નહીં કોઈયે મર્મ, માયા સીતા માયા સર્વ;
સેવાથી વશ સાસુ બની, અર્પી આશિષ શીખ ઘણી.

સ્વભાવ સીતા-રામતણો લક્ષ્મણનો પણ સરળ ઘણો
દેખી થયો અસહ્ય અમાપ કૈકેયીને પશ્ચાત્તાપ.

કરી યાચના યમની પાસ વળી ધરિત્રી પાસે ખાસ,
ધરતી દેતી માર્ગ નહીં વિધાતા ન દે મૃત્યુ કહીં.

કહે લોક કવિ જન ને વેદ રામવિમુખ નર પામે ખેદ,
નરકમાંય પામે ના સ્થાન, સંતપ્ત બને સઘળે પ્રાણ.

સંદેહ થતો સર્વના મનમાં દિન ને રાત,
રામ અયોધ્યાગમનની સુણશે કે નવ વાત ?

નિદ્રા ના ને ના ક્ષુધા ભરત અનુભવે શોક,
અલ્પ વારિમાં મીનને જેમ થાય સંકોચ.

કુટિલ કાર્ય માતે કર્યું, ભરત વિચારે એમ,
રાજ્યાભિષેક રામનો કરી શકાશે કેમ ?

ગુરુની આજ્ઞા માનતાં પાછા ફરશે રામ,
જાણીને રુચિ રામની ગુરુ પણ કહેશે કામ.

માતાના આદેશથી પાછા રામ ફરે,
જનની પરંતુ રામની હઠ કોટીય કરે ?

ગણના મારી લેશ ના, મારો સમય ખરાબ,
કરું દુરાગ્રહ થાય તો એ અપરાધ અમાપ.

દાસધર્મ કૈલાસના કરતાં કહ્યો કઠોર;
ભરતચિત્તમાં ઉદભવ્યા વિચાર ચારેકોર.

એકે યુક્તિ ભરતને ઉત્તમ ના લાગી,

પસાર કીધી રાતને વિચારમાં જાગી.

સ્નાન કરી રઘુનાથને બેઠા કરી પ્રણામ
ત્યાં જ વસિષ્ઠે ભરતને બોલાવ્યા નિષ્કામ.

વંદી ગુરુપદકમળને બેઠા સાદર પાસ,
વિપ્ર મહાજન સચિવ જ્યાં હતા સભાસદ ખાસ.

બોલ્યા મુનિવર મંગલ વાણ, સુણો સભાસદ ભરત સુજાણ,
ધર્મધુરંધર રઘુકુળપ્રાણ રાજા રામ સ્વવશ ભગવાન.

સત્યવચન શ્રુતિપાલક રામ જન્મ્યા જગમંગલ કૃતકામ;
માત-તાત ગુરુને અનુસરે, ખલદલ દલન, દેવ હિત કરે.

નીતિ પ્રીતિ પરમારથ સ્વાર્થ જાણે કેવળ રામ યથાર્થ;
વિધિ હરિહર રવિ-શશિ દિગપાલ, માયા જીવ કર્મ ને કાળ;

શેષનાગ નૃપ સહુ પ્રભુતા, યોગસિદ્ધિ સુપ્રસિદ્ધ મહા,
જુઓ કરી સંપૂર્ણ વિચાર, રામ સર્વના છે પ્રતિપાળ.

આજ્ઞા ઇચ્છા રામની સુખપ્રદ સદા હશે;
બુદ્ધિમાન એવું ગણી કરજો સંમત તે.

સહુને સુખદ રામઅભિષેક મંગલ મોદ મૂલ મધુ એક;
આવે અવધ ફરીથી રામ કરવું ઘટે એ હવે કામ.

નીતિ ધર્મ સ્વાર્થભરી વાણ સૌએ સુણી ધરીને ધ્યાન,
ઉત્તર મળ્યો ઉચિત નવ કો, ભરતે કહ્યું વંદતાં તો.

સૂર્યવંશમાં ભૂપ અનેક, થયા અધિક ઉત્તમ પ્રત્યેક;
હેતુ જન્મકેરં મા-બાપ, કર્મ શુભાશુભ વિધિને હાથ.

આશીર્વાદ આપના શ્રેષ્ઠ સંકટનાશક હિતકર છેક;
વિધિગતિને પણ રોકી તમે; ટેક તમારી કેમ જ ટળે ?

ઉપાય પૂછે છે મને એ મારું કમભાગ;

ગુરુઉરમાં શબ્દો સુણી પ્રગટયો અતિ અનુરાગ.

બોલ્યા ગુરુ, સાચું કહ્યું રામકૃપાથી એ;
રામવિમુખને સિદ્ધિ ના શાંતિ મળે સ્વપને.

સંક્રોચાઉં વાતને સત્ય કહેતાં એક,
બુધ છોડે અડધું જતું જ્યારે લાગે છેક.

ઉભય બંધુ જાઓ વનમાં, સીતારામ ફરે પુરમાં;
વચન સુણીને હરખ્યા ભ્રાત, પરિપૂર્ણ બન્યાં સુખથી ગાત્ર.

મન પ્રસન્ન, તન થયો પ્રકાશ, આવ્યા નૃપ રામ બન્યા રાજ;
અલ્પ જ્ઞાનિ જનને વધુ લાભ; સમ સુખદુઃખ સૌ રોષ માત.

ભરતે કહ્યું, મધુર મુનિકથન જગને અભિમતદાયક સકળ;
કરીશ જીવનભર વનવાસ, સુખ એથી સાંપડશે ખાસ.

અંતર્યામી રામસિય; છો સર્વજ્ઞ સુજાણ;
સત્ય કહો તો વચનને આજે કરો પ્રમાણ.

વચન સુણી દેખીને સ્નેહ સભાસહિત મુનિ થયા વિદેહ;
ભરત મહામહિમા જલરાશી મુનિમતિ ત્યાં ઊભી અબલાશી.

ઉપાય શોધ્યો કરવા પાર, પામી શક્યા નહીં નિસ્તાર;
નૌકાનાવ ન મછવો મળ્યો, મનનો ઉમંગ મનમાં રહ્યો.

ભરત શ્રેષ્ઠતા કોણ કહે, સરછીપે ના સાગર રહે.

ભરત મુનિના મનમાં ગમ્યા; રામપાસ મુનિ સૌ સહ ગયા;
પ્રભુએ પ્રણમી અર્ચ્યું સુઆસન, બેઠાં સૌ રત મુનિ અનુશાસન.

બોલ્યા મુનિવર કરી વિચાર દેશકાળ અવસર અનુસાર,
સુણો રામ સર્વજ્ઞ સુજાણ ધર્મનીતિ ગુણ જ્ઞાનનિધાન.

વસો સર્વના હૃદયમાં, જાણો ભાવકુભાવ;
જન જનની હો ભરતહિત એવો કહો ઉપાય.

*

આર્ત વદે ના કરી વિચાર, રમે દાવ રમનાર જુગાર;
વદા વચન સુણતાં રધુરાય, નાથ, આપને હાથ ઉપાય.

આજ્ઞાપાલન પ્રેમે થાય, સૂચન તમારું ને સચવાય,
હિત એમાં સૌનુંય રહ્યું; આજ્ઞા જે હો તેમ કરું.

બોલ્યા મુનિ, સત્ય કહ્યું રામ, શમ્યા વિચાર ખરે જ તમામ;
ભરત રુચિ મુજબ જે પણ થશે, શિવસાક્ષીએ શુભ તે હશે.

બુદ્ધિ મારી ભરતની ભક્તિને વશ છે;
અરજ ભરતની સાંભળો સાદર આજ તમે.

પછી સાધુમત, લોકમત, રાજનીતિ ને વેદ,
વિચારી કરો યોગ્ય તે સમજી સૌનો ભેદ.

પ્રેમ ભરત પ્રતિ ગુરુતણો પેખી થયા પ્રસન્ન,
ધર્મધુરંધર ભરતને જાણી વદા વચન

નિજ સેવક તનમન તથા વચને જાણીને
રામ, ભરતશો ના જગે દીઠો ભાઇને.

જે ગુરુપદ પંકજ અનુરાગી લોકવેદમાં તે બડભાગી;
જેના પર આપતણો રાગ, ભરતતણું કોણ કહે ભાગ્ય ?

કરતાં લઘુબંધુનાં વખાણ સન્મુખ સંકોચાચે પ્રાણ;
ભરત કહે તે ઉચિત હશે, હિતકર તેનો અમલ થશે.

કહ્યું વસિષ્ઠે ભરતને, સંકોચ તજી તાત,
કૃપાસિંધુ પ્રિય બંધુને કહો હૃદયની વાત.

*

મુનિશબ્દ સુણી રામની ઇચ્છાને જાણી,
અનુકૂળ ગણી ઉભયને, ભાર શિરે માની;

પુલકિત તન ઊભા થયા ભરત સભામાં ત્યાં,

બોલ્યા પ્રેમાશ્રુ ભરી લોચન પંકજમાં.

કથન કહ્યું મુજ મુનિવરે, અધિક કહું શું હું,
નિજ નાથતણો પૂર્ણ હું સ્વભાવ જાણું છું.

અપરાધી પર ના કરે સ્વપ્ને ક્રોધ કદી,
કૃપાસ્નેહની વરસતી મારી ઉપર ઝડી.

ખેલક્રુદમાંચે કદી રીસ નથી જોઇ,
રીત કૃપાની એમની જાણે જન કોઇ.

શૈશવથી છોડ્યો ના સંગ, કર્યો કદી ના મુજ મનભંગ;
થઇ હોય મુજ રમતે હાર, પ્રભુ જીતાડતા તો તત્કાળ.

સ્નેહ તથા સંકોચવશ મેં પણ કહ્યું ન વેણ;
દર્શનતૃપ્ત થયાં ન હજુ પ્રેમે તરસ્યાં નેન.

વિધાતા સહી ના શક્યા પરંતુ મારાં લાડ,
અંતર પાડ્યું ઉભયનું નીચ કરીને માત.

એમ કહેવામાંય ના શોભા મારી આજ,
પોતાની સમજે થયો કોણ સાધુ સૌ કાજ ?

*

માતા નીચ ને હું સદાચારી એવી માન્યતા સાચે નઠારી,
કરે કોદરા ડાંગર કોદી ? કાળી છીપ જન્માવે છે મોતી ?

દોષ સ્વપ્નમાં ના દઉં લેશ, માટું દુર્ભાગ્ય સિંધુ વિશેષ;
બધું મુજ પાપનું પરિણામ, કહે કુવચન માને તમામ.

કરી હૃદયમાં શોધ હું હાર્યો, શુભ સાધન તોય ના પામ્યો;
ભલું એક પ્રકાર છે માટું, લાગે પરિણામ છેવટે સાટું.

ગુરુ સર્વસમર્થ છે મારા, સ્વામી સીતાના રામ છે ન્યારા;
પ્રેમે સંનિધિ એમની પામ્યો, તીર્થસ્થાને આ મહિમાને જાણ્યો.

પ્રપંચ છે કે પ્રેમ છે સત્યાસત્ય વળી

વસિષ્ઠ મુનિ ને રામથી એ છે ગુપ્ત નહીં.

*

છોડ્યો પણને લીધે નૃપે પ્રાણ, જનની કુમતિની જગને છે જાણ;
જોઈ વ્યાકુળ જનની ના જાય, તપ્ત નરનારી તાપથી થાય.

હું જ સકળ અનર્થોનું મૂળ, સુણી સમજી સહું સર્વ શૂળ;
વનગમન કર્યું રઘુનાથે મુનિવેશે લક્ષ્મણ સીતા સાથે

પદત્રણ વિના પગપાળા રહ્યો જીવતો સાંભળી ચાલ્યા;
વળી નીરખી નિષાદનો સ્નેહ પડ્યો કઠિન ઉરે નવ છેદ.

અહીં સઘળું સગી આંખે જોયું તોય જીવન મેં નવ ખોયું;
જોઈ જેમને વીંછી ને સર્પ તજે વિષ ક્રોધ તેમજ દર્પ

તે રઘુનંદન અનુજ ને સીતાહિત ન કર્યું,
તેથી મુજને દુઃસહ દુઃખ એકાએક મળ્યું.

*

અતિશય વિકળ સુણી એ વાણી દુઃખ પ્રીતિ નીતિ વિનયવાળી,
સઘળે શોક છવાયો પ્રાણે, પડ્યું કમળવને હિમ જાણે.

કહી વિવિધ કથાઓ પુરાણી આપી બોધ રહ્યા મુનિ જ્ઞાની;
બોલ્યા ઉચિત વચન રઘુનંદ દિનકર કુળરૂપ કુમુદવનચંદ.

તમે શોક વ્યથા વ્યર્થ માનો, જીવની ઇશ આધીન ગતિ જાણો;
ત્રણે ભુવને તથા ત્રણ કાળે તમે પુણ્યાત્મા સૌથી વધારે.

દેખે જેઓ કુટિલતા તમારી લોક-પરલોક તે જાય હારી;
દોષ જનનીને દે જડ એવા જેણે ગુરુની કરી નવ સેવા.

મટશે પાપ પ્રપંચ સૌ અખિલ અમંગલ ભાર,
સ્મર્યે તમારા નામને (આ લોકે મળશે યશ)
પરલોકે સુખસાર.

*

કહું સત્ય તમોને ભરત હે, પૃથ્વી રાખી તમારી રહી છે;
હવે વ્યર્થ કુતર્ક કરો ના, વેરપ્રેમ ઢાંકેલા રહે ના.

મુનિવર પાસે વિહગપશુ જાય, હિંસક જનને નીરખી નાસે કયાંય;
મિત્રરિપુને પશુપક્ષીયે જાણે, જ્ઞાની ગુણીજન કાં પ્રમાણે ?

તમને સારી રીતે સમજું છું, ઉરમાં ભાવોમિ જાગી રહી શું;
રાખ્યું સત્ય મને તજી રાજે, છોડી કાયાને પણને કાજે.

વચનો મિથ્યા કર્યો થાય શોક, એથી અધિક તમારો સંકોચ;
કિન્તુ ગુરુએ આપ્યો છે આદેશ, ઇચ્છું કરવા તમે કહો તે જ.

મુદિત મને સંકોચ વિણ કહો તે કરું આજ;
સુણી રામના શબ્દને થયો પ્રસન્ન સમાજ.

*

સુરગણ સહિત સભય સુરરાજ બોલ્યા બનશે બધુંયે અકાજ;
કરતાં કાંઈ ઉપાય ના થાય, ચાલો રામશરણે મનમાંઘ.

દેવે દુઃખને વેઠ્યું અપાર ત્યારે લીધો નૃસિંહે અવતાર;
હવે કામ છે ભરતને હાથ, બોલ્યા દેવો સર્વે મળી સાથ.

રામ સેવા સેવકકેરી માને, શ્રેષ્ઠ સેવકને સદા જાણે;
માટે રામને વશ કરનારા સ્મરો સ્નેહે ભરતને જ પ્યારા.

વદ્યા બૃહસ્પતિ, દેવ સૌ તમે ખરે બડભાગ;
સકળ સુમંગલમૂળ છે ભરતચરણ અનુરાગ.

સીતાપતિ શ્રીરામના સેવકની સેવા
કામધેનુ શતસમ કહી દેનારી મેવા.

ભરતભક્તિ મનમાં વસી તજો હવે તો શોક,
સુધરી વિધિથી વાત સૌ, ચિંતા છોડો ફોક.

જુઓ ભરતનો પરમ પ્રભાવ, વશ રઘુવર સહજ સ્વભાવ;
જાણી ભરતને રામની છાયા મનને સ્થિર કરો તજી ભય માયા.

જાણી દેવોનો શોક વિચાર થયો સંકોચ પ્રભુને અપાર;
ભરતે નિજશિર પર જાણ્યો ભાર, કર્યા અનુમાનો વિવિધ તે કાળ.

કર્યો નિર્ણય મનમાં પછી કે, રામ કરશે સૌ હિતકર હશે તે;
છોડી નિજ પણ મુજ પણ રાખ્યું, એને અનુગ્રહ અલ્પ ના ભાખું.

કર્યો અનુગ્રહ અમિત અતિ સૌ વિધ સીતાનાથ;
કરી પ્રણામ ભરતે કહ્યું જોડીને બે હાથ.

અંતર્યામી નાથ હે કૃપાસમુદ્ર મહાન,
કહું શું કહાવું વળી વદી તમોને વાણ ?

*

ગુરુ પ્રસન્ન સાહેબ અનુકૂળ, મટી મલિન મનકલ્પિત શૂળ.

કારણ શોકતણું નવ કશું, મિથ્યા ભય તમ મનમાં હતું.
માત કુટિલતા, મુજ દુર્ભાગ્ય, વિધિગતિ વિષમ, કાળ વિકરાળ,

સૌયે મળી કર્યો મુજ નાશ; તમે ઉગાર્યો મુજને ખાસ.
આપની ન એ નૂતન રીત, લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ પ્રીત.

જગત ખરાબ, ભલા છો આપ, જપવા કેમ ભલાઇ જાપ ?
કલ્પવૃક્ષસમ સહજ સ્વભાવ, રાગદ્વેષનો સદા અભાવ.

કલ્પવૃક્ષને ઓળખી એની પાસે જાય,
કેવળ છાયા પામતાં શોકમુક્ત તે થાય.

રાજા-રંક ભલા-બૂરા જ્ઞાની ને અજ્ઞાન,
મનમાન્યું ફળ મેળવે કરતાં કેવળ માંગ.

સ્વામી ગુરુના સ્નેહને દેખી ક્ષોભ મટયો,
ચિત્તમહીં સંદેહ કે શોક રહ્યો ન કશો.

કરુણાનિધિ, કરુણા કરી એવું હવે કરો,
થાય દાસહિત, ક્ષોભ હો પ્રભુને નહીં કશો.

સ્વામીને સંકોચમાં નાખી હિત ચાહે,
તે સેવકની બુદ્ધિને અધમ બધા ભાખે.

સેવકહિત સ્વામીતણી સેવામાં જ રહ્યું;
સકળ લોભ સુખ છોડતાં સેવક કરે કહ્યું.

પાછા ફરો તમે રહ્યો એમાં સૌનો સ્વાર્થ,
આજ્ઞાપાલન શુભ સદા, એ જ પરમ પરમાર્થ.

દેવ, અરજને સાંભળી કરવા યોગ્ય કરો,
તૈયાર કર્યો સાજ છે તિલકતણો સઘળો.

સફળ કરો તેને, કરો સૌને વળી સનાથ,
વનમાં મુજને મોકલો હર્ષે સાનુજ સાથ.

લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નને પાછા કે વાળો,
કાપું વસતાં સાથ હું વનનો પથ ન્યારો.

જઈએ ત્રણે બંધુ કે અમે સાથ વનમાં,
સીતાસહ પાછા ફરે તમે અવધપુરમાં.

કરુણાસાગર પ્રભુ તમે પ્રસન્નમન હો જેમ
ઉપાય તે જ કરો હવે, કરો યોગ્ય હો તેમ.

મૂક્યો મુજ પર સઘળો ભાર, મુજમાં નીતિ ન ધર્મવિચાર;
વચન કહું સ્વાર્થથકી છેક, હોય આર્તને નહીં વિવેક.

સ્વામીનો સુણતાં આદેશ સામો ઉત્તર આપે લેશ,
લજ્જા તેનાથી શરમાય, કૃપાતણું ધન તે ન કમાય.

હું છું અવગુણ ઉદધિ અગાધ, કરી રહ્યો સામેથી વાદ;
તોય સાધુ સમજી સસ્નેહ વખાણો મને નિસ્સંદેહ.

રુચે કૃપાળુ, મને મત એ જ, તમને હો સંકોચ ન લેશ;
પ્રભુપદશપથ વહું છું વાણ, રહ્યું એ મહીં જગ કલ્યાણ.

પ્રસન્ન મનથી આપશે પ્રભુ જે પણ આદેશ
થશે અનુસરણ એહનું, મટશે ઉપદ્રવ કલેશ.

*

34. જનકના દૂત

ભરતવચનથી હરખ્યા સુર, સાધુ કહેતાં વરસ્યા ફૂલ;
પડી દ્વિધામાં અવધપ્રજા, તપસ્વી બન્યા મુદિત ઘણા.

મૌન રહ્યા રઘુનાથ તદા ચઢી વિચારે સકળ સભા;
જનકદૂત આવ્યા તે સ્થળે, બોલાવ્યા મુનિએ તે ક્ષણે.

કર્યા રામને પ્રેમપ્રણામ; થયા વેશથી વ્યથિત તમામ;
કુશળ વિદેહી જનક ખરે, પૂછ્યું મુનિએ મધુર સ્વરે.

ઢાળીને શિર ધરતી પર જોડી પ્રેમે હાથ
દૂત વદ્યા, પૂછ્યું તમે અમને આદર સાથ

એજ કુશળતાનું ખરું કારણ છે સાંઠ,
કુશળતા ગઈ દશરથ સાથે ગોસાંઠ !

આખું જગત થઈ ગયું એથી ખરે અનાથ,
મિથિલા અવધ અધિક થયાં અનાથ છેક જ નાથ !

કોશલપતિ ગતિથી સૌ લોક બન્યા વ્યથિત અનુભવતાં શોક;
ત્યારે જોઈ વ્યથિત વિદેહ થયો નામમાંહી સંદેહ.

કુચાલ રાણીની સુણી ખિન્ન બન્યા નરપાલ,
શૂન્યમનસ્ક થયા, બને જેમ મણિ વિના વ્યાલ.

રાજ્ય ભરતને રામને વળી ઘોર વનવાસ
સુણિ હૃદય મિથિલેશનું પીડા પામ્યું ખાસ.

કહ્યું એ પછી નૃપતિએ, બુધ ને સચિવ સમાજ,
કહો વિચારી શાંતિથી ઉચિત હોય તે આજ.

કહી શક્યા નિર્ણય કરી કોઈ કાંઈ ના,
અવધપુરીની દેખતાં અતિશય દુઃખદ દશા.

રાજાએ ધીરજ ધરી અવધપુરીમાં ચાર

ગુપ્તચરોને મોકલ્યા વિચારતાં તત્કાળ.

કહ્યું ભરતનો જાણવા ભાવ તેમ દુર્ભાવ,
જલદી પાછા આવવા અજ્ઞાત રૂપે સાવ.

ગુપ્તચરે અવધે જઇ પરિસ્થિતિને જોઇ,
ભરત ચિત્રકૂટ પ્રતિ ગયા રાજ્યલોભ ખોઇ.

જનકસભામાં એમણે વર્ણન સર્વ કર્યું.
ગુરુપરિજન નૃપ સચિવનું ભાવે હૈયું ભર્યું.

પ્રશંસા કરી ભરતની જનકે ઘૈર્ય ધરી,
સેનાપતિ ને સુભટને બોલાવ્યા જલદી.

ઘર, નગર અને દેશમાં રાખી રક્ષકને
તૈયાર કર્યાં વાહનો, હયગચ ને રથને.

મુહૂર્ત જોઇ નીકળ્યા ચાલી એ તત્કાળ,
માર્ગે ના વિશ્રામને કરી શક્યા ક્ષણવાર.

પ્રયાગમાં ચાલ્યા કરી આજ સવારે સ્નાન,
અમને આગળ મોકલ્યા કરતા યમુનાપાર.

એમ કહી વંદન કર્યાં ઢાળી સૌએ શીશ;
વિદાય આપી મુનિવરે રક્ષકસાથ સપ્રીત.

જનક આગમન સાંભળી હરખ્યો અવધસમાજ,
થયા રામ સંકોચવશ, વિચારવશ સુરરાજ.

*

ગળતી ઝ્લાનિથી કુટિલ કૈકેયી, કહે કોને કે દોષ દે અમથી;
જોઇ જનક મુદિત નરનાર કહે રહીશું દિવસ વળી ચાર.

એમ દિવસ વીતી ગયો એક, બીજે દિવસે ન્હાઇને દરેક
ગૌરી ગણપતિ શિવકેરું કરવા પૂજન લાગ્યા અનેરું.

વંદી લક્ષ્મીપતિ પદને પ્રેમે કરવા અરજ લાગ્યાં બધા કેમે,

રાજા રામ ને જાનકી રાણી, અવધિ સુખની અવધ રાજધાની,
વસો ફરીથી સહિત સમાજ, કરો ભરતને રામ યુવરાજ;
અર્પી એવો સરસ સુધાસ્વાદ ધરો જગને જીવનતણો લાભ.

ગુરુ સમાજ ભાઈ સમાજ રામરાજ્ય પુર હો,
રામ રહે હો અવધમાં મરણ, કહે સહુ કો.

*

સુણી પુરજન પ્રેમળ વાણી નીંદે યોગ વિરતિ મુનિ જ્ઞાની;
કરી પુરજન કર્મ તમામ કરવા રામને લાગ્યા પ્રણામ.

ઉચ્ચ નીચ મધ્યમ નર-નાર પામ્યાં દર્શન ભાવાનુસાર;
રામે કીધું સૌનુંયે સન્માન, કર્યાં રામનાં સૌએ વખાણ.

હતી રામની પ્રથમથી ટેવ, નીતિ અનુસરતા પરખીને પ્રેમ;
શીલસંકોચસિંધુ શ્રીરામ, સરળ, વદનલોચન અભિરામ.

કહેતાં રઘુવર ગુણગણ રાગ વખાણતા સૌ નિજ ભડભાંગ;
જગમાં અલ્પ હશે જન એવા થયા રામના પોતાના જેવા.

*

35. જનકનું આગમન

પ્રેમમગ્ન સૌ, સાંભળી પધારતા મિથિલેશ
સભાસહિત ઊભા થયા રઘુકુલકમલ દિનેશ.

*

બંધુ સચિવ ગુરુ પુરજન સાથ આગળ ચાલ્યા શ્રીરઘુનાથ;
જનકે ગિરિવર દર્શન કરી રથને છોડ્યો તરત જ નમી.

રામમિલન લાલસા ઉમંગ લાગ્યો પરિશ્રમ કલેશ ન પંથ;
હતાં રામસીતાસહ મન, સુખદુઃખ ક્યાંથી પામે તન ?

જનક આવતા ચાલ્યા એમ સહિત સમાજ પ્રેમરત જેમ;
પહોંચતાં પ્રેમ વધ્યો પાસ, મળ્યાં પરસ્પર સાદર ખાસ.

જનકે મુનિપદ કર્યા પ્રણામ, નમ્યા ભાવથી ઋષિને રામ;

બંધુસહ મળી નૃપને રામ આશ્રમ પ્રતિ ચાલ્યા કૃતકામ.

આશ્રમ સાગર શોભતો શાંત પુનિત જળસાથ;
સેવા કરુણારસ નદી, લીધી રામે સાથ.

ડુબાડવા લાગી નદી જ્ઞાન-વિરતિ તટને,
શોકવચન નાળાં બની મળી રહ્યાં જળને.

શોકસભર નિઃશ્વાસના સુતીક્ષણ વાયુ તરંગ
ધીરજતટ તરુવર તણો કરતા સત્વર ભંગ.

વિષમ વિષાદ તીક્ષણ નદીધારા, ભય ભ્રમ ભંવર આવર્ત અપાર;
બુધજન કેવટ વિદ્યા નાવ, મતિથી ચલવી શકે ન સાવ.

વનચર કોલકિરાત અપાર થાક્યા જોઇ પામ્યા હાર;
આશ્રમ અર્ણવમાં જ્યાં મળી અર્ણવ ઊઠયો ત્યાં ખળભળી.

ઉભય શોકરત રાજસમાજ, રહ્યાં જ્ઞાન ધીરજ ના લાજ;
કરી ભૂપ ગુણશીલ વખાણ કર્યું શોકસાગરમાં સ્નાન.

છંદ

ન્હાતાં સમુદ્રે શોકના સ્ત્રીપુરુષ અતિવ્યાકુળ બન્યાં,
વિધિને દઇને દોષ શું કર્યું કહી ક્રોધે સૌ રહ્યાં;
સુર સિદ્ધ યોગી તપસ્વી મુનિ દશા દેખી જનકની
કોઇ સમર્થ હતા ન તરવા સ્વલ્પ સરિતા સ્નેહની.

જ્યાં ત્યાં મુનિઓએ કર્યો લોકોને ઉપદેશ;
કહ્યું વસિષ્ઠે જનકને ધીરજ ધરવા લેશ.

*

જ્ઞાનસૂર્ય જેનો કરે ભવરજનીનો નાશ,
વચનકિરણ જેનાં કરે મુનિમનકમળ વિકાસ,

એમને અડી મોહ કે મમતા કેમ શકે,
મહિમા સીતારામના હતો સ્નેહનો એ.

વિષયી સાધક જ્ઞાની સિદ્ધ ત્રિવિધ પુરુષ એ વેદપ્રસિદ્ધ,
જેનો રામપ્રેમમય પ્રાણ સાધુ મધ્ય તેનું સન્માન.

સોહે પ્રેમ વિના નવ જ્ઞાન, જેમ ખલાસી વગર વહાણ;
શીખ જનકને મુનિએ ધરી; સ્નાન કર્યું જનતાએ વળી.

શોકમગ્ન સઘળાં નરનાર, તે દિન જળ ના ગ્રહ્યું લગાર;
કર્યો ન વિહંગ મૃગે આહાર, કેમ કરે પશુ પ્રિય પરિવાર ?

સ્નાન જનક રામે તથા સૌએ કર્યું પ્રભાત;
બેઠાં વડ નીચે બધાં ઉદાસ મન કૃશ ગાત્ર.

અવધ અને મિથિલામહી રહેનારા દ્વિજ જે
શતાનંદ ઉદેપશતા શ્રેય પ્રેય પથને,

દેવા લાગ્યા ધર્મ ને નીતિ વિરતિ ઉપદેશ
ગુરુ વસિષ્ઠ પણ પ્રેમથી પરમજ્ઞાન સંદેશ.

વિશ્વામિત્રે સર્વને જૂની કથા કહી;
સુંદર વાણીને સુણી સૌએ શાંતિ લહી.

રામે વિશ્વામિત્રને સાદર પછી કહ્યું,
કાલે સૌએ શોકથી જળ પણ નથી ગ્રહ્યું.

ઇચ્છા વિશ્વામિત્રની જાણી જનક વદ્યા,
કરવું ભોજન ઉચિત ના આજે આ સ્થળમાં.

ઉત્તમ લાગી સર્વને મિથિલાપતિની વાણ;
આજ્ઞા પામી સૌ ગયાં કરવા માટે સ્નાન.

એ સમયે ફળફૂલદલ મૂળ અનેક પ્રકાર
લાવ્યા વનવાસી વિપુલ ભરતાં કાવડ ભાર.

*

કામદ થયો ગિરિ રામપ્રસાદ, હરતો અવલોકતાં વિષાદ;
સરસરિતા વનભૂમિ વિભાગ રેલે પ્રસન્નતા અનુરાગ.

વેલવિટપ સહુ સફળ સફૂલ, બોલો ખગ મૃગ અતિ અનુકૂળ;
વનમાં વ્યાખ્યો અધિક ઉમંગ, ત્રિવિધ વાયુ રેલે રસ ગંધ.

સુંદરતા નવ કહી શકાય, કરે જનક આતિથ્ય ધરાય;
સ્નેહે સૌએ સ્નાન કરી, રામ જનક મુનિ સંમતિ ધરી,

દેખી તરુવર કરતાં રાગ ઊતર્યા જ્યા ત્યાં કરતાં માગ.
કંદમૂળ ફળદલ રસપ્રાણ પાવન સુંદર સુધા સમાન

વસિષ્ઠ મુનિએ મોકલ્યાં સાદર ભરતાં ભાર;
પૂજી પિતૃ સુર અતિથિ ગુરુ શરૂ કર્યો આહાર.

ચાર દિવસ વીતી ગયા અદભુત રીતે એમ;
વિચારતાં સૌ રામવિણ ફરાય પાછાં કેમ ?

*

36. સન્નારીઓના ભાવો

સીતા-રામ સંગ વનવાસ કોટિ સ્વર્ગસમ સુખમય ખાસ;
તજી કરે જે ઘરની પ્રીત તેનાથી છે વિધિ વિપરીત.

દૈવ સર્વનું કરે સહાય રામપાસ તો વને વસાય.
મંદાકિનીસ્નાન ત્રણ કાળ, દર્શન મધુ મુદ મંગલ માળ.

ગિરિવિહાર વન તાપસસ્થાન, કંદમૂળફળ સુધા સમાન;
ચૌદ વરસ સુખ સાથે જશે, પસાર પળની પેઠે થશે.

કહે બધાં એ સુખ મળે એવું છે ના ભાગ્ય;
ઉભય સમાજમહીં હતો રામચરણ અનુરાગ.

એમ મનોરથ સઘળાં કરે પ્રેમવચનથી મનને હરે;
દાસી સીતા-જનનીતણી આવી એ સમયે ત્યાં ઘણી.

સીતા સાસુતણો અવકાશ સુણી જનકનો રાણીવાસ
પધારતાં કીધું સન્માન કૌશલ્યાએ પ્રાણસમાન.

શીલસ્નેહ બંનેના ઓર દ્રવે દેખતાં કુલિશ કઠોર;

શિથિલ થયાં તન પુલકિત તેમ, શોકિત ઉરથી ટપક્યો પ્રેમ.

પગથી ખોતરતી રહી જમીનને સઘળી,
પ્રેમમૂર્તિ પ્રગટી સ્વયં કરુણા વેશ ધરી.

સીતામાતા સુનયના ત્યારે બોલી કે
વક બુદ્ધિ વિધિની ખરે વિનાશકારક છે.

કોમળ કે નિર્દોષ પર વિપત્તિને નાખે,
અમૃતની વાતો થતી, ઝેર બધે રાખે.

વિધાતાતણાં છે કહ્યાં કામ બધાંય કરાળ;
જ્યાં ત્યાં કાગ ઉલૂક બક, માનસ સરે મરાલ.

*

વદી શોકિત ત્યાં દેવી સુમિત્રા, વિધિગતિ અતિવિપરીત વિચિત્રા;
રચે સૃષ્ટિ પાળે સંહારે, બાળ કેલિસમ વિધિમતિ ભારે.

કૌશલ્યાએ કહ્યું, ન દોષ કોઇનો, નવ કો પ્રતિ રોષ;
કર્મવિવશ દુઃખ-સુખ ક્ષતિ-લાભ, ગહન કર્મગતિ જાણે આભ.

જે શુભ અશુભ સકળ ફળ દે જાણે ફક્ત વિધાતા દે.

ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સંહાર, અમૃત વિષ સુખ-દુઃખ અપાર.
ઇશ્વર ઇચ્છા સૌથી ચઢે, અનુસરવું બસ એને પડે.

વ્યર્થ મોહવશ કરવો શોક, વિધિગતિ અચળ અનાદિ અમોઘ.

ચિંતા નૃપના મરણતણી હાનિ સ્વહિતની સમજી ઘણી
કરતાં સદા સ્વાર્થને કાજ, સમજી લેજો સઘળા આજ.

કહ્યું સુનયનાએ તમે વાણી સત્ય કહીં;
રાણી સુકૃત અવધિસમા દશરથતણાં બની
ઉત્તર વાણીને વદો આવી કેમ નહીં ?

સીતા લક્ષ્મણ રામનું શુભ વનગમન થશે,
ખરાબ એનું આવશે ના પરિણામ કશે.

મને ભરતની થાય છે ચિંતા કિન્તુ ખરે;
બોલી કૌશલ્યા તરત અતિશય આર્તસ્વરે.

ઇશકૃપા આશિષથકી દિવ્ય તમારી તેમ
સુત ને સુતવધુ શુદ્ધ છે ગંગાના જળ જેમ.

રામશપથ કોદી નથી ક્યાંચે લીધા મેં,
ઇતાં લઇ આજે કહું સત્યભાવથી કે

ભરત શીલ ગુણ નમ્રતા બંધુપ્રેમ વિશ્વાસ
ભદ્રતા શકે વર્ણવી સરસ્વતી ના ખાસ

છીપથી કદી સિંધુનું નીર ન ખાલી થાય;
સરસ્વતીની બુદ્ધિ પણ અસમર્થ બની જાય.

સદાય સમજું ભરતને સમસ્ત કુળનો દીપ;
કહેતા મુજને પ્રેમથી વારંવાર મહીપ.

સુવર્ણ કસતાં રત્ન ને પારખુથી પરખાય;
પુરુષપરીક્ષા સમય પર સ્વભાવથી જ કરાય.

અયોગ્ય દીસે કથન પણ મારું એવું છેક,
શોક સ્નેહમાં શાણપણ ઘટી જાય છે નેક.

કૌશલ્યાની ગંગાસમ પવિત્ર સુણતાં વાણ
રાણીનો વ્યાકુળ બન્યો શુદ્ધ સ્નેહથી પ્રાણ.

દેવી હે મિથિલેશ્વરી, કૌશલ્યા બોલી;
વિવેકનિધિ સ્ત્રીને શકે જ્ઞાન દઇ કોઇ ?

અવસર જોઇ નૃપતિને કહેજો જરા તમે,
લક્ષ્મણ ઘેર રહે, જતા વનમાં ભરત ભલે.

મન રાજાનું એમ હો કરવાને તૈયાર
પૂર્ણ વિચારી તો કરે, લેશ કરે ના વાર.

ચિંતા ભરતતણી મને સતાવતી ભારી,
ગૂઢ ભરતના સ્નેહની વાત ખરે ન્યારી.

ઘરે રહે જો ભરત તો લાગે ઉચિત નહીં;
સ્વભાવ મુજબ સરળ મધુર ઉત્તમ વાણ કહી.

કૌશલ્યાના શબ્દને સુણતાં સૌ રાણી
મગ્ન કરુણરસમાં બની વદ્યા વિના વાણી.

પુષ્પવૃષ્ટિ નભથી થઇ ધન્ય ધન્ય સ્વરસાથ,
સિક્ક પ્રાજ્ઞમુનિનાં થયાં શિથિલ સ્નેહથી ગાત્ર.

નિહાળતાં વિસ્મિત બન્યો સઘળો રાણીવાસ;
વીતી રજની બે ઘડી, વદી સુમિત્રા ખાસ.

કૌશલ્યાએ સ્નેહથી કહ્યું, જાવ સ્વસ્થાન,
ઇશ અમારી ગતિ તથા છે મિથિલેશ સહાય.

*

સુણી સ્નેહમય વચન વિનીત, સુનયના ગ્રહી પાય પવિત્ર,
દશરથપ્રિયા રામની માત, વદી, વિનય પ્રતિમા સાક્ષાત.

પ્રભુ ક્ષુદ્રતણો આદર કરે, અગ્નિ ધૂમ્ ગિરિ તૃણ શિર ધરે;
મનકર્મવચન સેવક રાય, શિવપાર્વતી સદાય સહાય.

રામ વન રહી સુખ ધરશે, અચળ રાજ્ય આવી કરશે;
દેવ નાગર નર રામબળે સુરક્ષિત હશે નિજનિજ સ્થળે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ કહ્યું પ્રથમથી બધું એ,
મુનિનું કથન હોય ના અસત્ય એ સ્વપ્ને.

પરિજનને સીતા મળી જનની સાથ જઇ;
તપસ્વિની વેશે વિકળ દેખી વ્યગ્ર થઇ.

*

37. જનક અને સીતા

વસિષ્ઠની આજ્ઞા લઈ જનક પધાર્યા સ્થાન,
સીતાને ભેટયા તરત પ્રસન્ન કરતાં પ્રાણ.

ઉર ઉછળ્યો અંબુધિ અનુરાગ, બન્યું જનક મન પુનિત પ્રયાગ;
અક્ષયવટ ત્યાં સીતા પ્રેમ, સોહે રામસ્નેહ શિશુ તેમ.

ચિરંજીવી મુનિ ⁷ જનકના જ્ઞાનતણા જ્યારે
વ્યાકુળ બનતાં ડૂબતા હતા વિવશ ત્યારે,

અવલંબન પામ્યા પરમ રઘુપતિ શિશુકેટું
મંગલકારક શાંતિપ્રદ અલૌકિક અનેટું.

મોહમગ્ન બુદ્ધિ બની મિથિલેશ્વરની ના
મહિમા સીતારામના હતો સ્નેહનો હા !

માતતાતના સ્નેહથી સીતા વિકળ બની,
સમય સુધર્મ વિચારતાં ધીરજ કિન્તુ ધરી.

તપસ્વિનીના વેશમાં સીતાને ભાળી
જનકને થઈ પ્રીતિ ને પરિતૃપ્તિ ન્યારી.

પુત્રી, પવિત્ર છે કર્યાં બંને કુળને તેં,
ઉજ્જવળ સુયશે છે કર્યું, કહે સર્વ, જગને.

*

તારી કીર્તિરૂપી સરિતા તજી સુરસરી શુચિ સલિલા
વહે કોટિ બ્રહ્માંડમહીં, વિલુપ્ત સ્વપ્ને થયા નહીં.

ગંગાએ ત્રણ તીર્થ ⁸ કર્યાં, ગૌરવ સૌથી અધિક ધર્યાં,
પરંતુ તુજ યશસરિતા વહી કરતાં અસંખ્ય સંત રહી.

સુણી સત્ય સ્નેહમયી વાણ સંકોચાયે સીતાપ્રાણ;
માતપિતાએ ભેટી ફરી શીખ શુભાશિષ મંગલ ધરી

⁷ મુનિ - માર્કંડેય મુનિ

⁸ ત્રણ તીર્થ - હરદ્વાર, પ્રયાગ, ગંગાસાગર

કર્યો સીતાએ સહજ વિચાર, રાત રહેવામાં ના સાર;
જાણી સુનયના તથા રાય સ્તવવા લાગ્યાં શીલ સ્વભાવ.

વિદાય સીતાને કરી સન્માની ભેટી;
ભરતની દશા વર્ણન ઉચિત સમયે દેખી.

*

38. જનક તથા ભરત

જનકે સુણી ભરત વ્યવહાર સ્વર્ણ સુગંધ સુધા શશિ સાર,
બંધ કર્યાં લોચન જળભર્યાં; વખાણવા યશ લાગ્યા ઘણા.

સુલોચના મધુવદના ખરે, ભરતકથા ભવબંધન હરે;
ધર્મ રાજનીતિ બ્રહ્મવિચાર સમજું છું મુજ મતિઅનુસાર.

ભરતતણો મહિમા ના કહે તે મતિ યશછાયા ના ગ્રહે;
બ્રહ્મા ગણપતિ શેષ મહેશ કવિ કોવિદ બુધ બુદ્ધિવિશેષ

ભરતચરિત યશગુણ ને કર્મ સુણતાં વૈભવ સંયમધર્મ
પામે સુખ, મન પુનિત કરે, અમૃતની ઇચ્છા પરહરે.

અનંતગુણ નિરુપમ પુરુષ, ભરત ભરતસમ એક;
સુમેરુને કવિબુદ્ધિ શેં કહે શેરસમ છેક ?

મીન ધરા પર જળ વિના ચાલી ન શકે જેમ,
ભરતચરિત ના વર્ણવી શકાય સૌથી તેમ.

મહિમા અમાપ ભરતનો ફક્ત રામ જાણે,
પરંતુ એ પણ વર્ણવી શકે નહીં વાણે.

ભૂપે સપ્તેમ વર્ણવી દેવી ભરતપ્રભાવ
પત્નીની રુચિ જાણતાં જાણી વળી સ્વભાવ

કહ્યું, ફરે લક્ષ્મણ ગૃહે, ભરત વિપિનમાં જાય;
એમાં સૌનું શુભ રહ્યું, એ સૌના મનમાંહ્ય.

રામ-ભરતની પ્રીતિ ને શ્રદ્ધા તર્કાતીત;

સમતાસીમા રામ છે, મમતા પ્રેમ પવિત્ર,

અવધિ એમની ભરત છે; સ્વાર્થ અને પરમાર્થ
સ્વપ્ને પણ જોયું નથી સુખ પ્રતિ કદી લગાર.

મનથી પણ પ્રિય જાત ના રામથકી જાણી,
રામચરણમાં સાધના સિદ્ધિને માની.

ભરતતણો આદર્શ એ મુજને શ્રેષ્ઠ જણાય;
ભાવવિભોર બની વદ્યા પ્રેમે ગદગદ રાય.

ભરત રામનો પાળશે સદાકાજ આદેશ,
માટે કરવી ના ઘટે ચિંતા સ્નેહે લેશ.

*

ગણતાં રામભરતગુણ એમ રાત દંપતીની પણ જેમ
વીતી સુખપૂર્વક સુપ્રભાત પ્રગટયે જાગ્યા ઉભય સમાજ.

સ્નાન કરી સુરપૂજન કર્યું; રામે મુનિને પ્રણમી કહ્યું;
ભરત, નગરવાસી, સૌ માત શોકિત છે વનવાસે આર્ત.

મિથિલાપતિ પણ સહિત સમાજ કલેશ સહે બહુ દિનથી આજ;
ઉચિત કરો તેથી હે નાથ, હિત છે સૌનું તમારે હાથ.

પામ્યા રઘુપતિ અતિ સંકોચ; મુનિવર પુલકિત વદ્યા અમોઘ,
તમારા વિના સહુ સુખસાજ નરકસમ ગણે ઉભય સમાજ.

પ્રાણ પ્રાણના, આત્મ, ને સુખના સુખ છો રામ;
આપ વિના ઘર પ્રિય ગણે ભાગ્ય તેનું છે વામ.

*

ધર્મ કર્મ ને સુખ બધાં કાયમ કાજ બળે
જેમાં રામચરણતણો પ્રેમ ન લેશ મળે.

યોગ કુયોગ જ્ઞાન અજ્ઞાન રામપ્રેમ જો હો ન પ્રધાન.

દુઃખી તમારા વિણ સહુયે, સુખી તમારાથી સહુ છે;

જેના મનમાંહી છે જે જાણો તમે બધુંયે તે.
 આજ્ઞા સૌના શિર પર ફરે, જાણો સૌની સ્થિતિને ખરે.
 એથી આવો આશ્રમમહીં, વદી ગયા મુનિ વ્યાકુળ થઈ;
 રામ પદાર્થા પ્રણમી પછી , મળ્યા જનકને ધૃતિથી ઋષિ.
 રામવચન સહુ નૃપને કહ્યાં સહજ શીલ ને સ્નેહે ભર્યાં;
 ધર્મસહિત હિત સહુનું થાય કહ્યું, કરો તે જ મહારાય !

જ્ઞાનનિધાન સુજાણ શુચિ ધર્મપ્રાણ નરપાલ,
 તમારા વિના ભ્રાંતિને શમવે કો તત્કાળ ?

*

થયો જનકને અતિ અનુરાગ, પામ્યાં વિરતિ જ્ઞાન વૈરાગ્ય;
 કરવા લાગ્યા સ્નેહવિચાર, રહ્યો પ્રવાસતણો નવ સાર.
 જવા રામને વનમાં કહ્યું, પ્રયાણ ભૂપે તનથી કર્યું;
 અમે મોકલી વનથી વન ફરીશું પાછા પ્રમુદિતમન !
 તાપસ મુનિ દ્વિજ દેખી સુણી વિકળ બન્યા પ્રીતિથકી ઘણી;
 સમય વિચારી ધીરજ ધરી જનક ભરત પાસ ગયા ફરી.
 ભરતે આગળ આવી કર્યું સ્વાગત સમુચિત આસન ધર્યું;
 બોલ્યા જનક તમે રઘુવીર-સ્વભાવથી પરિચિત છો ધીર !

રામ સત્યવ્રત ધર્મરત શીલવાન સ્નેહાળ,
 લજ્જાવશ સંકટ સહે, દો આદેશ લગાર.

પહોંચાડું આદેશ એ રઘુવરને તત્કાળ;
 ભરત સુણી પુલકિત બન્યા, નયન વહી જળધાર.

ઘૈર્ય ધરી બોલ્યા, પ્રિય પૂજ્ય પિતાસમ આપ;
 કુળગુરુશા હિતકારક નથી માત ને બાપ.

કૌશિકાદિ મુનિઓ મળ્યા, આવ્યો સચિવસમાજ,
 જ્ઞાનસમુદ્ર સમા તમે ઉપસ્થિત રહ્યા આજ.

શિશુસેવક માની મને આજ્ઞા અનુગામી
આપો સુયોગ્ય હોય તે શીખ હવે સ્વામી !

આ સમાજ સ્થળમાં તમે પૂછો મને છતાં
મલિન મૌનથી ગાંડપણ ગણાય વધુ વદતાં.

નાના મોઢે વાત હું મોટી તોયે કહું,
વામ ગણી વિધિને કરો ક્ષમા, સપ્રેમ ચહું.

પ્રસિદ્ધ વેદપુરાણમાં, જગત વળી જાણે,
સેવાધર્મ કઠિન કહ્યો, મર્મીઓ માને.

વિરોધ સ્વામીધર્મમાં તેમજ સ્વાર્થમહી,
વેર અંધ છે, પ્રેમને પ્રબોધ તેમ નહીં.

પરાધીન ગણતાં મને, રામમત તથા ધર્મ
વ્રતનો કરી વિચાર જે સર્વમાન્ય હો કર્મ

મંગલકારક કર્મ તે જાણી સૌનો પ્રેમ
કરો, સલાહ ધરો મને, કહ્યાં વચનને એમ.

*

સુણી ભરતને દેખી સ્વભાવ કર્યા જનકે સૌ સાથે વખાણ;
સુગમ અગમ મૃદુ મંજુ કઠોર શબ્દો અલ્પ છતાં અર્થ ઓર.

મુકુરે મુખનું પ્રતિબિંબ ભાસે તોય પકડાય ના ભલે પાસે;
એમ ભરતની અદ્ભુત વાણી સમજી ના શક્યો કોઈ શાણી.

ગયા જનક ભરત મુનિસાથ દેવકુમુદશશિ જ્યાં રઘુનાથ.

નવજળ યોગે વ્યાકુળ મીન, થાય લોકો થયા એવા ખિન્ન;
દેવે ગતિ કુળગુરુતણી જોઈ, સ્નેહ નીરખ્યો જનકનો મોહી.

રામભક્તિમય ભરતને ભાળી સુર સ્વાર્થી ગયા હૈયે હારી;
રામપ્રેમે ભર્યા સૌ કોઈ દેખી અકળ શોકે રહ્યા રોઈ.

રામ સ્નેહસંકોચવશ, વદ્યા સશોક સુરરાજ,
રયો પ્રપંચ બધા મળી, નહિ તો થશે અકાજ.

સુર શારદાને સ્મરી બોલ્યા, દેવો શરણાગત રક્ષો બધા આ;
હરો ભરતની મતિ કરી માયા, પાળો સુરને કરી છળછાયા.

સુણી વિનયભરી દેવવાણી, દેવી બોલી સ્વાર્થી સુર જાણી;
કહો ભરતની બુદ્ધિને હરવા, દેખો લક્ષ લોચનથી ગિરિ ના.

બ્રહ્મા હરિહરની માયા છે ભારી, શકે ભરતની મતિને ના ભાળી;
તેને ભોળવું કેમ કરી હું, ચોરે ચાંદની સૂરજને શું ?

ભરતહૃદયે સીતારામવાસ; હોય તિમિર જ્યાં રવિનો પ્રકાશ ?
ગઈ દેવી વદી બ્રહ્મલોક, સુર વિકળ રાતે જેમ કોક ^૧ .

સ્વાર્થી મલિન સુરે કરી કુમંત્ર માયાજાળ
રચી, ભીતિ અપ્રીતિ ને સરજી ભ્રાંતિ અપાર.

દેવરાજ ઇન્દ્રે કર્યો કરી કુચાલ વિચાર,
કાજ અકાજ બધું રહ્યું એક ભરતને હાથ.

*

૩૯. મુનિ વસિષ્ઠ, રામ, ભરત

ગયા જનક બીજી તરફ મુનિસહ રામ સમીપ,
સત્કાર કર્યો સર્વનો રામે રવિકુળદીપ.

રઘુકુળના ગુરુ મુનિવરે મધુમય વચન કહ્યાં
સમય સમાજ સુધર્મને સાનુકૂળ સઘળાં.

પ્રથમ જનક ને ભરતનો સર્વ કહ્યો સંવાદ,
કરી ભરત કેરી પછી વાતો સુંદર યાદ.

પછી કહ્યું, આજ્ઞા કરો તેમજ સર્વ કરે;
રામ વદ્યા વંદી સરળ કોમળ સત્ય સ્વરે.

^૧ કોક - ચકવાક પક્ષી

મિથિલેશ્વર ને આપ છો પછી કહું શું હું,
ઉભય ધરો આદેશ તે મુજબ સહર્ષ કરુ.

રામશપથથી સર્વને થઇ રહ્યો સંકોચ;
જોયું સૌએ ભરત પ્રતિ વ્યક્ત કરી સંતોષ.

સભાતણા સંકોચને દેખી ધૈર્ય ધરી
ક્રુસમય ભરત વિચારતાં બોલ્યા સ્નેહ સ્મરી.

અતિ અયોગ્ય વર્તન ક્ષમા કરજો આજ તમે,
કઠોર વચનોને કહું મૃદુ નાના વદને.

સ્મર્યે શારદા હૃદયથી મુખકમળે આવી;
મંજુ મરાલી ભરતની વિમળ ધર્મવાણી.

વિવેકનેત્રે નીરખતાં સ્નેહે શિથિલ સમાજ,
ભરત વદ્યા વંદી સ્મરી સીતા ને રઘુરાજ.

*

માતતાત સુહૃદ ગુરુસ્વામી, પૂજ્ય હિતકારી અંતરયામી,
સરળ સ્વામી છો શીલનિધાન, પાલક સર્વજ્ઞ પ્રભુ હે સુજાણ !

સમરથ શરણાગત હિતકરતા, ગુણગ્રાહક અવગુણ અધહરતા;
સ્વામી આપસમા તમે એક, સાંઇત્રોહી હું જાણીતો છેક.

તાત આપવચન કોરે મેલી આવ્યો મોહે મતિને કરી ઘેલી;
શુભ-અશુભ ઉચ્ચ-નીચ ઝેર, અમૃત સુરપદ મૃત્યુની વેળ

જોયું સાંભળ્યું કોઇ ના જગમાં રામઆજ્ઞા ઉલ્લંઘે જે મનમાં.
કરી ધૃષ્ટતા તે સર્વ રીતે, પ્રભુએ સ્નેહસેવા માન્યાં પ્રીતે.

કૃપા ભલાઇથી તમે ભલું કર્યું મારું;
દૂષણ મુજ ભૂષણ બન્યાં, યશ પ્રસર્યો ચારુ.

*

રીતિ આપની વિશદ સ્વભાવ જગતવિદિત નિગમાગમ ગાય;

કુર કુટિલ ખલ કુમતિ અશુદ્ધ નીચ શીલવિણ નાસ્તિક કુદ્ધ
 તે સૌને નિજ શરણ ધરો, પ્રણામથી પોતાના કરો.
 દેખી દોષ ન ઉરમાં ગ્રહ્યા, ગુણને સાધુસમાજે કહ્યા.
 સેવકને જે સ્વામી ભજે, સાજ સર્વ સેવકનો સજે,
 કરે ન સ્વપ્ને કર્મવિચાર કરે દાસ સંકોચ વિચાર
 કહું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આજ એવા સ્વામી આપ જ સાચ;
 નાચે પશુ શુક પાઠપ્રવીણ, ગુણગતિ નટ પાઠક આધીન.

સુધરતાં સન્માનતાં ભક્ત કર્યા ઋષિશ્રેષ્ઠ;
 કૃપાળુ વિણ પાળી શકે કોણ બિરદને લેશ ?

બાળસ્વભાવે શોક કે સ્નેહે હું આવ્યો
 કૃપાળુએ શુભ તાકતાં તોપણ અપનાવ્યો.

જોયાં ચરણ સુમંગલમૂળ, જાણ્યા નાથ સહજ અનુકૂળ;
 મોટી ભૂલ છતાં અનુરાગ, સમાજમાં જોયું મુજ ભાગ્ય.
 અનુગ્રહ કર્યો મુજ પર તમે સૌથી વિશેષ અદભુત અને;
 સ્વીકારી મારી શુચિ પ્રીત લક્ષમાં લઇ નિજ શુભશીલ.

સ્વામીસમાજનો સંકોચ તજી ધૃષ્ટતા કરી અમોઘ
 કહી વિનય અવિનયની વાણ, ક્ષમા કરો સમજી અજ્ઞાન.

પંડિત સ્વામી સુહૃદને યોગ્ય ન વધુ કહેવું;
 આજ્ઞા આપો, એ મુજબ દેવ, હવે રહેવું.

સત્ય સુકૃત સુખ અવધિશી પદરજ શ્રીપ્રભુની,
 એના શપથ લઇ કહું ઇચ્છા મુજ મનની.

કપટ સ્વાર્થફળ ચાર તજી રહેવું સ્નેહે નાથ ભજી;
 આજ્ઞાપાવન સેવા શ્રેષ્ઠ, પામે પ્રસાદ સેવક એ જ.

પ્રેમવિવશ ભરત વદ્યા એમ, પુલકિત તન લોચન સર જેમ;

પ્રભુપદકમળ ગ્રહાં બની આર્ત; સ્નેહતણી કેમ કરું વાત ?

સુમધુર સ્વરે કરી સન્માન કર પકડી બેસાડયા પાસ;
સુણી ભરતનો સ્નેહસ્વભાવ પડ્યો બધા પર પરમપ્રભાવ.

છંદ

રઘુનાથ સાધુસમાજ મુનિ મિથિલેશ સ્નેહશિથિલ થયા,
મનમાં પ્રશંસા ભક્તિમહિમા ભાવની કરતા રહ્યા;
સુરમલિન મનથી સુમન વરસી ભરતને સ્તવતા ગયા,
સુણતાં વિકલ લોકો બન્યા રજની સમયના પદ્મશા.

દેખી દીન તથા દુઃખી ઉભય પક્ષ નરનાર
ઇન્દ્ર મલિન મન મારતાં મૃતને યાહે સાર.

*

કપટ કુચાલ પરાયણ મલિન ચિત્ત સુરરાજ;
જ્ઞાનિ કરે છે અન્યની, પ્રિય માને નિજ કાજ.

છળવાળો રાખી શકે કયાંય નહીં વિશ્વાસ;
કપટથકી સૌના શિરે મૂક્યો ઘોર ઉચાટ.

સુરમાયાથી સર્વના મોહિત પ્રાણ કર્યા,
તોપણ રઘુવર પ્રેમથી અલગ ન આત્મ થયા.

ભય ઉચાટવશ ચિત્ત ના રહ્યાં સર્વનાં સ્થિર,
ક્ષણમાં રુચિ વનની થઇ, ક્ષણ ઘર લાગ્યાં પ્રિય.

દ્વિવિધિ દશાથી ચિત્તની કષ્ટ પ્રજા પામી,
જાણે સરિતા-સિંધુના સંગમનું પાણી.

કૃપાસિંધુ રામે કહ્યું હસતાં જોઇ એ,
યુવાન, મધવા, શ્વાન સૌ એક જ સરખા છે.

ભરત જનક મુનિજન સચિવ જ્ઞાની સાધુ સિવાય
પડ્યો સર્વ પર દેવની માયાતણો પ્રભાવ.

કૃપાસિંધુએ જોયું કે દુઃખી છે સૌ લોક,

સુરપતિ છળથી સ્નેહથી વળી અનુભવે શોક.

સભા જનક ગુરુ દ્વિજ તથા મંત્રીની મતિને
મુગ્ધ કરેલી ભરતની અનન્ય ભક્તિએ.

ચિત્રાંકિત સર્વે રહ્યા રામ તરફ જોઇ,
શીખવેલાં વચનો વધા સંકોચે કોઇ.

નીતિ ભરતની નમ્રતા મોટાઇ ને પ્રીત
સુખદ હતી વર્ણનતણી છતાં સરળ ના રીત.

જેની ભક્તિતણો જોતાં લેશ ડૂબ્યા પ્રેમમાં મુનિ મિથિલેશ,
મહિમા એમનો કહી શકું કેમ; સુમતિ જાગી ઉરમાં પેખી પ્રેમ.

સુમતિ પોતાને નાની ગણીને, મહિમા ભરતનો વધુ સમજીને,
માની મર્યાદા કવિકુળકેરી પામી સંકોચ સહેજે અનેરી.

રુચિ ગુણમાં અધિક એણે રાખી તોય લેશ શકી નહીં ભાખી;
બની બાળવચન જેવી એ તો, એને શક્તિ નવીન ધરે કો ?

ભરત વિમળ યશચંદ્ર છે, કવિની બુદ્ધિ ચકોર,
નિર્મળ ઉરનભમાં જુએ પ્રગટયો નજરે ઓર.

ભરત સ્વભાવ ખરે નથી સુગમ નિગમને કાજ,
લઘુમતિ ચંચળતા ક્ષમા કરજો કવિ મુજ આજ.

ભરતતણા સદભાવનું કથન શ્રવણ કરતાં
રતિ કોને નવ પ્રગટશે સીયરામપદમાં ?

સ્મરતાં ભરતને રામનો પ્રેમ જાગે ના તે અભાગીની જેમ
જગમાં માનવને એવા જાણો, સૌને દુઃખી સદા માટે માનો.

દેખી રામે દશા સઘળા જનની, સમજી સ્થિતિને ભરતના મનની,
દેશકાળ પ્રસંગ સમાજ કર્યો વ્યક્ત અમૃતશો અવાજ.

ધીર ધર્મધુરંધર શુક્ર, સત્ય શીલ સુખસ્નેહ સમુદ્ર,

નીતિપ્રીતિના પાલક રામ વદા વચન હિતકર ને નિષ્કામ.

ધર્મધુરા ધરનાર છે લોકવેદજ્ઞાતા
પ્રેમપ્રવીણ ભરત તમે સૌનાયે ત્રાતા.

કર્મ વચન મનથી વિમળ અનન્ય એક તમે,
ગુરુ સમક્ષ લઘુબંધુ ગુણ કસમય કોણ કહે ?

જાણો કુળની રીત ને પિતૃકીર્તિ ને પ્રીત,
સમય લોક ગુરુલાજને ઉદાસીન અરિમિત્ર.

તમને વિદિત છે સર્વનાં કર્મ વળી પરમ હિતકર મુજ ધર્મ;
મને પૂર્ણ ભરોસો તમારો, તોય સમય નીરખી કહું ન્યારો.

રહ્યા જ્યારે ના આપણા તાત ગુરુના અનુગ્રહે સંભાળી વાત;
નહિ તો પરિજન જનપરિવાર થાત આપણે સહુયે ખુવાર.

વિના અવસર આથમી રવિ જાય કોને કલેશ તો જગમાં ના થાય?
કર્યો વિધિએ એવો ઉત્પાત, મુનિએ જનકે રક્ષ્યાં સૌને ભ્રાત !

રાજકાજ સૌ લાજ યશ ધર્મ ધરા ધન ધામ
ગુરુપ્રભાવ સૌ રક્ષસે શુભ લાવી પરિણામ.

ધરમાં વનમાં ગુરુકૃપા છે રક્ષા કરનાર;
માતતાત ગુરુ નાથનું આજ્ઞાપાલન સર્વ
શેષનાગસમ ધર્મરૂપ ધરતીને ધરનાર.

તમે એ જ કરો ને કરાવો, કુળના તારક બનીને તરાવો;
એ જ સાધના સિદ્ધિ દેનારી કીર્તિ સદગતિ ભૂતિને ન્યારી.

સહી સંકટ કરતાં વિચાર કરો સુખી પ્રજા પરિવાર;
વહેંચી વિપત્તિ લીધી સૌએ મારી, તમને કષ્ટ અવધિ સુધી ભારી.

જાણી મૃદુ તમને કહું છું કઠોર, અનુચિત કસમયે કથન ના મોર;
મળે કસમયે બંધુસહાય, હાથે વજ્રપ્રહાર રોકાય.

સેવક કરપદ નયનશો, સ્વામી મુખસમ હોય,
પ્રિતરીત એ સાંભળી સુકવિ વખાણે કોય.

*

સ્નેહસમુદ્ર સુધામહીં મજ્જન કરતી વાણ
સુણી શિથિલ સૌના બન્યા સ્નેહમગ્ન ને પ્રાણ.

સ્નેહસમાધિમહીં ગયા ડૂબી દર્શક સર્વ,
બની શારદા મૌન એ માણી મંગલ પર્વ.

*

40. ભરતનો સંતોષ

ભરતને થયો અતિસંતોષ, સન્મુખ રામ ટળ્યાં દુઃખદોષ;
મુખ પ્રસન્નતા, મટયો વિષાદ, મૂંગો પામ્યો વાણીપ્રસાદ.

હાથ જોડતાં કરી પ્રણામ બોલ્યા ભરત નાથ નિષ્કામ,
હર્ષ સહગમન કેરો મળ્યો, લાભ જન્મનો દુર્લભ થયો.

આજ્ઞા શિર પર સાદર ધરું, કૃપાળુ, સ્નેહસહિત સૌ કરું;
આપો પણ એવો આધાર અવધિને કરું જેથી પાર.

લાવ્યો ગુરુઆદેશથી સર્વ તીર્થનું નીર,
કરવાને અભિષેક હું દિવ્ય તમારો વીર !

અન્ય મનોરથ મુજ મનમાં, સંકોચ ભયે કહી ન શકાય;
રામે કહેવાકાજ કહ્યું, ભરતે ત્યારે કહ્યું પ્રભુ !

ચિત્રકૂટ શુચિસ્થળ તીરથવન ખગસર સરિતા નિર્ઝર ગિરિગણ,
પ્રભુપદ અંકિત ભૂમિવિશેષ દો આદેશ નીરખવા લેશ.

અત્રિમુનિતણી આજ્ઞા લઈ વનમાં વિચરો નિર્ભય થઈ;
મુનિપ્રસાદ વન મંગલ હશે, પાવન પરમપુનિત મધુ થશે.

ઋષિનાયક જ્યાં આજ્ઞા કરે તીર્થસલિલ ત્યાં રાખો ભલે;
સુખી ભરત પ્રભુવચને થયા, મુનિપદકમળ મુદિતમન નમ્યાં.

ભરત-રામ સંવાદ સુણી સકળ સુમંગળમૂળ,

સ્વાર્થી સુર કુળને સ્તવી વરસ્યા સુરતરુફૂલ.

ધન્ય ભરત, હો રામનો સદાય જયજયકાર;
એમ બોલતાં દેવ સૌ પામ્યા હર્ષ અપાર.

મુનિ મિથિલેશ સભાજનો સૌને હર્ષ થયો;
ભરતશબ્દને સાંભળી સર્વ વિષાદ ગયો.

ભરત-રામ ગુણગ્રામ સ્નેહ વખાણી રહ્યા સ્તબ્ધ વિદેહ;
સેવક સ્વામી સરસ સ્વભાવ નેમ પ્રેમ પાવન કરનાર.

સચિવ સભાસદ કરતાં રાગ રહ્યા વખાણી મતિ અનુસાર;
સુણતાં રામ ભરત સંવાદ થયો સર્વને હર્ષ વિષાદ.

સુખદુઃખને સમ સમજી માત કૌશલ્યાએ કરતાં વાત
અન્ય માતને કર્યો પ્રબોધ દઇ રામગુણગણનો બોધ.

કોઇ કહેવા શ્રેષ્ઠતા રઘુવરની લાગ્યા,
ભરત ભલાઇ અન્ય ને વખાણવા લાગ્યા.

ભરતને કહ્યું અત્રિએ, શૈલ સમીપ સુફૂપ
રાખો તેમાં તીર્થજળ પાવન સુધાસ્વરૂપ.

*

ભરતે પામી અનુશાસન રવાના કર્યા જલભાજન;
સાનુજ સાધુમુનિ સહિત આપ ગયા હતો જ્યાં ફૂપ અગાધ.

પાવન જળ પુષ્યસ્થળે રહ્યું, મુદિત અત્રિએ પ્રેમે કહ્યું;
સિદ્ધ સ્થાન આ અનાદિ તાત, લુપ્ત થયેલ હતું અજ્ઞાત.

સ્થાન નિહાળી સરસ રસાળ ફૂપ કર્યો દાસે તૈયાર;
વિધિવશ થયો વિશ્વ ઉપકાર સુગમ અગમ અતિ ધર્મવિચાર.

ભરતફૂપ હવે કહેશે લોક તીર્થજલે શુચિ થતાં અશોક;
નિયમસહિત ન્હાતાં સપ્રેમ થશે વિમળ જન મન ક્રમ વેણ.

કહેતાં મહિમા ફૂપનો, પહોંચ્યા રઘુપતિ પાસ;

કહ્યો અત્રિએ રામને પ્રભાવ સ્થળનો ખાસ.

ધર્મતણા ઇતિહાસની કહેતાં કથા રસાળ
સુખથી વીતી રાત તે, થયું પ્રસન્ન સવાર.

રામ અત્રિ ગુરુદેવની સંમતિને પામી
ભરત તથા શત્રુઘ્ન સૌ નિત્ય ક્રિયામાંથી

પરવારી, સૌ સાથમાં સાદા સજતાં સાજ,
પગપાળા ચાલ્યા વને પ્રદક્ષિણાને કાજ.

પદત્રાણ વિના ચાલતાં મુદ્દ ચરણો જોઇ
ભૂમિ બની સંકોચથી મુદ્દ જડતા ખોઇ.

કુશ કંટક કંકરસમા પદાર્થ તીક્ષ્ણ કઠોર
છુપાવીને ભૂમિએ માર્ગ કર્યો મુદ્દ ઓર.

ત્રિવિધ વાયુ સુખપ્રદ વળી વાવા લાગ્યો ત્યાં.
દેવોએ મધુ સુમનને વરસાવ્યાં પથમાં.

ઘન છાયાથી, વૃક્ષ સૌ ફૂલી તેમ ફળી,
તૃણ મૃદુતાથી નીરખતાં પશુ, ખગ મધુર વદી,

સર્વ ભરતને રામના અતિશય પ્રિય જાણી
કરી રહ્યાં સેવા સુખે પ્રેમાસ્પદ માની.

બગાસું ખાતાં રામનું પ્રાકૃત જન લે નામ,
સર્વ સિદ્ધિ તો મેળવે ને પામે આરામ.

રામ પ્રાણપ્રિય ભરતને માટે તો શી વાત,
એમાં વિસ્મય લેશ ના ધન્ય થાય જો જાત.

*

એમ ભરત વિહરે વનમાંહ્ય, નેમપ્રેમથી મુનિયે લજાય;
શુચિ જળસ્થળ ભૂમિવિભાગ, ખગ મૃગ તરુતૃણ ગિરિવન બાગ

ચારુ પુનિત વિચિત્ર વિશિષ્ટ જોઇ ભરત પૂછે પ્રશ્ન શિષ્ટ;
સુણી મુદિત કહે ઋષિરાય નામકારણ ગુણ પુણ્યપ્રભાવ.

કયાંક મજ્જન કયાંક પ્રણામ, કયાંક દર્શન નયનાભિરામ;
કયાંક બેસતા મુનિના આદેશે સ્મરતાં રામસીતા સાદા વેશે.

દેખી સ્નેહ સેવા ને સ્વભાવ દેવો વનના અનુભવતાં પ્રભાવ
દેતા ભરતને આશિષ પ્રેમે, હૈયું હાથ રહેતું ના કેમે.

અઢી પ્રહર દિન વીતતાં આવીને પાછા
ભરતે રામમિલનતણી સફળ કરી આશા.

ભરતે જોયાં તીર્થ સૌ પાંચ દિવસની માંહ,
સુણતાં હરિહર સુયશને પડી છેવટે સાંજ.

કરી સ્નાન મળ્યો સૌ સમાજ દ્વિજ ભરત જનક તેમ રાજ;
જાણ્યો દિવસ વિદાયનો સારો તોય સંકોચ રામને ન્યારો.

રામે ગુરુ નૃપ ભરત સૌ દેખી દૃષ્ટિ સંકોચાઇ ઢાળી હેઠી;
કર્યા શીલકેરાં સહુએ વખાણ, સ્વામી રામ સરખા નવ કયાંય.

સમજી રઘુવરની ઇચ્છાનો લેશ ભરતે ઊઠીને ઘેરો વિશેષ
કહ્યું પ્રેમથી કરતાં પ્રણામ, રુચિ મારી રાખી અભિરામ.

મારે માટે સહીને સંતાપ તમે દુઃખને પામ્યા અમાપ;
હવે આજ્ઞા આપો મને સ્વામી, સેવું અવધ અવધિ સુધી ન્યારી.

જે ઉપાયથી હું ફરી દેખું દીનદયાળ
અવધિ સુધીની શીખ દો એ અવધેશ કૃપાળ.

*

પુરજન પરિજન ને પ્રજા સઘળી શુદ્ધ સ્નેહસંબધે છે ગરવી;
ભવદુઃખ જ્વાળામાં બળવાનું સારું બની આપના રહેવાનું ન્યારું,
પણ સાથ ના પ્રભુ હો તમારો લાભ મોક્ષનો તો નવ સારો.

સ્વામી સુજ્ઞ છો, ઉર સૌનું જાણો, રુચિ લાલસા જનની પ્રમાણો;
આપ પ્રણતપાલક સૌને પાળો, કરો ઘર વનનો નિર્વાહ ન્યારો.

મને સર્વ પ્રકારે ભરોસ, નથી વિચારતાં રહ્યો શોક;
મારી દીનતા સ્વામીનો પ્રેમ કરે સ્તબ્ધ મને નવ કેમ ?

દોષ દૂર કરી મોટો સ્વામી, તજી સંકોચ શીખ દો પ્યારી;
નીરક્ષીરને અલગ કરનારાં ગમ્યાં ભરતવચન સૌને સારાં.

દીનબંધુ સ્વર બંધુનો સુણી દીન છળહીન,
દેશ કાળ સ્થિતિ સમજતાં બોલ્યા રામ પ્રવીણ.

પરિવારતણી આપની મારી વનઘરની
વસિષ્ઠને જનકને ચિંતા છે સઘળી.

શિર પર ગુરુ, મિથિલેશ ને વિશ્વામિત્ર બધા,
પછી સ્વપ્નમાં કલેશ ના આપણને નડતા.

*

પરમ આપણો એ પુરુષાર્થ, સ્વાર્થ ધર્મ યશ કે પરમાર્થ
પિતાતણું આજ્ઞાપાલન; સૌના હીતનું એ કારણ.

આજ્ઞા ગુરુ માતાપિતા સ્વામીની પાળ્યે
કુમાર્ગગામી થાય પણ પડે ન કો કાળે.

આજ્ઞા એમ વિચારતાં મનનો તજી વિષાદ
અવધિ સુધી અવધે જઈ પાળો ગણી પ્રસાદ.

દેશ કોશ પરિજન પરિવાર ગુરુપદરજ સૌનો આધાર;
સચિવ માત મુનિ મત અનુસાર બનો પ્રજાકેરા પ્રતિપાળ.

મુખ્ય માનવી મુખસમો ખાનપાનમાં એક,
પાળે પોષે અંગ સૌ રાખી તોય વિવેક.

રાજધર્મનો સાર એ રામે વિવિધ પ્રકાર
કહ્યો છતાં સંતોષ ના થયો વિના-આધાર.

*

41. પાદુકાપ્રદાન અને વિદાય

ભરતપ્રેમ ગુરુ સચિવસમાજ, સ્નેહવશ બન્યા વધુ રઘુરાજ
દઇ પાદુકા કરુણા કરી, ભરતે સાદર શિર પર ધરી.

ચરણપીઠ ¹⁰ કરુણાનિધાનની રક્ષક બંને પ્રજાપ્રાણની,
સંપુટ ભરતસ્નેહ રતનના, અક્ષરદ્વય મધુ જીવજતનના.

રઘુકુળનાં બે બારણાં, કુશળ કર્મના હાથ,
સેવા સુધર્મ નીરખવા નિર્મળ બંને આંખ.

ભરત પ્રસન્ન બની ગયા મળતાં એ આધાર,
રામ-જાનકી સાથનું સુખ અનુભવ્યું અપાર.

વિદાય માગી વંદતાં; ભેટયા શ્રીરઘુરાય;
ઇન્દ્રે જગવી જનઉરે અશાંતિ તેમજ લ્હાય.

કુચાલ હિતકર એ થઇ સર્વકાજ સઘળી,
વિયોગ વ્યાધિગ્રસ્ત જન નહિ તો જાત મરી.

રામકૃપાથી સર્વની અશાંતિ કિન્તુ ટળી,
સુરસેના રક્ષક બની હિતકારક સઘળી.

આલિંગન આપી રહ્યા ભરતને મળી રામ;
રામ પ્રેમરસ વર્ણવી કેમ શકાય તમામ ?

તનમનવચને ઊમટયો સહજ શુદ્ધ અનુરાગ;
ધર્મધુરંધર રઘુવરે કર્યો ધૈર્યનો ત્યાગ.

નયનકમળથી જળ વહ્યું; દશા નિહાળી એ
દેવસભા દુઃખી બની વિસ્મિત અતિશય ને.

મુનિગણ વસિષ્ઠ જનક સૌ ધર્મધુરંધર ધીર
જ્ઞાનપાવકે અંતરે દોષ રહ્યો ન લગીર;

વિધિએ નિર્લેપ જ રચ્યા જેને; જળમાં જે

¹⁰ ચરણપીઠ - પાદુકા

જગના કમળસમા હતા આસક્તિ રહિત ને.

તે પણ રામ-ભરત તણી પેખી પ્રીત અપાર
મગ્ન બન્યા તન મન વચન સહિત વિરાગ વિચાર.

ગતિમતિ જ્યાં ગુરુ જનકની કુંઠિત છેક થઇ,
દિવ્ય પ્રીતિ તે પ્રાકૃત કેમ શકાય કહી ?

રઘુવર ભરત વિયોગને વર્ણવતા કવિને
કઠોર શ્રોતા સમજશે; અકથ ખરે રસ એ.

સંકોચાઇ સ્નેહને સ્મરતાં કવિવાણી;
રામ ભરત-શત્રુઘ્નને ભેટયા સુખ માની.

સેવક મંત્રી ભરતની ઇચ્છાને જાણી
લાગ્યા કામે; લોક સૌ દુઃખ રહ્યા માણી.

પ્રભુપદ વંદી, શિર ધરી રઘુવરનો આદેશ,
ભરત તથા શત્રુઘ્ન બે ચાલ્યા છોડી કલેશ.

મુનિ તાપસ વનદેવ સૌ કરી રહ્યા સન્માન.
લક્ષ્મણને ભેટી નમી, પદરજ શિર ધારી
સીતાની, આશિષ લઇ ઉભય રહ્યા ચાલી.

*

સાનુજ રામ જનકને નમ્યા, વદ્યા વિનયથી કરતાં દયા
અતિશય દુઃખને પામ્યા આપ, આવ્યા છે વનમાં નિષ્પાપ.

નગર પધારો આશિષ દઇ; ગયા જનક સુણી ધીરજ ધરી;
મુનિ દ્વિજ સાધુતણું સન્માન કર્યું ગણી શિવ વિષ્ણુ સમાન.

સાધુ સમીપ જઇ બે ભ્રાત પ્રણમી પામ્યા આશીર્વાદ;
કૌશિક વામદેવ જાબાલ પુરજન પરિજન સચિવ સુચાલ

કરી વિનય સમુચિત સુપ્રણામ વિદાય આપી સાનુજ રામ
નરનારી લઘુ મધ્યમહાન કરી રહ્યા સહુનું સન્માન.

ભરત માતપદ પ્રભુ નમી ભેટી નિર્મળ ભાવ,
હરી શોક સંકોચ, સજી શિબિકા, કરી વિદાય.

પ્રેમપુનિત પતિપ્રિય હરી સીતા તરત વળી
પરિજન માતપિતા તથા ગુરુજનને ય મળી.

મળી સાસુને પ્રેમથી પછી પ્રણામ કરી,
પ્રેમ વર્ણવે કેમ કવિ ઉર ઉલ્લાસ ભરી ?

*

શીખ મનમાની આશિષ પામી, રહી પ્રીતિમાં ઉભય સમાઇ;
ચારુ પાલખી રામે મંગાવી, દેતાં સાંત્વન માત ચઢાવી.

એકસરખા સ્નેહે બંને ભાઇ મળ્યા માતાને જાણે ધરાઇ;
અશ્વગજ ને વાહન સજી સારાં ચાલ્યાં ભૂપ ભરતદળ ન્યારાં.

રામ લક્ષ્મણ સીતા હેયે ધારી સર્વે ચાલ્યા દેહાધ્યાસ હારી;
અશ્વ ગજ પશુ હૈયાને હારી બની પરવશ ચાલ્યાં મન મારી.

પ્રભુ ગુરુ ગુરુસ્ત્રી પદ નમી સીતા અનુજ સમેત
હર્ષ ખેદ સાથે ફરી પહોંચ્યા પર્ણનિકેત " .

*

વાળ્યો પાછો સન્માની નિષાદ, ચાલ્યો વેઠી વિરહનો વિષાદ;
ભીલ કોળી કિરાત વનચારી સર્વે વંદી ચાલ્યા મન મારી.

પ્રભુ સીતા લક્ષ્મણ વટછાંચે ડૂબ્યા પ્રિયની વિરહવ્યથામાંહે;
ભરત સ્નેહસ્વભાવ સુવાણ રઘુવર કરવાને લાગ્યા વખાણ.

પ્રેમ મનકર્મવચને વિશ્વાસ, રામે વર્ણવ્યો શ્રીમુખથી ખાસ;
ત્યારે પશુપક્ષી જળમીન ખાસ બન્યા જીવો ગિરિના સૌ ઉદાસ.

દેખી દેવ દશા રઘુવરની વરસ્યા સુમનો કથા કહી ધરની;
વંદી આશ્વાસન રઘુનાથે આપ્યું, કરી નિર્ભય કષ્ટને કાપ્યું.

¹¹ પર્ણનિકેત - પર્ણકુટિ

પ્રભુ સીતા લક્ષ્મણ સહિત સોહે પાર્ણકુટિર,
ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્ય જ્યમ સોહે ધરી શરીર.

*

42. ભરતનું તપ

દ્વિજ મુનિ ગુરુ રાજા¹² ભરત સાથે સર્વ સમાજ
રામવિરહ વ્યાકુળ બની માર્ગે વિના અવાજ

પ્રભુના મહિમાને સ્મરી પામી શક્તિ અપાર
ચાલ્યા જતા; પ્રથમ દિને પહોંચ્યા યમુના પાર.

એ દિન અન્ન વિના ગયો, ગંગા પાર કરી
બીજા દિવસે; ગુહ રહ્યો સગવડ હર્ષ ધરી.

સઠ નદીને ઊતરી કર્યું ગોમતીસ્નાન,
ચોથે દિવસે અવધમાં આવ્યાં હર્ષિત પ્રાણ.

રહી ચાર દિન જનક ત્યાં રાજકાજ સૌ સાજ
સંભાળીને, સચિવ ગુરુ ભરતને દઠ રાજ

ગયા જનકપુર; નગરમાં સઘળાંયે નરનાર
માની ગુરુની શીખને સુખથી રહ્યાં અપાર.

રામમિલન માટે કરી નિયમો ને ઉપવાસ
ભૂષણભોગ તજી રહ્યા ટકી અવધિની આશ.

*

સચિવ સેવકોને કર્યો ભરતે પ્રેમ પ્રબોધ,
કર્તવ્યે લાગી ગયા સઘળા પામી બોધ.

બોલાવી શત્રુઘ્નને દીધી શીખ વળી,
જવાબદારી માતની સેવાતણી ધરી.

કહ્યું ભૂસુરને કરતાં પ્રણામ, કરી પ્રાર્થના વિનયે તમામ;

¹² રાજા - રાજા જનક

કરજો સેવા કરવાનો આદેશ, કરશો સંકોચ સ્વપ્ને ના લેશ.

પુરજન પરિજન સૌને વધાવી દીધાં સુખપૂર્વક સ્નેહે વસાવી;
પહોંચ્યા સાનુજ પછી ગુરુ પાસે બોલ્યા પ્રણમી અનુમતિતણી આશે

આજ્ઞા આપો તો હવે પાળી નિયમ રહું;
મુનિએ રોમાંચિત તને પ્રેમે તરત કહ્યું,

ભરત, તમે જે સમજશો કહેશો કરશો ને
થશે ધર્મના સારરૂપ સકળ જગતમાં તે.

મળી જ્યોતિષીને પછી ભરતે દિન સાધી
શુભાશિષે પ્રભુપાદુકા સિંહાસન સ્થાપી.

કૌશલ્યા ને ગુરુતણા પદે નમાવી શીશ
ચરણપાદુકાની લઈ આજ્ઞા વળી પવિત્ર

ધર્મધુરા ધારક ભરત કુટિર કરી તૈયાર
નંદીગ્રામ મહીં રહ્યા તુષ્ટિથકી અપાર.

*

જટા શિરે તન મુનિપટ ધરી, દર્ભાસન ધરતી પર વળી,
અશન વસન વાસણ વ્રત નેમ, પાળે ઋષિના ધર્મ સપ્રેમ.

ભૂષણ વસન ભોગ સુખ તેમ તન મન વચન તજ્યાં તૃણ જેમ.

અવધરાજ સ્તવતો સુરરાજ, દશરથના સુખ સાધન સાજ
શરમાતો સુણતાં જ કુબેર, વસી રહ્યા ત્યાં ભરત સુપેર,
ભ્રમર જેમ ચંપાને બાગ અલિપ્ત તેમજ તજતાં રાગ.

રમાવિલાસ રામઅનુરાગ પામી તજતા જન બડભાગ;
વમન જેમ ના એને ગ્રહે ભક્તિતણું સુખ નિશદિન લહે.

રામ પ્રેમભાજન ભરત, કઠિન એમને શું;
ચાતક હંસતણાં સ્તવે ટેક વિવેક સહુ.

*

પ્રતિદિન દુર્બળ દેહ થયો, ઘટયાં મેદબળ તેમ અહો !
કાંતિ વદનની અક્ષય રહી, રામપ્રીતિ નિત નૂતન વહી.

પ્રતિજ્ઞા થઇ તપની પુષ્ટ, અંતર લાગ્યું રહેવા તુષ્ટ;
અંશ ધર્મના વધતા ગયા, પ્રાણ પ્રસન્ન પુનિત વધુ થયા.

ઘટે જળ થતાં શરદ પ્રકાશ, શોભે નેતર પદ્મ વિકાસ;
શમદમ સંયમ વ્રત ઉપવાસ નક્ષત્ર ભરત ઉરઆકાશ.

અવધિ પુનમ ને ધ્રુવ વિશ્વાસ, રામસ્મરણ નભગંગા ખાસ.
રામપ્રેમવિધુ અચળ અદોષ સોહે સજી મધુરતા કોશ.

રહેણીકરણી સમજ ને ભક્તિ તથા વૈરાગ્ય
નિર્મળ ગુણ સૌ ભરતના કહેતાં કવિ બડભાગ

પામે છે સંકોચને, વર્ણન કોણ કરે,
શેષ ગણેશ સરસ્વતી બુદ્ધિ વિફળ ઠરે.

પૂજે નિત પ્રભુપાદુકા, પ્રીત ઉરે ન સમાય;
આજ્ઞા માગી મેળવી વિવિધ ચલાવે રાજ્ય.

*

પુલક તને, હૃદયે રહે કેવળ સીતારામ,
જપે નામને જીભ ને આંખે જળ અભિરામ.

રામ અનુજ સીતા વસે વનમાં; ભરત કસે
કાયાને તપથી સદા; ભવને શાંત વસે.

બંને તરફ વિચારી લોક કહેતા ભરત પ્રશંસાજોગ;
વ્રતનિયમે મુનિ સંકોચાય, લાજે દશા થકી ઋષિરાય.

ભરતઆચરણ પરમપવિત્ર મધુર મંજુ મંગલપ્રદ સિદ્ધ;
હરનાર કઠિન કલિ અઘ કલેશ, મહા મોહતમ દલન દિનેશ.

પાપપુંજ કુંજર મૃગરાજ, શમન સકળ સંતાપ સમાજ;
જનરંજન ભંજન ભવભાર, રઘુવરસ્નેહ સુધાકર સાર.

છંદ

સિયરામ પ્રેમપિયૂષ પૂરણ જન્મ હોત ન ભરતનો,
મુનિ મન અગમ યમ નિયમ શમ દમ વિષમ વ્રત આચરત કો ?
દુઃખ દાહ દંભ સુદૈન્ય દૂષણ સુયશથી પરહરત કો ?
કલિમાં હઠે તુલસીસમા શઠ રામ સન્મુખ કરત કો ?

ભરતચરિતને નિયમથી સાદર સુણશે જે
પ્રેમ રામસીતાપદે કરશે અવશ્ય એ.

ભવરસથી વિષયોથકી એને વિરતિ થશે,
એના શો કૃતકૃત્ય ના જગમાં અન્ય હશે.

*

(અયોધ્યાકાંડ સમાપ્ત)

વિહંગાવલોકન

1. સફેદ વાળનું દર્શન

બહારથી નાની અથવા સર્વસાધારણ જેવી દેખાતી વસ્તુઓમાંથી જાગ્રત અથવા વિવેકી પુરુષને કોઈવાર અવનવી પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. એ પ્રેરણા એના જીવનપ્રવાહને પલટાવવા માટે કે પરિશુદ્ધ કરવા માટે મહત્વનો મહામૂલ્યવાન ફાળો પ્રદાન કરતી હોય છે. એની અસર શકવર્તી બને છે અને સમસ્ત જીવનને અસર પહોંચાડે છે.

વસ્તુ છેક જ નાની હતી. લક્ષમાં ના લઇએ તોપણ ચાલે એવી. પરંતુ રાજા દશરથે ગંભીરતાથી લીધી.

રામચરિતમાનસના કથનાનુસાર રઘુકુળના રાજા દશરથ એક વાર રાજસભામાં વિરાજેલા. એમણે સ્વાભાવિક રીતે જ હાથમાં દર્પણ લઇને મુખને નિહાળીને મસ્તક પરના મુકુટને સરખો કર્યો.

એમણે એકાએક જોયું કે કાન પાસેના કેશ ઘોળા થયા છે.

શ્રવન સમીપ ભણ સિત કેસા। મનહું જરઠપનુ અસ ઉપદેસા ॥

કેશ ઘોળા થવાની હકિકત દેખીતી રીતે જ છેક સાધારણ હતી તોપણ રાજાએ એને ગંભીરતાથી લઇને વિચાર્યું કે વૃદ્ધાવસ્થા જાણે ઉપદેશ આપી રહી છે કે રામને યુવરાજપદ આપી મારે જીવન તથા જન્મની પરમ ધન્યતાનો લ્હાવો લેવો જોઇએ.

સફેદ વાળનું દર્શન કરનારા સઘળા એવી સમજપૂર્વકની સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિનો વિચાર તથા નિર્ણય નથી કરતા. નહિ તો સમાજમાં જાહેરજીવનનું ચિત્ર કેટલું બધું બદલાઇ જાય અને તંદુરસ્ત થાય ? કેટલીક વાર વાળ અકાળે જ સફેદ બની જાય છે. તોપણ અમુક વયમર્યાદા કે વૃદ્ધાવસ્થા પછી જાહેરજીવનમાંથી સ્વેચ્છાપૂર્વક નિવૃત્તિ લેવાની ને પોતાની જવાબદારી બીજા સુપાત્ર પુરુષને સોંપવાની પરંપરા આવકારદાયક છે. એથી મમત્વ ઘટે છે ને બીજાને લાભ મળે છે.

રાજા દશરથનો વિચાર એ દ્રષ્ટિએ આદર્શ અને અભિનંદનીય હતો. જોકે એમાં આગળ પર આવનારી અસાધારણ આપત્તિનું બીજા છુપાવેલું એની ખબર એમને ન હતી. એમણે રામના રાજ્યાભિષેકનો કે યુવરાજપદનો વિચાર જ ના કર્યો હોત તો આગળ પરની એના પરિણામે પેદા થયેલી રામવનવાસની માગણીને અને ઘટનાને કદાચ ટાળી શકાઇ હોત. એમનું પોતાનું મૃત્યુ પણ અનિવાર્ય ના બન્યું હોત. પરંતુ માનવ વિચારે છે કાંઈક અને બને છે કાંઈક. જે કાંઈ થાય છે તે સઘળું એના હાથમાં, એની ઇચ્છા પ્રમાણેનું નથી હોતું. રાજાનો સંકલ્પ સારો હતો પરંતુ એનો પ્રતિભાવ સર્વ પર, ખાસ કરીને મંથરા પર અને એની સતત સમજાવટથી કૈકેયી પર સાનુકૂળ ના પડ્યો. એથી જ આગળની અણધારી આપત્તિ આવી પડી.

એક બીજી વાત પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી લઉં. રાજા દશરથે રાજસભામાં બેસીને હાથમાં લીધેલા દર્પણમાં જોયું એવું વર્ણવવાને બદલે, એમના રાજપ્રાસાદમાં દર્પણમાં જોયું એવું વર્ણન સુસંગત ના લાગત ? રાજસભા કરતાં રાજપ્રાસાદ જ દર્પણમાં જોવાનું સુયોગ્ય સ્થાન લેખી શકાય. રાજાને પોતાને જ

રાજસભામાં દર્પણમાં, અને હાથમાં રાખેલા દર્પણમાં દેખતા વર્ણવવા એ રઘુકુળના આદર્શ રાજા દશરથની રાજસભાની ગંભીરતા તથા પવિત્રતાને નથી સૂચવતું.

*

2. સાંસ્કૃતિક પરંપરા

અયોધ્યાના રાજા દશરથે રામને યુવરાજપદે સ્થાપવાનો સંકલ્પ કરી લીધો, પરંતુ વાત એટલેથી જ પૂરી નથી થતી. મહત્વની, સમજવા જેવી, એ સમયની ભારતીય સંસ્કૃતિના પરંપરાગત શિષ્ટાચારની વિશેષ નોંધપાત્ર વાત તો હવે આવે છે, અને કવિ એને અતિશય સફળતાપૂર્વક સરસ રીતે વર્ણવે છે. કવિની દ્રષ્ટિ તથા શક્તિનો ત્યાં વિજય થાય છે. એ વર્ણનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરાનું દર્શન થાય છે. એ દર્શન આહલાદક અને પ્રેરક છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે સદગુરુનું મહત્વ ને માન સૌના કરતાં સવિશેષ છે. રાજા દશરથ સદગુરુ વશિષ્ઠને મળીને એમની અનુમતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એ પ્રયત્ન સફળ થાય છે. મુનિ વશિષ્ઠ રાજા દશરથના શુભ સંકલ્પ સાથે સંમત થઈને રામને યુવરાજપદે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે વિલંબ ના કરવાનો ને સઘળી તૈયારી કરવાનો આદેશ આપે છે.

રાજા પ્રસન્ન થઈને પોતાના મહેલમાં આવે છે અને સચિવ સુમંત્રને અને સેવકોને બોલાવીને સઘળી વાત કહી સંભળાવે છે ને જણાવે છે કે પંચને રામને યુવરાજ બનાવવાનો અભિપ્રાય ઉચિત લાગે છે. તમે તેમને હર્ષપૂર્વક રાજતિલક કરો.

એ સાંભળીને સૌ પ્રસન્ન થાય છે.

મહામુનિ વશિષ્ઠની સુચનાનુસાર રામના રાજ્યાભિષેકની પૂર્વતૈયારી કરવામાં આવે છે.

રાજા દશરથની રાણીઓને એ સમાચાર પાછળથી મળે છે. સૌથી છેલ્લે જેમનો રાજ્યાભિષેક થવાનો છે તે રામને.

પ્રથમ ગુરુની અનુમતિ, પછી સચિવની ને પંચની. રાણીઓ છેક છેલ્લે જાણે છે.

આપણે ત્યાં સામાન્ય રાતે અથવા બદલાયેલા સંજોગોમાં વધારે ભાગે શું થાય છે ? તદ્દન ઊલટું જ. સૌથી પહેલાં કોઈ અગત્યની ગુહ્ય વાત હોય છે તો એનું રહસ્યોદ્ઘાટન અને એની અનુમતિ પત્ની પાસે કરવામાં ને માગવામાં આવે છે. પછી શ્વસુરપક્ષ તથા મિત્રમંડળ પાસે. ગુરુ તો છેક છેવટે કહેવાય છે, પુછાય છે અને કહેવાતું કે પુછાતું નથી પણ ખરું. ઘટનાચક્ર સાથે જેનો સીધો સંબંધ હોય છે એને પ્રથમથી પણ કહેવામાં આવે છે. રામાયણકાળની સાંસ્કૃતિક પરંપરા કેવી હતી એનો ખ્યાલ રામચરિતમાનસના ઉપર્યુક્ત વર્ણન પરથી સહેલાઈથી આવી શકે છે.

*

3. રામની પ્રતિક્રિયા

રામચરિતમાનસનું એ વર્ણન આગળ વધે છે. રાજા દશરથના રહેવાથી મુનિ વશિષ્ઠ રામના રાજપ્રાસાદે પહોંચ્યા ત્યારે રામે દ્વાર પર આવીને એમનાં ચરણે મસ્તક નમાવીને, સાદર અર્ધ્ય આપી, ઘરમાં લાવીને એમનું પૂજન-સન્માન કર્યું. સીતા સાથે એમને ચરણસ્પર્શ કર્યો.

એ વર્ણન રામની ગુરુ પ્રત્યેની પ્રીતિ અને એમની નમ્રતા દર્શાવે છે.

જેનું લગ્ન લેવાયું હોય તે ઉમેદવારને કશી માહિતી જ ના હોય અને લગ્નની બધી તૈયારી કરી હોય; બેઠવાળાને બોલાવવામાં આવ્યા હોય, કંકોત્રીઓ પાઠવી હોય, જમણવારની તૈયારી થઈ ગઈ હોય અને જાનૈયાઓ પણ એકઠા થયા હોય; જેનું લગ્ન લેવાયું હોય તેને છેક છેલ્લી ઘડીએ ખબર આપવામાં આવતી હોય તેમ, રામને એમના રાજ્યાભિષેક વિશે હજુ હવે કહેવામાં આવે છે. રાજા દશરથને કદાચ એવો વિશ્વાસ હશે કે આજ્ઞાકિત રામ પોતાની અને વશિષ્ઠની આજ્ઞાને કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ, તર્કવિતર્ક કે સંકોચ સિવાય આનંદપૂર્વક અનુસરશે.

મુનિ વશિષ્ઠે રામને જણાવ્યું કે રાજા તમને યુવરાજપદ આપવા ઇચ્છે છે. એમણે એને માટેની પૂર્વતૈયારી કરી લીધી છે.

ભૂષ સજેઝ અભિષેક સમાજૂ। ચાહત દેન તુમ્હહિ જુબરાજૂ ॥

મુનિ વશિષ્ઠ દ્વારા રાજ્યાભિષેકના એ સર્વસુખદ સમાચાર સાંભળ્યા પછી રામની પ્રતિક્રિયા જાણવા જેવી છે. એમને એક અસાધારણ કહી શકાય એવો વિચાર ઉદભવ્યો.

જનમે એક સંગ સબ ભાઈ। ભોજન સયન કેલિ લરિકાઈ ॥

કરનબેધ ઉપબીત બિઆહા। સંગ સંગ સબ ભાઈ ઉછાહા ॥

"અમે બધા ભાઈઓ એકસાથે જનમ્યા. અમારું ભોજન, શયન, બાલ્યાવસ્થાનું રમવાનું અને અમારા કર્ણવેધ, યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર તથા લગ્નપ્રસંગના ઉત્સવો પણ સાથેસાથે જ થયા."

બિમલ બંસ યદુ અનુચિત એકૂ। બંધુ બિહાઈ બડેહિ અભિષેકૂ ॥

"આ નિર્મળ રઘુવંશમાં મને એક વસ્તુ ખરેખર અયોગ્ય લાગે છે અને તે વસ્તુ એ કે બીજા બધા બંધુઓને મૂકીને મોટા બંધુનો અભિષેક થાય છે."

કવિએ રામના મુખમાં ખૂબ જ સુંદર, આદર્શ, પ્રેરક, ક્રાંતિકારી, સત્યમૂલક શબ્દો મૂક્યા છે. મોટાભાઈનો રાજ્યાભિષેક શા માટે ? વચલા કે નાના ભાઈનો શા માટે નહીં ? અથવા મોટા કે નાના - ગમે તેવા પરંતુ સુયોગ્ય ભાઈનો શા માટે નહીં ? એવી અતિઅગત્યની, જાહેર જનતાનું હિત ધરાવતી વાતોમાં જન્મ કે વયને બદલે યોગ્યતા કે પાત્રતા પ્રમાણેની પસંદગી જ અધિક આદર્શ અને આવકારદાયક થઈ પડે. રામનો વિચાર પ્રશંસનીય હતો. પરંતુ વિચાર વિચાર જ રહ્યો. અમલમાં ના મૂકાયો. વિચાર ગમે તેટલો આદર્શ, અસાધારણ, ક્રાંતિકારક હોય પરંતુ તે ક્રાંતિ કરે જ નહીં, આચારમાં અનુવાદિત ન બને તો શું કામનું ? રામ આગળ ના વધ્યા, એમની લાગણી અને એમના સાત્વિક મનોમંથનમાંથી ઉદભવેલી સદભાવનાને એ દશરથ, વશિષ્ઠ, સચિવ અથવા અન્યની આગળ રજૂ કરી શક્યા હોત. એવી દલીલ દ્વારા કવિ એ વિચારને સગૌરવ આગળ વધારી શક્યા હોત. પરંતુ એમ નથી થઈ શક્યું. એ વસ્તુ ચૂકી જવાઈ કે ત્યાં જ મુકી દેવાઈ છે.

રામ એમની વિચારસરણીને વડીલો સમક્ષ રજૂ કરત તોપણ એને કોઈ માનત નહીં. તોપણ એવી રજૂઆત એમને માટે સંતોષકારક લેખાત. એને લીધે કવિતામાં નવો રસ પેદા થાત. એવી રીતે રામની રાજ્યાભિષેક માટેની નિર્મમતાને વધારે સારી રીતે બતાવી શકાઈ હોત.

*

4. દેવોનો ઉદ્યોગ

રામચરિતમાનસમાં કહ્યા પ્રમાણે રામના રાજ્યાભિષેકની વાત બીજા બધાને તો ગમી પરંતુ દેવોને ના ગમી. એમણે સરસ્વતીને બોલાવીને એના પગ પકડીને અવારનવાર અરજ કરીને જણાવ્યું કે અમારી આપત્તિ જોઈને તમે એવું કરો કે રામ રાજ્યને છોડીને વનમાં જાય ને દેવોનું સઘળું કાર્ય સિદ્ધ થાય.

बिपत्ति हमारि बिलोकि बड़ि मातु करिअ सोइ आजु।

रामु जाहिं बन राजु तजि होइ सकल सुरकाजु ॥

દેવોની અરજ સરસ્વતીને સહેજ પણ ના ગમી. દેવોએ એને પુનઃ પ્રાર્થાને પોતાના હિતકાર્ય માટે અયોધ્યા જવા જણાવ્યું. દેવોએ વારંવાર એને ચરણ પકડીને સંકોચમાં નાખી એટલે દેવોની બુદ્ધિ ઓછી છે એવું વિચારીને તેણે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

नामु मंथरा मंदमति चेरी कैकेइ केरि।

अजस पेटारी ताहि करि गई गिरा मति फेरि ॥

"અયોધ્યામાં મંથરા કૈકેયીની દાસી હતી. એને અપયશની ભાગિની બનાવીને, એની બુદ્ધિ ફેરવીને કે બગાડીને સરસ્વતી જતી રહી."

કવિનું આલેખન કથાની દ્રષ્ટિએ કદાચ રોચક લાગે પરંતુ બીજી રીતે વિચારતાં ત્રુટિપૂર્ણ દેખાય છે. કવિ અનાવશ્યક રીતે કલ્પનાનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે. દેવોની વાતને વચ્ચે લાવ્યા વગર કથા કહી શકાઈ હોત. દેવોની અરજ સ્વીકારવાનો સૌથી પ્રથમ સરસ્વતીએ ઇન્કાર કર્યો ને વિચાર્યું કે દેવો મંદબુદ્ધિ છે. પરંતુ આગળ પર દેવોના અત્યાગ્રહને વશ થઈને એની દ્રષ્ટિએ જે અયોગ્ય હતું તે કર્મ કરવાની એણે તૈયારી બતાવીને, મંથરાની બુદ્ધિને બદલાવી, એવા આલેખનથી એનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન સામાન્ય કક્ષાએ ઉતરી પડે છે. એ આવશ્યક અથવા અપેક્ષિત આત્મબળથી વંચિત બનીને પોતાનું સ્વાભાવિક ગૌરવ ખોઈ બેસે છે. એક કુકર્મમાં મુખ્ય પક્ષકાર બને છે. પરોક્ષ રીતે બધા જ દોષનો ટોપલો એના માથા પર નાખી દેવામાં આવે છે. આપણાં સર્વહિતમાં માનનારાં, અકલંક, આદર્શ, પરમારાધ્ય, પરમ વંદનીય, દૈવી પાત્રોનું એવું આલેખન એમને જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે અન્યાય કરનારું અને લોકનજરે ઉતરાતાં બતાવનારું બનવાનો સંભવ છે.

સરસ્વતીને અતિશય આગ્રહપૂર્વક અયોધ્યામાં અશુભ આશયથી પ્રેરાઈને મોકલવાનો દેવોનો ઉદ્યોગ અભિનંદનીય નથી લાગતો. એ આખું આલેખન ક્ષેપક પણ હોઈ શકે. જો એ યથાર્થ જ હોય તો આદર્શ અને શોભાસ્પદ નથી. માનવ સન્મતિ અને દુર્મતિ - બંનેનો બનેલો છે. એની અંદર ક્યારે કોનું પ્રાબલ્ય થઈ જાય તે વિશે ચોક્કસપણે કશું જ કહી શકાય નહીં. એવા સીધાસાદા સર્વસામાન્ય આધાર પર, દેવોની કે સરસ્વતીની વાતને વચ્ચે લાવ્યા સિવાય, સીધું જ કહી શકાયું હોત કે મંથરાની બુદ્ધિ એની પોતાની દ્રેષવૃત્તિ,

દુર્ભાવના કે બીજા કોઈ કારણથી બગડી ગઈ, અને એણે કૈકેયીના કાનને ભંભેર્યા, તો કોઈ પ્રકારની હરકત ના પેદા થાત. એવું આલેખન સવિશેષ સુંદર અને સુસંગત થઈ પડત.

રામચરિતમાનસના રસિક તથા મર્મજ્ઞ કવિએ મંથરાના પાત્રને ખૂબ જ કળાત્મક રીતે સહજતા અને સફળતા સહિત રજૂ કર્યું છે. એમનું એ પાત્રાલેખન આદર્શ અને અદભૂત છે. એમને કુશળ સફળ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધ કરે છે. કૈકેયીનું પાત્રાલેખન પણ એવું જ પ્રાણવાન ને કુશળ છે. મંથરાના પાત્રાલેખન સાથે એ તાણા ને વાણાની પેઠે મળી જાય છે. એકરૂપ થાય છે.

કૈકેયીના કાનને ભંભેરવાનો ને મનને મલિન બનાવવાનો મંથરાનો ઉદ્યોગ શરૂઆતમાં તો સફળ નથી થતો, પરંતુ છેવટે યશસ્વી ઠરે છે. રામ પ્રત્યે પ્રખર સ્નેહ અને સદભાવને સેવનારી કૈકેયી મંથરાની રામવિરોધી વાતને માની લે છે. એ એના વ્યક્તિત્વનો ને કવિની કવિતાકળાનો નાનો સરખો વિજય ના લેખાય.

મંથરાના માર્ગદર્શન પ્રમાણે એ કઠોરતાની મૂર્તિ બનીને કોપભવનમાં પ્રવેશે છે ને દશરથની પરવશતાનો લાભ ઉઠાવીને પૂર્વનાં શેષ રહેલાં બે વરદાન મેળવે છે. કૈકેયી તથા દશરથનો આ સંવાદ કેટલો બધો સૂચક છે ?

માગુ માગુ પૈ કહહુ પિય કબહુ ન દેહુ ન લેહુ।

દેન કહેહુ બરદાન દુઝ તેઝ પાવત સંદેહુ ॥ ૨૭ ॥

"હે પ્રિયતમ, તમે માગ માગ કહો છો પણ કોઈ વાર આપતા નથી ને લેતા નથી. તમે મને બે વરદાન માટે કહેલું પરંતુ તે મળવામાં પણ સંદેહ છે."

જાનેઝં મરમુ રાઝ હંસિ કહહૈ। તુમ્હહિ કોહાબ પરમ પ્રિય અહૈ ॥

થાતિ રાખિ ન માગિહુ કાઝ। બિસરિ ગયઝ મોહિ ભોર સુભાઝ ॥ ૧ ॥

"રાજાએ હસીને કહ્યું કે તારો મર્મ સમજ્યો. તને કોપાયમાન થવાનું ગમે છે. તે વરદાનોને થાપણ તરીકે રાખીને તે કદી માગ્યા જ નથી. મારો સ્વભાવ ભૂલકણો હોવાથી હું તે ભૂલી ગયો છું."

ઝૂઠેહુ હમહિ દોષુ જનિ દેહુ। દુઝ કૈ ચારિ માગિ મકુ લેહુ ॥

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ। પ્રાન જાહુ બરુ બચનુ ન જાઈ ॥

"મને ખોટો દોષ ના દે. બેને બદલે ચાર વરદાન માગી લે. રઘુકુળમાં સદાને માટે એવી પરંપરા ચાલી આવે છે કે પ્રાણ જાય તો ભલે જાય પરંતુ વચન ના જવું જોઈએ."

એવી રીતે સઘળી પૂર્વભૂમિકાને તૈયાર કરીને કૈકેયીએ વરદાન માગી લીધાં. રાજા દશરથ પર વજ્રપ્રહાર થયો. પરંતુ હવે કોઈ વિકલ્પ નહોતા રહ્યો. એ કૈકેયીના સાણસા-વ્યૂહમાં સારી પેઠે સપડાઈ ગયા.

જે કૈકેયી રામને ભરત કરતાં પણ વધારે પ્રિય સમજતી હતી તે ભરતને માટે રાજતિલકનું અને રામના ચૌદ વરસના વનવાસનું વરદાન માગી બેઠી. સંજોગોનો પ્રભાવ માનવ પર કેટલો બધો પ્રબળપણે પડે છે ? સંજોગોની અસર નીચે આવીને સજ્જન દુર્જન બને છે ને દુર્જન સજ્જન. સંજોગો માનવને દેવ પણ કરે છે ને દાનવ પણ. અનુકૂળ બનાવે છે ન પ્રતિકૂળ પણ. જોકે સંજોગોની સત્તા સર્વોપરિ નથી તોપણ

નિર્બળ મનના માનવો એમની અસર નીચે સહેલાઈથી આવી જાય છે. કૈકેયી તથા મંથરાના પાત્રો એવો સારગર્ભિત સંદેશો સંભળાવે છે.

*

5. સીતા તથા રામની પ્રતિક્રિયા

રામના મળરહિત મન પર એ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો કશો જ પ્રતિકૂળ પ્રભાવ ના પડ્યો. એમને પ્રથમથી જ રાજ્યની લાલસા ન હતી. એમણે કૈકેયી દ્વારા સઘળી વાત સાંભળીને દશરથને આશ્વાસન આપ્યું, કૈકેયીનો આભાર માન્યો, ને વનગમનની તૈયારી દર્શાવી. એમના શ્રીમુખમાં કેટલા બધા સરસ શબ્દો મુકાયા છે ?

સુનુ જનની સોઢ સુતુ બઢભાગી। જો પિતુ માતુ બચન અનુરાગી ॥

તનય માતુ પિતુ તોષનિહારા। દુર્લભ જનનિ સકલ સંસારા ॥

"હે માતા સાંભળો. જે માતાપિતાનાં વચનો પર પ્રેમ રાખતો હોય તે જ પુત્ર ભાગ્યશાળી કહેવાય છે. માતા તથા પિતાને સંતોષનારો સુપુત્ર સમસ્ત સંસારમાં દુર્લભ છે."

"વનમાં ખાસ કરીને મુનિવરોનો મેળાપ થશે. એથી મારું સર્વપ્રકારે શ્રેય સધાશે. તેમાં વળી તે માટે પિતાજીની આજ્ઞા છે ને તમારી સંમતિ."

"પ્રાણપ્રિય ભરત રાજ્ય પામશે. મને આજે વિધિ સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. જો આવા કાર્યને માટે વનમાં ના જઉં તો મૂર્ખના સમાજમાં મને પ્રથમ ગણવો જોઈએ."

અંબ એક દુખુ મોહિ બિસેષી। નિપટ બિકલ નરનાયકુ દેચી ॥

થોરિહિં બાત પિતહિ દુખ ભારી। હોતિ પ્રતીતિ ન મોહિ મહતારી ॥

"માતા, રાજા ખૂબ જ વ્યાકુળ બની ગયા છે એથી મને મોટું દુઃખ થાય છે. વાત ઘણી નાની હોવા છતાં પિતાને ભારે દુઃખ થઈ રહ્યું છે એનો મને વિશ્વાસ નથી થતો."

કેવી સાનુકૂળ પ્રતિક્રિયા !

રામે કૌશલ્યાની અનુમતિ મેળવી લીધી. કૌશલ્યા પાસે પહોંચેલી સીતાને ઘરમાં રહીને સૌની સેવા કરવાનું કહ્યું. વનની વિષમતાઓનો અને વિપત્તિઓનો પણ ખ્યાલ આપ્યો. છતાં પણ સીતાનું મન ઘરમાં રહેવા માટે ના માન્યું. સીતાના શબ્દોનો સારભાગ સમજવા જેવો છે: "હે પ્રાણનાથ, હે કરુણાધામ, સુંદર, સુખદાયક, સર્વાન્તરયામી ! હે રઘુકુળરૂપી કુમુદના ચંદ્ર ! તમારા સિવાયનું સ્વર્ગ પણ મારે માટે નરકસમાન છે."

જિય બિનુ દેહ નદી બિનુ બારી। તૈસિઅ નાથ પુરુષ બિનુ નારી ॥

નાથ સકલ સુખ સાથ તુમ્હારૈં। સરદ બિમલ બિધુ બદનુ નિહારૈં ॥ ૪ ॥

"જીવ સિવાય જેમ શરીર અને જળ વિનાની નદી તે જ પ્રમાણે પુરુષ વિના સ્ત્રી હોય છે. હે નાથ, તમારી સાથે રહીને તમારું શરદ ઋતુના નિર્મળ ચંદ્ર જેવું મુખમંડળ જોતાં મને સર્વપ્રકારનું સુખ મળી રહેશે."

ખગ મૃગ પરિજન નગરુ બનુ બલકલ બિમલ દુકૂલ।

નાથ સાથ સુરસદન સમ પરનસાલ સુખ મૂલ ॥ ૬૫ ॥

"તમારી સાથે પશુપક્ષીઓ મારાં કુટુંબી થશે. વન નગર બનશે અને વૃક્ષોની છાલ સુંદર નિર્મળ વસ્ત્ર. પર્ણકુટી સરસ સુખના મૂળરૂપ થઈ રહેશે."

"ઉગાર હૃદયના વનનાં દેવદેવીઓ સાસુ-સસરાની પેઠે મારી સંભાળ રાખશે. દર્ભ તથા કોમળ પાંદડાની સુંદર પથારી પ્રભુની સાથે કામદેવની મનહર તળાઈ થશે. કંદમૂલફળનો આહાર અમૃતસમાન થશે. પર્વતો અયોધ્યાના સેંકડો રાજમહેલ સમાન. દિવસે આનંદમાં રહેતી ચક્રવીની જેમ પ્રભુના ચારુ ચરણકમળને નિહાળીને હું પ્રત્યેક પળે પ્રસન્ન રહીશ."

"હે નાથ, તમે વનના વિવિધ દુઃખો તથા ભય, વિષાદ, પરિતાપ વિશે કહ્યું. પરંતુ હે કૃપાનિધાન, તે સઘળાં ભેગાં થાય તોપણ પ્રભુના વિયોગના દુઃખના લવલેશ સમાન પણ ના થઈ શકે."

"હે દીનબંધુ, સુંદર સુખદાતા ! શીલ સ્નેહના ભંડાર ! ચૌદ વરસની અવધિ સુધી મને અયોધ્યામાં રાખશો તો મારો પ્રાણ નહીં રહે."

"ક્ષણે ક્ષણે તમારાં ચરણકમળને નિહાળીને ચાલવાથી મને થાક નહિ લાગે. હું તમારી સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ. માર્ગનો તમારો થાક દૂર કરીશ. તમારા પગ ધોઈને, વૃક્ષોની છાયામાં બેસીને, તમને પંખો નાખીશ. પ્રસ્વેદ કણોવાળું તમારું શ્યામ શરીર જોવાથી દુઃખનો વખત ક્યાં રહેશે ?"

"સપાટ ભૂમિ પર ઘાસ તથા ફૂંપળો બિછાવીને આ દાસી આખી રાત તમારા પગ દબાવશે. તમારી મનહર મૂર્તિના દર્શનથી મને થાક નહિ લાગે. સિંહણને સસલું કે શિયાળ જેમ જોઈ શકતું નથી તેમ પ્રભુની સાથે મને આંખ ઉંચી કરીને જોનારું કોણ છે ? હું સુકુમારી છું તો તમે વનને યોગ્ય છો ? તમને તપ યોગ્ય છે ને મારે માટે વિષયોનો ઉપભોગ ?"

સીતાના ઉદગારો એના પ્રાણમાં પ્રકટેલા તથા પ્રબળ બનેલા પતિપ્રેમને પ્રકટ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીને માટે પુરુષ અને પુરુષને માટે સ્ત્રી શરીરના સુખોપભોગનું કે જીવનના અંગત આમોદપ્રમોદનું સાધન નથી પરંતુ જીવનનું સારસર્વસ્વ છે. જીવનસાધનાના સ્વાર્ણસોપાનની સામગ્રી છે. સૌથી અધિક છે. એની સ્વર્ગીય સંનિધિમાં રહેવું અને એની સેવા કરવી એ એનું કર્તવ્ય મનાય છે. સીતાએ એ કર્તવ્યને વાચા આપી. એને પૂર્ણપણે વફાદાર રહી. એના ઉદગારો વીરતાના, સહનશીલતાના, નિર્ભયતાના, રામ પ્રત્યેના પરમપવિત્ર પ્રબળતમ પ્રેમના ને શ્રદ્ધાભક્તિના દ્યોતક છે.

એ શબ્દોને સાંભળ્યા પછી રામે એને સાથે આવવાની અનુમતિ આપી.

સીતાને એથી શાંતિ થઈ.

*

6. ઉર્મિલાની વિસ્મૃતિ

રામકથાના પાવન પ્રવાહમાં એક પ્રાણવાન પરમપવિત્ર પાત્રની વિસ્મૃતિ થઈ છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ કે સંતશિરોમણી તુલસીદાસે એને અનુરાગની અંજલિ આપી નથી. એનું ગૌરવગાન ગાવાનું તો બાજુએ રહ્યું

પણ એનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો. એ પાત્ર ઉર્મિલાનું છે. એ પાત્રની વિસ્મૃતિ થઈ છે કે ઉપેક્ષા કરાઈ છે એવું અનેક રામકથારસિકોને લાગ્યા કરે છે. એવા લાગણી સર્વથા નિરાધાર અથવા અસ્થાને નથી.

સીતા તથા ઉર્મિલાનાં લગ્ન એકસાથે જ લેવાયા. શ્રુતકીર્તિ તથા માંડવી સાથે. પરંતુ સીતા સિવાયની એ ત્રણે બેનો રામકથાના પંરપરાગત પ્રવાહમાંથી અદ્રશ્ય રહી છે. ઉર્મિલા પર રામકથાનો ઘણો મોટો આધાર હતો. એના અંતરમાં પણ સીતાના અંતરમાં રામને માટે જાગ્યા તેવા પ્રેમભાવો લક્ષ્મણને માટે જાગ્યા જ હશે. એ લક્ષ્મણને રામ-સીતા સાથે વનમાં જવા અનુમતિ ના આપત અને અયોધ્યાના રાજપ્રાસાદમાં જ પોતાની પાસે રહેવાનો આગ્રહ કરત તો લક્ષ્મણની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ પડત. રામાયણની કથા જુદો જ વળાંક લેત.

પરંતુ ઉર્મિલાએ એવું ના કર્યું. એણે અનોખો ત્યાગ કરી બતાવ્યો. લક્ષ્મણને અનુમતિ આપી. પતિ તરીકે તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય મારા પ્રત્યે છે; તમે મને પરણ્યા છો, રામને નહિ એવી દલીલનો વિચારસરખો ના કર્યો. રામની સંનિધિ તથા સેવામાં જીવનનું પરમકલ્યાણ સમજીને લક્ષ્મણને તેને માટે પ્રેરણા પૂરી પાડી. પોતાના તરફથી કોઈ પ્રકારનો અવરોધ ના ઉભો કર્યો. પોતે ઘરમાં રહીને તપ કર્યું, સેવા કરી, શાંતિ રાખી. ચૌદ વરસની અવધિ સુધી તિતિક્ષા તથા પવિત્રતા પાળી. ભરત ચિત્રકૂટ ગયા ત્યારે પણ ઉર્મિલા લક્ષ્મણને મળવા લઈ જવાત. એ ઘટના, એ અવસરને અનુરૂપ ગણાત. ઉર્મિલાનો ઉલ્લેખ તે વખતે કરી શકાયો હોત; પણ નથી થયો.

સીતાનો પંથ કંઈક અંશે સરળ હતો. એની સાથે રામ હતા. ઉર્મિલાનો પ્રમાણમાં વિકટ, વધારે વિકટ પંથ હતો તોપણ એણે એને સસ્મિત પાર કર્યો. એ સીતા કરતાં લેશપણ ઉતરતી નહોતી. થતાં પણ એનો ઉલ્લેખ નથી થયો. એના ઉલ્લેખ દ્વારા કવિતા વિશેષ રસમય તથા પ્રેરક બનાવી શકાઈ હોત.

*

7. દશરથની દશા

રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન લગ્ન કરીને અયોધ્યામાં આવ્યા ત્યારે સ્ત્રીઓને, દશરથને અને કૌશલ્યાદિ રાણીઓને કેટલો બધો આનંદ હતો ? એમના જીવનમાં મહાન પર્વદિન પેદા થયેલો. રામનો ને અન્ય સૌનો એમણે અંતરના ઊંડા ઉમળકાભેર સત્કાર કરેલો. એ વખતે એમને કલ્પના પણ નહિ કે એ આનંદ, પર્વપ્રસંગ અથવા સત્કાર ક્ષણજીવી છે. એની પાછળ ચિંતા, વિષાદ, વેદનાના ઘેરા ઓળા પથરાયેલા છે. રામના રાજ્યાભિષેકનો અસાધારણ ઉલ્લાસાનુભવ હજુ તો તાજો જ હતો. એ ઉલ્લાસરસમાં સ્નાન કરનારા દશરથને ખબર પણ નહીં કે એ ઉલ્લાસનું શમન ધાર્યા કરતાં ઘણાં ઓછા સમયમાં થઈ જવાનું છે. "ન જાણ્યે જાનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે" એ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યપંક્તિ પ્રમાણે રામ અને સીતાને પણ પોતાના વનગમનની માહિતી ન હતી. સુખથી સંભ્રાંત બનેલો માનવ એ જ સુખના સમીપવર્તી સંકટને જોઈ શકતો નથી.

રામ,લક્ષ્મણ તથા સીતાને વનમાં જતા જોઈને રાજા દશરથનું હૃદય રડી રહ્યું. એમની દશા અતિશય કડુણ બની ગઈ. એ અચેત બનીને ધરતી પર ઢળી પડ્યા.

રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતાને વનમાં મૂકીને થોડા દિવસ પછી સચિવ સુમંત્રે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દશરથે સઘળા સમાચાર સાંભળીને અતિશય શોક દર્શાવ્યો. એમના દિલમાં દાહ થયો. એમના જીવન પર કાળનો પડદો પડી ગયો. રામના વારંવારના રટણ સાથે એમણે છેલ્લો શ્વાસ લીધો.

રામ રામ કહિ રામ કહિ રામ રામ કહિ રામ।
તનુ પરિહરિ રઘુબર બિરહું રાઝ ગયઝ સુરધામ ॥

જીવાત્માને પરમાત્મા માટે કેવો પરમપવિત્ર પ્રબળ પ્રેમભાવ જોઈએ એનો ખ્યાલ દશરથના પાત્ર પરથી સારી પેઠે આવી શકે છે. એને પરમાત્મા વિના ગમે જ નહીં અને પરમાત્મા વિના જીવવાનું મન ના થાય એવા ભૂમિકા આવશ્યક છે.

*

8. કેવટનો પ્રસંગ

ગુહનો રામને માટેનો પ્રેમભાવ પ્રબળ હતો. રામને પણ એને માટે એવો જ અસાધારણ પ્રેમ હતો. રામ જનતાના એના સામાન્ય શ્રેણીના ભક્તપુરુષો પર પ્રેમભાવ રાખતા એ એમની વિશેષતા હતી.

ગુહે રામની સારી રીતે સેવા કરી.

કવિએ રામચરિતમાનસમાં વર્ણવેલો કેવટનો પ્રસંગ અતિશય રોચક છે. કેવટનું હૃદય નિર્દોષ હોવાથી એ રામચરણને ધોવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. એ ચરણના સંજીવન સ્પર્શે શિલાની અહલ્યા થઈ ગયેલી તેમ એની નાવ નારી થઈ જાય એવી આશંકાથી. કેવટ નિર્દોષ હોવાથી જ એવું બોલી શકેલો.

સરિતા પાર કરી, નાવમાંથી ઉતરીને સીતાએ એને રત્નજડિત વીંટી આપવા માંડી. રામે એવી રીતે એને ભાડું લેવા જણાવ્યું.

કેવટે એને લેવાની ના પાડી. રામે એને ભક્તિનું વરદાન આપ્યું.

એ આખોય પ્રસંગ ખૂબ જ સુંદર, રસમય તથા પ્રેરક બન્યો છે. એને માટે કવિને જેટલા પણ અભિનંદન આપીએ એટલાં ઓછાં છે.

*

9. મહર્ષિ વાલ્મીકિનો મેળાપ

વનમાં વિચરતી વખતે રામ, લક્ષ્મણ, સીતાને મહર્ષિ વાલ્મીકિનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. વાલ્મીકિએ એમનો આશ્રમમાં લઈ જઈને સમુચિત સત્કાર કર્યો અને આશીર્વાદ આપ્યા. એને વર્ણવતી વખતે તુલસીદાસજીએ મહર્ષિ વાલ્મીકિને માટે બિપ્રબર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

મુનિ કહું રામ દંડવત કીન્હા। આસિરબાદુ બિપ્રબર દીન્હા ॥

મહર્ષિ વાલ્મીકિના પરિચયનો પ્રત્યક્ષ ને સુદ્રઢ પાઠો એ સમય દરમિયાન નંખાયો હોય એવું લાગે છે.

મહર્ષિનો એ પરિચય પ્રગાઢ બન્યો અને આગળ પર આશીર્વાદરૂપ ઠર્યો. છેવટનાં વરસોમાં રામના આદેશાનુસાર સીતાને વનમાં તમસા નદીના પવિત્ર તટપ્રદેશ પર છોડી દેવામાં આવી ત્યારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ એને એમના સમીપસ્થ શાંત એકાંત આશ્રમે લાવેલા. એમણે એને આશ્રય આપેલો. લવ અને કુશને સ્વચરિત રામાયણના ગાનમાં પારંગત કર્યા પછી એમને અને સીતાને રામસભામાં રામની પાસે લાવનારા પણ એ જ હતા. એમનુ રચેલું રામાયણ વિદ્વાનો તથા સામાન્ય જનસમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ સાથેનો રામનો વાર્તાલાપ મહર્ષિના ઉદગારોને લીધે ચિરસ્મરણીય બન્યો છે. એ ઉદગારો કવિની અસામાન્ય કવિત્વશક્તિના સૂચક છે. રામ મહર્ષિ વાલ્મીકિને પોતાને રહેવા માટેના કોઈક સુયોગ્ય સાનુકૂળ સ્થળ વિશે પૂછે છે. એ પશ્ચને નિમિત્ત બનાવીને મહર્ષિ જણાવે છે કે:

"આપના યશરૂપી નિર્મળ માનસરોવરમાં જેમની જીભ હંસિની બનીને આપના ગુણસમુદરૂપી મોતીને ચણે છે તેમના હૃદયમાં વાસ કરો. જેમને કામ, ક્રોધ, મદ કે માન નથી; મોહ-લોભ, ક્ષોભ, રાગદ્વેષ નથી; કપટ-દંભ કે માયા નથી, એમના અંતરમાં વસો."

"જે સૌને પ્રિય ને સૌનું હિત કરનારા છે, સુખદુઃખને તથા સ્તુતિનિંદાને સમાન સમજે છે, વિચાર કરીને સત્ય તથા પ્રિય વચન બોલે છે ને જેને જાગતાંસૂતાં આપનું જ શરણ હોય છે; જે પરસ્ત્રીને માતા માને છે ને પરધનને વિષ બરાબર સમજે છે; બીજાની સંપત્તિથી હરખાય છે ને વિપત્તિથી દુઃખી થાય છે, તેમના મન તમારાં શુભ ઘર છે."

"જે અવગુણને છોડીને સૌના ગુણને ગ્રહણ કરે છે; આપને જ ભરોસે ચાલે છે, કેવળ આપને જ હૃદયમાં ધારે છે, મન વચન કર્મથી આપના જ દાસ છે, એમના હૃદયમાં વાસ કરો."

એ પછી મહર્ષિએ એમને ચિત્રકૂટના પવિત્ર પ્રદેશમાં રહેવાની સૂચના કરી.

મહર્ષિ વાલ્મીકિના એ ઉદગારોમાં આદર્શ ભક્તનું રેખાચિત્ર સમાયેલું છે. ભગવાન એવા ભક્ત કે સાધક પર પોતાની કૃપાવર્ષા વરસાવે છે અથવા એને પોતાનું દેવદુર્લભ દર્શન આપે છે એવી સ્પષ્ટતા એ પ્રત્યુત્તર દ્વારા સારી પેઠે કરાઈ છે.

*

10. ભરતનો ભ્રાતૃપ્રેમ

ભરતના તેજસ્વી પાત્રનું ચિત્રણ એ રામચરિતમાનસની આગવી વિશીષ્ટતા છે. ભરતનો ભ્રાતૃપ્રેમ - રામને માટેનો પ્રેમ અસાધારણ અથવા અકલ્પનીય છે. એ પ્રેમથી પ્રેરાઈને એણે પોતાની માતા કૈકેયીની માંગણીને મંજૂર ના કરી. એને રાજ્યપ્રાપ્તિ કે રાજ્યસુખની જરા પણ અપેક્ષા ન હતી. એને થયું કે પોતે રામાદિના વનગમન માટે નિમિત્ત બન્યો છે. એણે વનમાં જઈને રામને મળીને રામને પાછા લાવવા માટે સંકલ્પ કર્યો.

ભરતે રામને ચિત્રકૂટના પાવન પ્રદેશમાં મળીને પોતાના મનોભાવોથી માહિતગાર કર્યા. ત્યાં સુધી કૈકેયીનો પશ્ચાતાપ પરાકાષ્ઠા પર પહોંચેલો. રામે એને એમની રીતે આશ્વાસન આપીને એના હૃદયભારને હળવો કર્યો અને ભરતને રાજ્યની સંભાળ રાખવાની સૂચના કરી.

ભરતે રામ પ્રત્યેના પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઈને એ સૂચનાનો અમલ કરવાની તૈયારી બતાવી.

રામચરિતમાનસના અયોધ્યાકાંડમાં ભરતના એક જ પ્રકારના મનોભાવોને દર્શાવવા માટે વધારે પડતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય તેવું લાગ્યા વિના નથી રહેતું. એ મનોભાવોની અને અન્ય વર્ણનની અતિશયતાને લીધે અયોધ્યાકાંડનો છેવટનો કેટલોય ભાગ કંટાળો ઉપજાવે તેવો, નીરસ અને અનાવશ્યક લાગે છે. એ વર્ણનનો કેટલોક ભાગ ટૂંકાવીને રામ તથા ભરતના ઐતિહાસિક મધુર મિલન તથા મુખ્ય વાર્તાલાપની સીધી વેળાસરની રજૂઆત કરી શકાઈ હોત.

અયોધ્યાકાંડના ઉપસંહાર સમયે કહેવામાં આવ્યું છે કે રામે આપેલી પાદુકાનું રોજ પ્રેમપૂર્વક પૂજન કરી, એમના આદેશાનુસાર ભરત રાજ્યકાર્ય સંભાળતા.

નિત પૂજત પ્રભુ પાવરી પ્રીતિ ન હૃદયં સમાતિ ॥

માગિ માગિ આયસુ કરત રાજ કાજ બહુ ભાંતિ ॥

ભરતનું શરીર રોમાંચિત રહેતું; એમના હૃદયમાં સીતારામ હતાં. જીભ રામનામ જપતી અને આંખોમાં પ્રેમપાણી આવતું. રામ, લક્ષ્મણ, સીતા વનમાં વસતા ને ભરત ઘેર રહીને શરીરને કસતા. એમના વ્રતો તથા નિયમોની વાતો સાંભળીને સંતો તથા સજ્જનો સંકોચાતા. એમની અવસ્થાથી મુનિવરો પણ લજાતા.

કવિએ છેલ્લે છેલ્લે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ભરતનું પરમ પવિત્ર આચરણ સુમધુર, સુંદર, આનંદદાયક, મંગલ, કલિયુગના કલેશો અને પાપોને હરનાર અને મહામોહરૂપી રજનીનો નાશ કરનાર સૂર્ય સમાન છે.

પરમ પુનીત ભરત આચરનૂ। મધુર મંજુ મુદ મંગલ કરનૂ ॥

હરન કઠિન કલિ કલુષ કલેસૂ। મહામોહ નિસિ દલન દિનેસૂ ॥

ભરતના ચરિત્રના ચિંતનમનનથી સીતારામનાં ચરણોમાં પ્રેમ થવાની સાથે સાથે સંસારના રસ પરથી વૈરાગ્ય થશે, એ વાત સાચી છે.

*

11. એક અગત્યની વાત

અયોધ્યાનું વિહંગાવલોકન પૂરું કરતી વખતે એક અગત્યની વાતને વિચારી લઈએ.

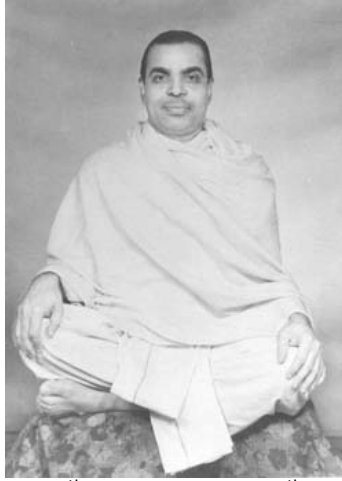
રામના રાજ્યાભિષેક જેવા અતિ અગત્યના અવસર પર, રાજ્યાભિષેકનો નિર્ણય અગાઉથી લેવાયેલો હોવાં છતાં પણ ભરતને એના સમાચાર મોકલીને શત્રુઘ્નની સાથે બોલાવવામાં નથી આવતો એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. મુનિ વશિષ્ઠ, દશરથ કે રામ પણ એને બોલાવવાની ઇચ્છા નથી પ્રદર્શાવતા. રામના વનગમન પછી સચિવના પાછા ફર્યા બાદ દશરથનું મૃત્યુ થાય છે. તે પછી ભરત દિવસો પછી અયોધ્યામાં આવે છે. એટલે ભરતનો અયોધ્યાપ્રવેશ કોઈ કારણ સિવાય ખૂબ જ મોડો કરાવવામાં આવ્યો છે. એ પ્રવેશ રાજ્યાભિષેકના અમુલ્ય અવસર પર થયો હોત તો ઠીક થાત.

ચિત્રકૂટ પર ભરત પ્રજાના સર્વ પ્રતિનિધિઓ સાથે મુનિ વશિષ્ઠને અને માતાઓને લઈને રામને પાછા લાવવા પહોંચ્યા તોપણ રામ પાછા ના ફર્યા. કેકેયીએ પશ્ચાતાપ કર્યો, ભરતે વ્યથા દર્શાવી, પ્રજાજનોને પાછા ફરવા પ્રાર્થના કરી, તો રામે પાછા ફરવું નહોતું જોઈતું ?

એક જ પ્રજાજનના કથનને મહત્વનું માનીને જે રામે પાછળથી સીતાનો ત્યાગ કર્યો તે રામ પ્રજાજનોના સંયુક્ત અવાજને શી રીતે અવગણી શક્યા ? એ પાછા ફર્યા હોત તો લોકલાગણીનો વિજય થાત. એમાં કશું અનુચિત નહોતું છતાં રામ અચળ રહ્યા. એમણે માન્યું કે વચનપાલન ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પૂર્ણપણે થવું જ જોઈએ. એમાં કશી બાંધછોડને અવકાશ ના હોય. એ પાછા ફરત તો કેટલાકને એમાં રાજ્યશ્રીને ભોગવવાની ભાવનાનું દર્શન થાત એટલે એમના વચનપાલનની દ્રઢતાને સમજવાની આવશ્યકતા છે. એને સમજવાથી એમને અન્યાય નહીં થાય.

About the Author

(Aug 15th 1921 - Mar 18th 1984)

Author of more than hundred books, Mahatma Shri Yogeshwarji was a self-realized saint, an accomplished yogi, an excellent orator and an above par spiritual poet and writer. In a fascinating life spanning more than six decades, Shri Yogeshwarji trod the path of spiritual attainments single handedly. He dared to dream of attaining heights of spirituality without guidance of any embodied spiritual master and thus defied popular myths prevalent among the seekers of spiritual path. He blazed an illuminating path for others to follow.

Born to a poor Brahmin farmer in a small village near Ahmedabad in Gujarat, Shri Yogeshwarji lost his father at the tender age of 9. He was taken to a Hindu orphanage in Mumbai for further studies. However, God's wish was to make him pursue a different path. He left for Himalayas early in his youth at the age of 20 and thereafter made holy Himalayas his abode for penance for nearly two decades. During his stay there, he came across a number of known and unknown saints and sages. He was blessed by divine visions of many deities and highly illumined souls like Raman Maharshi and Sai Baba of Shirdi among others.

Yogeshwarji's experiences in spirituality were vivid, unusual and amazing. He succeeded in scaling the highest peak of self-realization resulting in direct communication with the Almighty. He was also blessed with extraordinary spiritual powers (siddhis) illustrated in ancient Yogic scriptures. After achieving full grace of Mother Goddess, he started to share the nectar for the benefit of mankind. He traveled to various parts of India as well as abroad on spiritual mission where he received enthusiastic welcome.

He wrote more than 100 books on various subjects and explored all form of literature. His autobiography 'Prakash Na Panthe' - much sought after by spiritual aspirants worldwide, is translated in Hindi as well as English. A large collection of his lectures in form of audio cassettes are also available.

For more than thirty years, Yogeshwarji kept his mother (Mataji Jyotirmayi) with him. Yogeshwarji was known among saints of his time as Matrubbhakta Mahatma. Shri Yogeshwarji left his physical body on March 18th 1984, while delivering a lecture at Laxminarayan Temple, Kandivali in Mumbai.

Shri Yogeshwarji left behind him a spiritual legacy in the form of Maa Sarveshwari. It has been ages since we have come across a saint of Yogeshwarji's caliber and magnitude. His manifestation will continue to provide divine inspiration for the generations to come.

*

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશના પંથે (સંક્ષિપ્ત) • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં • હિમગીરીમાં યોગી
અનુભવો	દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય और साधना
કાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • બિંદુ • ગાંધી ગૌરવ • સાંઈ સંગીત • સનાતન સંગીત • તર્પણ • Tunes unto the infinite
કાવ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ • રામચરિતમાનસ • રામાયણ દર્શન • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • શિવ પાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • વિષ્ણુસહસ્રનામ
ગીતો	ફૂલવાડી • હિમાલય અમારો • રશ્મિ • સ્મૃતિ
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતા દર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી • શ્રીમદ્ ભાગવત • યોગ દર્શન
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Gita • ગીતા તત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • પ્રભુ પ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • તીર્થયાત્રા • યોગમિમાંસા
ભજનો	આલાપ • આરતી • અભિષ્પા • દ્યુતિ • પ્રસાદ • સ્વર્ગીય સૂર • તુલસીદલ
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ - જીવન અને કાર્ય
પ્રવચનો	અમર જીવન • કર્મયોગ • પાતંજલ યોગ દર્શન
પ્રસંગો	ધૂપ સુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંત સમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • ગોપીપ્રેમ • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • કૃષ્ણ રુકમિણી • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • પરિક્ષિત • પરિમલ • પ્રીત પુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગોનુયોગ
સુવાક્યો	પરબડી • સર્વમંગલ
વાર્તાઓ	રોશની

*